

TEX TO LOGI CA

Csűrű István

Kis könyv
a konnektorokról

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005

A mű elektronikus változatára a Creative Commons - Attribution-NonCommercial-NoDerivs (Jelöld meg!-Ne add el!-Ne változtasd!) licenc feltételei érvényesek: a művet a felhasználó másolhatja, többszörözheti, amennyiben feltünteti a szerző nevét és a mű címét, de nem módosíthatja, nem dolgozhatja át és kereskedelmi célra sem használhatja fel.

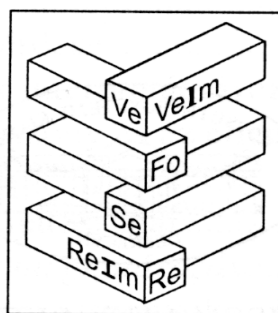
A műre vonatkozó felhasználási feltételek részletes szövege az alábbi címen tekinthető meg:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/hu>

OFFICINA TEXTOLOGICA

13.

Csűrű István

Kis könyv a konnektorokról

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
2005

Officina Textologica

Főszerkesztő:
PETŐFI S. JÁNOS

Szerkesztőbizottság:
HOFFMANN ISTVÁN
KERTÉSZ ANDRÁS
KISS SÁNDOR
KOCSÁNY PIROSKA
PELYVÁS PÉTER
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA
SZTANÓ LÁSZLÓ

Borítóterv:
VARGA JÓZSEF

A kötetet lektorálta:
BÉKÉSI IMRE
TOLCSVAI NAGY GÁBOR
BODA ISTVÁN KÁROLY

Ez a kiadvány az OTKA (T 43350)
támogatásával készült

ISSN 1417-4057
ISBN 963 472 946 0

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Nyomta a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt.

Tartalom

TARTALOM.....	3
1. BEVEZETÉS	7
2. MI A KONNEKTOR?.....	9
2.1. A TERMINOLÓGIAI SOKFÉLESÉG BEMUTATÁSA	10
2.1.1. A <i>konnektor</i> terminus különböző alkalmazásai a nyelvészetben .	10
2.1.2. Példák a konnektor terminus használatára a magyar szövegtani irodalomból.....	12
2.2. A SZÖVEGSZERVEZŐ ELEMÉK OSZTÁLYOZÁSA ÉS A <i>KONNEKTOR</i> FOGALMÁNAK ÁLTALÁNOS MEGHATÁROZÁSA	16
2.3. LOGIKA VS TERMÉSZETES NYELV	19
2.4. A KONNEKTOROK MŰKÖDÉSÉNEK MECHANIZMUSA ÉS HATÓKÖRI KÉRDÉSEI	21
2.4.1. A konnektorfunkció sajátosságai és a konnektorok anaforikus természete	21
2.4.2. A verbális tömböktől a fogalmi entitásokig	26
2.5. KONKLÚZIÓ: A KONNEKTOROK MIBENLÉTE ÉS TANULMÁNYOZÁSÁNAK AKTUALITÁSA	29
3. A KONNEKTOROK A NYELV RENDSZERÉBEN	31
3.1. A KONNEKTOROK JELEZTE SZEMANTIKAI (LOGIKAI, PRAGMATIKAI) RELÁCIÓK.....	31
3.1.1. A relációtípusok kérdése.....	31
3.1.2. A lexikai egységek interpretációvezérlő sajátosságainak kérdése.....	33
3.1.3. Példa: az ellentétviszony és az ellentétet jelző konnektorok jelentése	35
3.1.3.1. A relációtípus sajátosságai.....	35
3.1.3.1.1. Az ellentét meghatározása	35
3.1.3.1.1.1. Elemi viszonyok	35
3.1.3.1.1.2. Komplex viszonyok.....	40
3.1.3.1.1.3. Realizációtípusok.....	47
3.1.3.1.1.4. Közbevetett terminológiai megjegyzések	49

Tartalom

3.1.3.1.1.5. Realizációtípusok: folytatás.....	52
3.1.3.1.2. <i>Hogyan kalkulálódnak és vevődnek tekintetbe az implicit tartalmak?</i>	54
3.1.3.1.2.1. A procedurális jelentés vizsgálata a fogalmi sémák szempontjából: egy példa elemzése	60
3.1.3.1.2.2. A kettős szillogizmus modellje és az ellentétviszony elemzése.....	63
3.1.3.2. A relációtípus-változat és a járulékos interpretációs instrukciók jelzése	73
3.1.3.2.1. <i>A mais lexikai mezeje a franciában</i>	73
3.1.3.2.2. <i>Példák a sajátos interpretációs szabályok működésére</i> ..	75
3.2. A KONNEKTOROK MORFO-LEXIKAI, GRAMMATIKAI TULAJDONSÁGAI ÉS LEXIKOLÓGIAI REPREZENTÁCIÓJA	79
3.2.1. Mi lehet konnektor?	80
3.2.2. A lexikalizáció/grammatikalizáció kérdései	81
3.2.3. A konnektorok lexikológiai leírása	83
3.3. A KONNEKTOROK SZINTAXISA.....	91
3.3.1. A tematikus struktúra hatása a konnektorok beszerkesztésére a franciában	91
3.3.1.1. Az ellentétviszonyt jelző konnektorok szintaxisa: a határozói konnektor kiemelése és a konnexió primátusa.....	91
3.3.1.2. Tágabb körű vizsgálatok: oksági viszonyt jelző konnektorok szintaktikai sajátosságai	97
3.3.2. Vázlatpontok a konnektorok szintaktikai státusának áttekintéséhez a magyarban.....	104
3.3.2.1. A konnektorok státuszáról és pozíciójáról általában.....	104
3.3.2.2. Két példa: <i>azonban</i> és <i>viszont</i>	105
3.4. KONKLÚZIÓ: A KONNEKTORJELENSÉGEK RENDSZERNYELVÉSZETI MEGKÖZELÍTÉSE	107
4. A KONNEKTOROK A SZÖVEGBEN.....	111
4.1. A KONNEKTORTERMINUSOK LOKALIZÁCIÓJA	111
4.1.1. Szegmentálás és címkézés: szerkezeti kérdések	112
4.1.1.1. A konnektorral jelzett jelentésszerkezetek fő összetevői.....	114
4.1.1.2. A jelentésszerkezetek és a grammatikai struktúra viszonya ..	127
4.1.1.3. A konnektorral jelzett jelentésszerkezetek és az egyéb szövegszervező elemek.....	139
4.1.1.4. Manifesztált vs kiegészített organizációtípus és jelentésszerkezeti elemzés	142

4.1.2. Szegmentálás és címkézés: tartalmi kérdések.....	143
4.1.2.1. Bevezetés	143
4.1.2.2. Az antecedens felkutatásának mechanizmusa	144
4.1.2.3. Tematikus progresszió és konnektorkotextus	146
4.1.2.4. Kutatás formális kritériumok után	157
4.1.2.5. A kotextustagolási potenciál mint lexikai jegy	162
4.1.3. Az elemzett példák XML-ben annotálva	163
4.1.3.1. A konnektorpólusok azonosításának kritériumai: összefoglalás	176
4.2. KONKLÚZIÓ: A KONNEKTOROK VIZSGÁLATA ÉS A SZÖVEG ÉRTELMI RÉSZSTRUKTÚRÁINAK EGYMÁSBA FONÓDÁSA	176
5. KONKLÚZIÓ HELYETT.....	179
6. BIBLIOGRÁFIA	183
6.1. AZ ELEMZETT SZÖVEGEK FORRÁSAI	183
6.2. A HIVATKOZÁSOK FORRÁSAI	184
7. ABSTRACT: SMALL BOOK ON CONNECTIVES.....	195

1. Bevezetés

A jelen tanulmány azoknak a nyelvészeti kérdéseknek a megfogalmazására irányul, melyek a konnektorok vizsgálata során, illetve e vizsgálat eredményeképpen vetődnek fel. A megfogalmazott kérdések egy részére megkísérel egyúttal választ is adni, vagy legalábbis adalékokkal szolgálni a válaszadáshoz, több esetben azonban kénytelen beérni a problémafelvetéssel, a kutatás (követett vagy kívánatos) irányainak jelzésével.

Az első feladat természetesen annak meghatározása, hogy mit értünk *konnektor* alatt, s egyúttal azt is át kell tekintenünk, hogyan kezeli ezt a kategóriát a szakirodalom. Ezt követően meg kell fogalmaznunk, hogy miért tartjuk lényegesnek és aktuálisnak az e tárgykörben folytatott vizsgálódást.

Az utóbbi kérdésre persze a rövid indoklásokon túl a tanulmány egészének kell választ adnia, ezért a munka szervezőelvét annak a haszonnak a keresése határozza meg, melyet a nyelvre irányuló elméleti és alkalmazott kutatások számára a konnektorok vizsgálata, működésük pontos és explicit megragadása jelenthet.

Ez a könyv bizonyos tekintetben egy korábbiak, a 2001-ben megjelent *Le champ lexical de mais*-nek a folytatása, ugyanis kiindulópontját azok az általános problémák adják, melyeket ott a francia nyelv értelmezési tartományán alapvetően lexikológiai céllal vizsgált jelenséghalmazzal kapcsolatban tártam fel. Ehelyütt az időközben magyar nyelven megjelent publikációim idevágó elemeit is szintézisbe foglalom. Az olvasó felfigyelhet a francia nyelvi jelenségek elemzésének markáns jelenlétére, illetve a francia nyelvészeti diskurzusra való reflektálás súlyára a műben. Ez nem véletlen: ez a kitekintés, ha nem is mentes némi egyoldalúságtól, a magyar nyelvészeti és szövegtani kutatások számára minden bizonnyal nagy haszonnal járhat.

A mű három fő fejezetre tagolódik: az elsőben a konnektor meghatározásával és működésének általános feltételeivel, a másodikban rendszernyelvészeti aspektusaival, a harmadikban pedig a vele kapcsolatos szövegszerkezeti kérdésekkel fogunk foglalkozni. Így mind grammatikai és lexikológiai, mind pragmatikai, mind pedig szövegtani kérdéseket is érintünk majd. Az egyes fejezetek végén rövid összefoglaló és a tanulságok levonása igyekszik a műben való tájékozódást megkönnyíteni.

A tárgy sokoldalúsága aligha engedné meg, hogy dogmatikusan kövessünk valamely szűkebb nyelvészeti elméletet, sőt: interdiszciplinaritást tesz szükségessé, és az egyes problémák megoldásának keresése elkerülhetetlenül heurisztik-

Bevezetés

kus eljárásokhoz vezet. Fő referenciális keretként mindazonáltal a PETŐFI S. János nevéhez fűződő szemiotikai textológiát tekinthetjük.

E könyv megszületésében döntő szerepe volt Békési Imre ösztönzésének, figyelmének, támogatásának, és annak is, amit — közvetlen és áttételes formában — tőle tanultam. Őt illeti tehát első helyen köszönet, úgy is, mint első olvasóim és bírálóim egyikét. Köszönettel tartozom Petőfi S. Jánosnak, Szikszainé Nagy Irmának és Dobi Editnek, akikkel az *Officina Textologica* szakmai műhelyében működhettem együtt. Barátságuk s a nekik köszönhető inspiráló légkör munkám során mindvégig meghatározó volt. Köszönet illeti Tolcsvai Nagy Gábort és Boda István Károlyt munkám alapos tanulmányozásáért, értékes észrevételeiért, melyeket, amennyire lehetett, igyekeztem a végső szövegváltozat elkészítésekor tekintetbe venni, s amelyeket további kutatásaim szempontjából is fontosnak tartok. Kiss Sándorral igen tanulságos beszélgetéseket folytathattam a jelen munka előzményét jelentő és részleteiben itt is felidézett francia nyelvű könyvem írásakor — köszönet érte. Köszönöm Reszegi Katalin korrektori munkáját is. Mindazért, ami e könyvben bírálat tárgya lehet, természetesen kizárólag a szerző felelős.

A könyv írása során a Békésy György Ösztöndíj támogatását élvezhettem. Munkámban részben azon kutatásaim eredményei is megjelennek, melyeket a Fondation de la Maison des Sciences de l’Homme (Párizs) meghívott kutatójaként végeztem.

Végül, de korántsem utolsó sorban, el kellene mondanom, mennyi mindent köszönhetek Csűry Andreának, feleségemnek és nyelvész-munkatársamnak.

2. Mi a konnektor?

A *konnektor* fogalom használatát sajátos kettősség jellemzi. Egyrészt kevésbé ismertnek vagy éppen ismeretlennek¹ tekinthető, különösképpen, ha olyan, a köznyelvben is ismeretes terminusokkal hasonlítjuk össze, mint *kötőszó* vagy *kohézió*. Másrészt viszont — vagy éppen ezért — tény, hogy használata nem egyöntetű.

Szó sincs persze arról, hogy a kutatók ne vennének tudomást a konnektorokról, vagy arról, hogy ne találják idevágó munkákat. A francia nyelvészet több (főként pragmatikai) vonulata is kitüntetett figyelemmel fordul feléjük², de jóval közelebbi példára is akadhatunk: elég például BÉKÉSI Imre jelentésszerkezeteket interpretáló tanulmányaira gondolnunk. Az ellenben bizonyos, hogy — szemben több más alapvető szövegtani kategóriával — az egyébként magától értetődőként használt *konnektor* fogalma mögött nagy a terminológiai tisztázatlanság. Márpedig ennek a nyelvészeti stúdiumok két területen is kárát látják. A pontos (és főleg:) általánosan elfogadott, közismert meghatározás hiánya egyrészt megnehezíti a szöveg makro- (illetve mezo)architektonikájának egzakt leírását s az ezzel összefüggő alkalmazásokat, másrészt pedig nélkülözhetetlen támponttól fosztja meg mind a lexikológiát, mind a szintaxist. Belátható ugyanis, hogy olyan lexikai egységek definiálása és/vagy szórendi sajátosságainak meghatározása, melyeknek legfőbb funkciója a szöveg tagolása, a szövegben betöltött pontos szerepük tisztázása nélkül csak fogyatékos lehet.

A következőkben kísérletet teszünk a konnektorfogalom tisztázására. Először megnézzük, mi mindent értenek általában konnektor alatt, majd felvázoljuk a szövegszervező elemek rendszerezésének általunk célszerűnek tartott módját,

¹ Erre csak egy példa, kommentár nélkül: a *Langue française* című folyóirat 77. számát (1988. február) a konnektorok szintaxisának szentelte, s ez is a címe: *La syntaxe des connecteurs*. Mivel azonban a szedő ennek alighanem kevés értelmét látta, a címlapon máig is szép nagy betűkkel ez olvasható: *La syntaxe des correcteurs* (A korrektorok szintaxisa).

² Elemeiben az itt ismertetett felfogás is elsősorban e forráscsoportra támaszkodik (ADAM, ANSCOMBRE és DUCROT, MOESCHLER és köre, ROULET). Míg azonban a bevezetendő kategóriák elnevezése franciául nem okozott problémát (noha egységes terminológia az e nyelven olvasható szakirodalomban sincsen, és az említett forráscsoport elméletileg sem homogén), az alább javasolt magyar terminusok használata bizonyára nehezebb.

végül pedig felidézünk néhány, specifikusan a konnektorokkal kapcsolatos problémát.

2.1. A terminológiai sokféleség bemutatása

2.1.1. A konnektor terminus különböző alkalmazásai a nyelvészetben

Csak röviden kívánjuk áttekinteni, hogy a nyelvészetben mi mindent értenek *konnektor* alatt, hisz ezzel is csak vizsgálatunk alatt pontosítandó tárgyának világosabb el- és körülhatárolása a célunk. Az áttekintésben LUSCHER (1994: 176–188) összefoglalását követjük.

Ha a JAKOBSONnál és FAUCONNIER-nél előforduló sajnálatos terminológiai egybeeséseket nem számítjuk, akik e szót egészen más értelemben használják, négy fő konnektorkoncepciót lehet megkülönböztetni a nyelvészetben. Először is szó van *szintaktikai konnektorokról* a HARRIS-féle disztribúciós nyelvészetben. Ezek bináris operátorok, melyek két mondatból egyet alkotnak, az alárendelő, a hasonlító és a mellérendelő kötőszavak csoportjaira oszthatók, s e kategóriákon belül szigorúan formai kritériumok alapján vannak megkülönböztetve. Ez a leírás természetesen nem ad számot a konnektoroknak mindazokról a tulajdonságairól, melyek a szövegben figyelhetők meg. Más kutatók (GRICE, ALLWOOD, ANDERSSON, DAHL) e nehézségen úgy vélnek felülkerekedni, hogy a logikai funktorok igazságfeltételekkel meghatározott formalizmusát igyekeznek alkalmazni a természetes nyelvekre az interpretáció pragmatikai síkjának hozzáadásával. Ezt az interpretációt kommunikációs normák vagy konverzációs elvek irányítják. Úgy tűnik, hogy ennél relevánsabb magyarázatot nyernek KEENAN és FALTZ formális szemantikájában azok a különbségek, melyeket egyazon konnektor különböző strukturális szinteken (mondaton belül vagy mondatok között) történő használatai között lehet megfigyelni. Ők a *szemantikai konnektorokat* a logikai forma szintjén elemzik, de a globálisabb síkon történő interpretációra vonatkozó kérdések válasz nélkül maradnak. LUSCHER szerint csak a pragmatikai elemzés látszik képesnek — a szöveg globális szerveződésének tekintetbe vétele révén — az interpretációs problémákat megoldani. Ugyanakkor a pragmatikai felfogás sem mentes a divergenciáktól.

A *pragmatikai konnektorok*³ referenciálisan üres nyelvi jelek⁴, melyek csak szituációban nyernek értelmet, s amelyeket csak kontextusban lehet interpretálni.

³ A konnektorral kapcsolatos két- és többértelműség megsokszorozódik, ha a vele alkotott különféle jelzős szerkezeteket is számba vesszük. A munka jelen szakaszában — érthető okból — megtartjuk ezeket a jelzős szerkezeteket, de a későbbiekben csupán önmagában fogjuk a *konnektor* szót használni, remélve, hogy sikerült egyértelműen meghatározni, mit látunk célszerűnek érteni alatta.

⁴ A franciában nem *signe*, hanem *marque* (= 'jegy', 'valamire utaló jel') áll, de a magyar ekvivalensek sajnálatosan egybeesnek.

Márpedig ez az üresség (a saját lexikai jelentés vagy a referenciális autonómia hiánya) a konnektorok működésének többfajta leírását is megengedi.

Ezek a leírások mind koherens módon illeszkednek valamely pragmatikai elmélet kereteibe, és elméleti célt szolgálnak. Így — távolról sem lévén nyelvészeti leírásokként szigorúan kidolgozva — elméleti érvekként jelennek meg. Az a tény ugyanis, hogy a konnektorok referenciálisan üresek, arra csábít, hogy olyan szereppel ruházzuk fel őket, amilyent az elérendő cél vagy az igazolandó hipotézis megkíván. Ezt a megállapítást megerősíti a legtöbb leírás teleologikus jellege: nem arra törekszenek ugyanis, hogy az érintett elemeknek a nyelvbéli helyét, szerepét kifejezzék, hanem hogy beépítsék őket egy eljárásba, melynek célja a nyelvhasználat valamely aspektusának a megvilágítása. Ez magyarázza, hogy bizonyos tanulmányok miért követhetnek igen különböző megközelítésmódokat anélkül, hogy egyúttal egymásnak ellentmondának vagy egymással komplementerek lennének: egészen egyszerűen sem nem ugyanazt a célt kívánják elérni, sem pedig nem ugyanazzal a szubsztanciával töltik ki a konnektorok referenciájának hiányát. (id.: 181 — fordítás: Cs. I.)

DUCROT integrált pragmatikaelméletében a konnektorok, melyek soha nem önmagukban, hanem mindig egy *P konnektor Q* szemantikai struktúra formájában tanulmányozandók, két csoportra oszlanak: a *logikai konnektorok* mindig ténylegesen jelen lévő és azonosítható egységeket kapcsolnak össze, míg a *pragmatikai konnektorok* nem materializált beszédsegmentumokra, hanem jelentéstartalmakra vagy beszédaktusokra vonatkoznak. Az interpretációban ezért először is azonosítani kell a *P* és *Q* állításokat, amelyek nem felelnek meg szükségképpen azoknak a nyelvi elemeknek, melyek a konnektort közrefogják.

ROULET konverzációs pragmatikáját az integrált pragmatika elmélete inspirálja, egyúttal azonban a beszédművek tagolására összpontosít. A beszédmű-összetevők (nyelvi aktusok) hierarchikus viszonyban állnak, egymáshoz képest irányító / alárendelt szerepet töltenek be. Ebben az elméleti keretben a konnektor funkciója kettős: egyrészt jelzi, hogy a két szerep közül melyiket tölti be egy-egy összetevő, másrészt pedig kijelöli argumentatív státusát.

Végül pedig tekintsük a pertinencia elméletét (más néven a relevanciaelméletet) követő pragmatikai iskolát (SPERBER és WILSON nyomán MOESCHLER és köre; ide tartozik az idézett LUSCHER is). A kontextus számukra egy változó, mely a kognitív környezet azon részhalmozának felel meg, melyet az interpretáló szubjektum a megnyilatkozás interpretációjának pillanatában mindabból kiválaszt, ami számára közvetlenül hozzáférhető. Minthogy a pertinencia elve azt kívánja, hogy az értelmező a megnyilatkozást a priori optimálisan pertinensként fogja fel, és ennek megfelelő interpretációs kontextust alkosson a kielégítő értelmezés elérése érdekében, a konnektor szerepe nem más, mint hogy a megnyilatkozásnak ezt a feldolgozását optimalizálja azáltal, hogy az alkotóelemei közötti kapcsolatokra vonatkozó instrukciókat ad.

2.1.2. *Példák a konnektor terminus használatára a magyar szövegtani irodalomból*

A szorosabb értelemben vett szövegtani szakirodalomban is változatos a *konnektor* terminus jelentése, hatóköre. Korábban (CSÜRY 2001: 40–50) áttekintettük a francia szövegekben megfigyelhető divergenciákat, most — mivel e divergenciák a magyar szakszövegekben is jelen vannak, s egyébként is ez a tárgyalásmód áll inkább összhangban a jelenlegi céljainkkal — csak a magyar szövegtani irodalomban tapasztaltakat foglaljuk össze.

BALÁZS Jánosnál a konnektor terminus fel sem bukkan. Vele nagyjából egy időben viszont NAGY Ferenc pontos definíciót próbál adni szövegtanának a szöveg grammatikájával foglalkozó fejezetében:

A szabad mondatok⁵ kapcsolódását **konnexiónak** (összekapcsolódás), a kötőelemeket **konnektoroknak** (kötőelem) nevezzük. Leggyakrabban logikai természetű mellérendelő kapcsolódás, ritkábban alárendelés (például megengedés) fordul elő a szövegekben. [...] (NAGY 1981: 38)

A kifejezett és elhagyott kötőszók a mondategészek és a szabad mondatok logikai kapcsolatait fejezik ki, és részt vesznek a magasabb egységek, a mondatömbök kialakításában. **A konnektorok az egymás mellett álló szövegmondatok összefűzésének eszközei, a szöveg lineáris folytonosságának biztosítékai.** (id.: 39)

A konnektorok mellett azonban külön tárgyalja az úgynevezett *utalásokat* is, mint a nem szomszédos szövegösszetevők összekapcsolásának eszközét, s ez alatt nem az anaforát kell értenünk általában, úgyhogy a két fogalom között zavaró interferencia lép fel:

Vannak olyan szöveggrammatikai elemek is, amelyek az egymástól távolabb eső szövegegységek egybetartozását fejezik ki. A nyelvi mű **utalásai** a hallgató szövegmegértését segítik, mert azonosítják a különböző mondatok, bekezdések, szövegrészek tárgyait, személyeit, az író oldaláról nézve viszont lehetővé teszik, hogy gazdaságosan, teljes szerkesztés nélkül szülessenek mondatok. (39)

A *Szemiotikai szövegtan*⁶ 1. kötetében megjelent *Terminológiai szótár* nem tesz ilyen különbséget, és tömörebben, egyszersmind általánosabban is fogalmaz:

⁵ Szabad mondat = egyszerű mondat, alárendelő összetett mondat, a mellérendelő összetett mondat tagmondatai (NAGY 1981: 37)

⁶ PETŐFINÉ, a szemiotikai szövegtan atyjánál a konnektor problémája nem látszik központiának, jobbra kétargumentumú funktorként történik rá utalás:

Az elemi proposíciókból úgynevezett *konnektív alapstruktúrák* alkalmazásával komplex proposíciókat hozhatunk létre. Ilyen konnektív alapstruktúra például az ET (= ÉS) funktort tartalmazó. (1996: 35) — A kanonikus atomi szövegekből

KONNEKTOR (konnektív elemek): a $\rightarrow$ szöveg lineáris folytonosságát ($\rightarrow$ konnexitását) biztosító elemek: kötőszók, névmások, bizonyos ragok stb. (Más felfogásban: csak a kötőszók a konnektív elemek.) (VASS 1993: 98)

Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi meghatározás szerint a konnektor heterogén kategória, s emiatt (a terminológia szintjén is) tagolni kell; kérdés azonban, hogyan festene a szövegtan céljainak megfelelő tagolása. De nem kínál kedvezőbb megoldást a kategóriának a kötőszókra történő szűkítése sem: míg bizonyos kötőszókat szövegtani szempontból fölösleges ekként átkeresztelni — még ha találunk is példát a pusztán terminológiai ráncfelvarrásnak erre a módjára a nemzetközi szakirodalomban —, addig más nyelvi elemeket, struktúrákat kirekeszt, holott konnektor lehet olyasmi is, ami ugyan nem névmás, rag, stb., de nem is kötőszó.

SZIKSZAINÉ (1999) a konnektorokat könyvének a **szövegszemantikáról** szóló fejezetében, a szöveg **lineáris kohézióját** tárgyaló alfejezetben említi meg, elvetve a szöveggrammatikai besorolás jogosságát. Az 5.4. szakasz a mellérendelő kötőszók szövegbeli szerepével foglalkozik, itt fordul elő a konnektor terminus (190), a **mellérendelő kötőszó** zárójelben megadott szinonimájaként. Ezen kívül a kötet végén álló *Textológiai fogalomtár* címszavai között is rábukkanunk, ahol meghatározása a következő:

1. a mondatok közötti tartalmi-logikai viszonyokat kifejező kötőszók;
2. más típusú kötőelem is beletartozik: ragok, névmások stb. (468)

SZIKSZAINÉ — KÁROLY (1995) és DEME (1965) nyomán — leszögezi, hogy „a szövegmondatok egymáshoz fűzése kevés kivételtől eltekintve mellérendelő jellegű [...], ezért a mellérendelt tagmondatok kötőszavai alkalmasak összekötésükre” (189–190). Nézete szerint a konnektor használata jobbra lehetőség: explicitté tehetjük vele a kapcsolódást, „de kötőszó híján is — azt odaértve — nagy biztonsággal felfejthetők a szövegmondatok közötti tartalmi-logikai viszonyok” (190). Igaz, ez nem minden relációtípus esetében áll: DEME (1965: 299) alapján megállapítja, hogy az ellentétes és a választó viszony esetében szükség van a kötőszóra. Utal BÉKÉSI (1993) megállapításaira a mellérendelő kapcsolatok struktúraképző szerepéről, a tömbösödés sajátosságairól. A szövegmondatnál magasabb szintű szövegegységek (bekezdések) kötőszóval történő összekapcsolásáról viszont úgy tartja: „a bekezdés élén álló kötőszó annak a jele, hogy az utána következő mondatokkal szorosabb a kapcsolata, mint a megelőzőkkel” (191).

úgynevezett *makro konnektív alapstruktúrák* alkalmazásával (nem atomi) *kanonikus szövegek* [...] hozhatók létre. (id.: 38)

Egy másik fejezet bemutatja a „pragmatikai jellegű kötőszók” jelenségét, utalva VAN DIJKra (1982b: 85) és BÉKÉSIre (1986: 43), megjegyezve, hogy a „nem-pragmatikai” kötőszóktól nem mindig könnyű megkülönböztetni őket. A *pragmatikai konnektor* terminus kétségek nélkül jelen van a szakszövegek egy nem csekély részében, így bizonyos francia szerzőknél is, azonban konnektordefinícióinkból következik, hogy a *pragmatikai* jelző redundáns elem, sőt használata az általa implikáltakból eredően hibás. Nézetünk szerint a szemantikai és a pragmatikai funkció különválasztása nemhogy nem könnyű, hanem lehetetlen és szükségtelen. SZIKSZAINÉ egyik példája az *így*; ennek az esetében azonban nem a szemantikai érték és a pragmatikai funkció, hanem a módhatározói és a konnektor-szerep megkülönböztetése lehetséges, aminek fényében az *ígyre* poliszémikus viselkedés jellemző. Igaz, SZIKSZAINÉ nem is konnektorról, hanem kötőszóról beszél; az általa megkülönböztetett jelenségek közül a „pragmatikai jellegű kötőszókat” a konnektor funkcióját betöltő egységek osztályával tekintetjük azonosnak.

SZIKSZAINÉ munkájában tehát a *konnektor* afféle kiegészítő terminológiai elem, önálló státusa nincs. Különösen a fogalomtárbeli meghatározása fényében kell ezt gondolnunk. A konnektorok nyelvtani-lexikológiai minősítésének tekintetében a VASS (1993) definíciójához fűzött megjegyzésünket ismételhethetnénk meg. E felfogással a lineáris folytonosság dolgában is hasonlóságot látunk, de míg ott ezen a konnexiót, itt a kohéziót kell érteni. A konnektorhasználat fakultatív jellegéről nyilván nehéz volna árnyaltabb képet adni egy ilyen szövegtani összefoglalóban, azt azonban mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a konnektor elhagyásának (vagy, ha úgy tetszik: a zéró konnektornak) eseteit, lehetőségeit tüzetes vizsgálat tárgyává kell tenni, részint a relációtípus, részint a ko(n)textuális sajátosságok, részint pedig a konnektor szerepében álló nyelvi egységek oldaláról közelítve a kérdéshez. Az elhagyhatóság ugyanis a SZIKSZAINÉ által jelzett típusokban sem érthető megszorítások nélkül, viszont — például — az ellentét „szigorúan kötőszós természete” is csak legfőbb tendenciaként értelmezhető. Fontos megállapítás az, amely a konnektoroknak a mondatnál magasabb szintű szövegegységek összekapcsolásában játszott szerepére vonatkozik, azonban a bekezdések viszonyának jelzéséről mondottak hiányérzetet hagynak az olvasóban; a bekezdés élén álló kötőszónak az utána következő mondatokkal fenntartott szorosabb kapcsolatáról szóló kijelentés nem segít a konnektorok természetének vagy működésének jobb megértésében.

A *konnektor* terminus használatát általában jellemző zavarosság is oka lehet annak, hogy TOLCSVAI NAGY szövegtanában (2001) legfőbb csak idézetben találkozunk vele (256). Ő azokat a jelenségeket, melyekkel a konnektorműködés kapcsolatos, könyvének a **szövegértelelem** létrejöttének tagolódásával foglalkozó részén belül, a szöveg **mezoszintjéről** szóló fejezetben tárgyalja:

A mezoszintű szövegegységben párhuzamos megoszlásban a következő koherencia-tényezők játszanak szerepet: nézőpont, tér- és időviszonyok, korreferencia, tematikus progresszió, a szövegtopik és a szövegfókusz megoszlása, mellérendelés, fogalmi séma. (243)

TOLCSVAI NAGY **a mondatok közötti mellérendelés** jellemzésében LANG (1977, 1991), DORFMÜLLER-KARPUSA (1984), VAN DIJK (1977, 1982), HALLIDAY–HASAN (1976), RUDOLPH (1996), BÁNRÉTI (1992) és BÉKÉSI (1986) munkáiból indul ki. A *konjunkcióval* ([mellérendelő] **kötőszóval**) kapcsolatban kiemeli, hogy ezek műveleti (operatív) jelek, melyek szerepe a szövegben — a magasabb, a konjunktokétól eltérő értelmi egység létrehozása révén — fontosabb, mint a mondatban. A mondatok közötti mellérendeléssel létrehozott egységek belső viszonya rendesen nincsen ettől az összekapcsolástól függetlenül, előre adva, azt többnyire a beszélő szándéka hozza létre. Az értelmi egység valamely *közös integrátor* alapján jön létre; ez néha egyszerűen ki nem fejezhető, összetett kategória. Bár az összekapcsolt mondatok jelentése fontos szerepet játszik a viszony létrejöttében, amely néha kötőszó nélkül is egyértelmű, annak „kifejtett (kötőszavas) nyelvi jelölése [...] minden mellérendelő kapcsolat lényegi jegye” (id.: 262). A mellérendelés a mondatok közötti viszonyokat „elsősorban az események tartományában, pontosabban a predikatív szerkezetek közötti viszonyokban” (id.: 263) szervezi. A BÉKÉSI által leírt konstrukciótípusok, melyek három vagy négy, kötőszókkal összekapcsolt mondatból állnak, „jellegzetes, viszonylag lezárt mezoszintű egység[ek] a szövegben” (id.: 271), így a (mellérendelő) kötőszókból a mondatok tömbösödésének eszközeit láthatjuk. TOLCSVAI NAGY ismerteti a (tag)mondatok közötti nyelvtani és szemantikai kapcsolatokat, illetve a kötőszók és funkcióik néhány osztályozását, és összefoglalja az önálló mondatok közötti mellérendelés magyar nyelvbeli jellegzetességeit is.

A *konnektor* terminus (nem)használatának e példáit, a hazai szövegtani irodalomban föllelhető konnektorfelfogásokat áttekintve a következő összefoglaló megállapításokat tehetjük:

Mindjárt maga a terminus használata vagy elvetése különbséget tesz az idézett munkák között. NAGY teljes értékű, önálló terminológiai elemként, VASS és SZIKSZAINÉ amolyan kisegítő, lehetséges terminusként kezeli, TOLCSVAI NAGY pedig kerülni látszik. Nézetünk szerint a konnektorral mint önálló szövegnyelvészeti-szövegtani kategóriával számolni kell, ehhez azonban egy sor kérdés tisztázására van szükség — ami épp a jelen munkának is célja.

Nincs egyetértés abban sem, hogy a konnektorok a konnexió (NAGY, VASS) vagy a kohézió/koherencia (SZIKSZAINÉ, illetve TOLCSVAI NAGY) megteremtésének eszközei közé sorolandók-e. Amint a későbbiekben kifejtjük, mi az utóbbi felfogást tartjuk követendőnek, azzal a megszorítással, hogy a konnektorokra — mintegy velejáró funkcióként — a konnexió biztosításában is hárulhat szerep.

Egyezség van viszont abban, hogy a konnektorok mondatokat kapcsolnak össze, amelyek egymás szomszédai a szövegben, s amelyek között mellérendelő viszony létesül. Ezeket az állításokat csak egy bizonyos (igaz: jelentős) mértékig fogadhatjuk el. Arra, először is, hogy a kapcsolódás nemcsak mondatokat, hanem annál magasabb szerveződési szintre tartozó szövegegységeket is érinthet, már maguk az idézett szerzők is utalnak valamilyen formában, a szövegértelem mezoszintű konstrukcióiról, illetve a bekezdések viszonyáról szólva. Mivel azonban a jelzett viszonyba tartozó állítások fizikai értelemben vett szomszédossága korántsem kizárólagos eset, és a nagyobb verbális tömbök közötti konnektorok működése igen összetett probléma, az olvasottakat nem érezhetjük kielégítőnek. A konnektorokkal jelzett kapcsolódások nem mindig szabályos mondat- vagy kijelentésláncolatok zárójelezéssel egyértelműen tagolható viszonyrendszerei. A mellérendelő viszony kétségkívül elsődleges, de további figyelmet kell szentelnünk az alárendelő viszonyoknak is, ahogyan a következő fejezetünk jelentéstani kérdésekkel foglalkozó részében is szó esik majd róla.

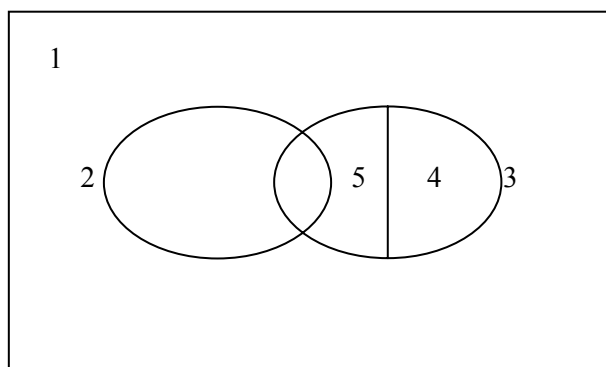
Bár mutatkoznak eltérések, mégis az egyetértés dominál a konnektorok nyelvtani-lexikológiai minősítésében, a konnektor és a kötőszó viszonyának (= azonosságának) megítélésében. Kétségkívül zavaró, hogy a szerzők egy része nem tudja eldönteni, helyes-e „más típusú kötőelemeket” (például ragokat, névmásokat) is e kategóriába sorolni: ez sokat árt terminusunk „jó hírének”, alkalmazhatóságának. Másrészt viszont hiányolhatunk más természetű egységeket, melyek működésük alapján világosan elkülöníthetők a „más típusú kötőelemektől”, ugyanakkor konnektorfunkciójuk egyértelmű. E kérdést a konnektorok morfo-lexikai tulajdonságairól szólva fogjuk közelebbről megvizsgálni.

Ha mármost azt kellene eldöntenünk, hogy melyik megközelítés- és kifejtésmód a legkörültekintőbb, legkövetkezetesebb és legalaposabb, s így melyik kínálja a legbiztosabb alapot a konnektorok további kutatásához, TOLCSVAI NAGY munkáját kellene választanunk. Ha azonban egyelőre csupán azt kívánjuk összegezni, ami az eddig idézetekből együttesen (számunkra is elfogadhatóan) következik, és magunk akarunk hozzáfogni e fogalom meghatározásához, azt mondhatjuk, hogy a konnektor olyasvalami, amit a szöveg sajátos összetevőjeként lehet izolálni, s amelynek funkciója a többi (más természetű) szövegösszetevő valamilyenfajta (lineáris) összekapcsolása. Így tehát a szöveg értelmi és szerkezeti jólformáltságaért látszik felelni, s e működésében jól elkülönül a korreferencia-hálóktól és az izotópláncoktól.

2.2. A szövegszervező elemek osztályozása és a *konnektor* fogalmának általános meghatározása

Induljunk ki mindazon nyelvi eszközök halmazából, melyekre a legmegengedőbb konnektordefiníció illik. Valóban indokolt lehet megnevezni a

konnexitást biztosító valamennyi szövegelem alkotta halmazt mint egészet, tekintet nélkül az elemek jelölte reláció tagjainak státusára és/vagy szövegbeli távolságára. Erre a célra francia nyelvű munkáimban a *structurant de texte* terminust ajánlottam, magyarul pedig **szövegstrukturáló elem**nek nevezném e halmazt. Ebbe a legágabb (az ábrán 1-gyel jelölt) halmazba beletartozhatnak például az idő- vagy birtokviszonyt jelölő (kötött) morfémák is. Szövegstrukturálóelem-funkciója van tehát minden olyan eszköznek, melyet kifejezetten a szöveg konnexitásának biztosítása és/vagy a szöveg szemantikai és/vagy pragmatikai viszonyainak a *significans*ban (közelebbről a *notatioban*⁷) történő jelzése végett használunk.

E halmaz egyik (az ábrán 2-vel jelölt) részhalmazaként javasoljuk elhatárolni a **konnexív funktorokat**, amelyek a szöveg lineáris **folytonosságát** biztosítják a szomszédos egyszerű makroarchitektonikai egységek szövegszerkezeti-jelentéstani relációjának jelölése révén. Konnexív funktorként működhet például kötőszó, névmás, határozószó.

A szövegstrukturáló elemek másik (az ábrán 3-mal jelölt) részhalmazát franciául *organisateur*nek neveztük; magyarul **teljes komplex szövegösszetevőt jelölő/konstituáló funktor**⁸ megjelöléssel illetnénk. Az ekként alkalmazott szavak és szintagmák⁹ közös tulajdonsága a szöveg *significans*ának **tagolásában** játszott szerep azon szemantikai viszonyoknak megfelelően, melyeknek a szöveg kifejezéséül szolgál¹⁰.

⁷ A terminus értelmezéséhez lásd PETŐFI több helyütt is bemutatott modelljét (különösen: PETŐFI 1996: 12, 1998: 41, 2004: 27 kk.).

⁸ A *funktor* terminust jobb híján, de a szemiotikai textológia szóhasználatának szellemében alkalmazzuk.

⁹ E kategória morfológiai sajátosságaként kell megjegyeznünk, hogy kötött morfémák nem tartozhatnak bele.

¹⁰ A folytonosság és a tagolás kettősségét a későbbiekben részletesebben tárgyaljuk.

Mi a konnektor?

A teljes komplex szövegösszetevőt jelölő/konstituáló funktorok egyik (az ábrán 4-gyel jelölt) fajtája a **lineáris tömbösödést jelölő/konstituáló funktoroké** (ezeket a későbbi fejezetekben LTF rövidítéssel jelöljük). A lineáris tömbösödést jelölő/konstituáló funktor

- valamely mondat-, mondattömb- vagy szekvencia-nagyságrendű makroarchitektonikus egység **helyét**, vagy
- annak egy bizonyos meghatározott **szerepét**, szemantiko-pragmatikai sajátosságát

hivatott jelölni a szöveg egészének struktúrájában. A lineáris tömbösödést jelölő/konstituáló funktorok a referens (vagy inkább a *relatum-imago*) reprezentációját tagolják. A lineáris tömbösödést jelölő/konstituáló funktorként használt kifejezéseknek olyan saját lexikai jelentése van, mely (bizonyos fokú) referenciális autonómiát biztosít számukra. E kategóriába a következők tartoznak:

- a **lineáris integrációt jelölő kifejezések** (például: *egyrészt... másrészt; az első..., a második..., stb.; stb.*);
- az **ismétlést, újrafogalmazást jelölő kifejezések** (például: *más szóval; összefoglalva; stb.*);
- a **szövegvilág-jelölő kifejezések** és a **szövegvilág-alkotó predikátumok** (példák az előbbiekre: *ebben az évben; Pista szerint, stb.*; példák az utóbbira: *egyszer volt, hol nem volt; tegyük fel, hogy..., stb.*).

A teljes komplex szövegösszetevőt jelölő/konstituáló funktorok másik (az ábrán 5-tel jelölt) fajtája alkotja a **konnektorok** halmazát¹¹. A konnektor meghatározott **interpretációs-inferenciális procedúrákat** működésbe hozva azt jelöli, hogy az általa összekapcsolt szövegösszetevők valamilyen **sajátos szemantikai** (szemantiko-logikai, szemantiko-pragmatikai) **viszonyban** állnak egymással. E sajátosságból az is következik, hogy a konnektorok az esetek jelentős részében explicit formában nem manifestált szövegösszetevőkkel (jelentéskomponensekkel) létesítenek kapcsolatot, melyekkel — azokat explicitálva — az elemzés céljából a szöveget ki kell egészíteni. A konnektorfunkciót olyan verbális elemek töltik be, melyeknek nincsen referenciális autonómiájuk (kötőszók, egyes határozószók, bizonyos komplex lexikai elemek és szintagmák), s amelyek je-

¹¹ Fenntarthatnánk a *konnektor* terminust természetesen a *szövegstrukturáló elemeknek* mint legtagabb halmaznak a jelölésére is, másként jelölve e szóban forgó részhalmazt, s egyben többé-kevésbé kielégítve a korábban említett definíciókat, azonban éppen e részhalmazról, illetve elemeiről találunk bőséges irodalmat, s ott általános a *konnektor* terminusnak ilyen — szűkebb — értelmű használata.

lenléte az összekapcsolt szövegösszetevők (s így a szöveg) interpretációját egyértelművé teszi.

Fontos hangsúlyozni, hogy a felsorolt kategóriák nem lexikaiak vagy szintaktikaiak, hanem **szövegstrukturáló funkciókat** takarnak, még ha e funkciók ellátásában ennek vagy annak a lexikogrammatikai elemhalmaznak kitüntetett szerepe van is. Arra is rá kell mutatni, hogy az ily módon elhatárolt halmazoknak közös részhalmaza lehet. Így például egy konnektorként használt elem betöltheti egyben a konnexív funktor szerepét is. Hogy azonban a kettő egyáltalán nem jár szükségképpen együtt, annak bővebb kifejtését a további fejezetekre hagyjuk.

2.3. Logika vs természetes nyelv

Bár a magyarban nem jelent veszélyt az a zavaró kétértelműség, amellyel a franciában találkozunk (ahol ugyanis a *connecteur* terminus egyaránt jelöli a logikai igazságfunktort és a nyelvészeti-szövegtani értelemben vett konnektort), tisztáznunk kell, hogy milyen különbség van egy természetes nyelvi kötőszó logikai szóként való használata s az e révén létrehozott mondatok, illetve a szövegtani definíciónak megfelelő konnektorok használata között. Hogy ez a kérdés nem kerülhető meg, annak belátásához a legegyszerűbb példa is elegendő:

(1) Süteményt is veszek Julinak, és ő csak hisztizik.

(1) felfogható logikai konjunkcióként ($p \& q$, ahol $p = \text{Süteményt is veszek Julinak}$, $q = \text{Juli csak hisztizik}$), márpedig a konjunkció kommutatív, azaz (1) és (2) logikai értelemben ekvivalens:

(2) Juli csak hisztizik, és én süteményt is veszek neki.

(A pronominalizáció különbségei szempontunkból lényegtelenek.) Ha mármost még egy mondat hozzáfűzésével megpróbálunk jólformált szöveget alkotni mindkét példánkból, világos különbséget mutathatunk ki:

(3) Süteményt is veszek Julinak, és ő csak hisztizik. Milyen megátalkodott gyerek!

(4) Juli csak hisztizik, és én süteményt is veszek neki. Milyen hülye is vagyok!

Viszont:

(5) ?Süteményt is veszek Julinak, és ő csak hisztizik. Milyen hülye is vagyok!

(6) *Juli csak hisztizik, és én süteményt is veszek neki. Milyen megátalkodott gyerek!

Mi a konnektor?

A természetes nyelv szemantikája szerint tehát (1) és (2) a szöveg dimenziójában nem ekvivalens, azaz az *és* ebben az esetben nem kommutatív. Még ha (5)-öt némi interpretációs erőfeszítés árán el is tudjuk fogadni, (6) szerzőjéről legalábbis azt gondoljuk, hogy nem tudja, hová szeretne kilyukadni.

Semmit sem változtat megállapításaink érvényén az a fölvetés, hogy a tárgyalta esetben az *és* nem kapcsolatos, hanem ellentétes jelentésű, sőt. Még egyértelműbb a helyzet, ha *de* kötőszót tartalmazó mondatot veszünk például: logikailag itt is konjunkcióval van dolgunk, de *p* és *q* felcserélése természetes nyelvi közegben eltérő beszélői szándékok megvalósítását teszi lehetővé:

(7) Péter iszákos, de zseniális.

(8) Péter zseniális, de iszákos.

Természetesen nemcsak a sorrend és a felcserélhetőség sajátosságai különböztetik meg a mondatok logikai és nyelvi összekapcsolását. A kontrapozíció törvénye értelmében bármely kondicionális ekvivalens a kontraponáltjával, vö.:

(9) Ha fúj a szél, feketén bólingat az eperfa lombja.

(10) Ha nem bólingat feketén az eperfa lombja, nem fúj a szél.

Ez „logikusnak” tűnik. Más — hasonló szerkezetű — példákkal nincs ilyen szerencsénk:

(11) Ha szomjas vagy, van sör a hűtőben.

(12) ?Ha nincs sör a hűtőben, nem vagy szomjas.

Ráadásul nemcsak a szomjúság és a sörnek a hűtőben való jelenléte közötti „logikai” viszonyt látjuk problematikusnak, hanem a kontextus szerepét is: elképzelhető ugyanis olyan kontextus és olyan interpretáció, melyben (12) elfogadható és igaz: ’miután tele volt a hűtő sörrel, most pedig nincs benne, és egész este egyedül voltál a lakásban, nem lehetsz szomjas’.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a természetes nyelvben a konnektorok nem igazságfeltételekkel jellemezhetők, hanem **használati és interpretációs feltételeikkel**, és értelmezésük függ az általuk összekapcsolt nyelvi egységek **tartalmától, sorrendjétől** és az interpretáció keretétől szolgáló **kontextustól** (vö.: MOESCHLER–REBOUL 1994: 183). Nagy óvatosság kívántatik tehát minden olyan kísérlethez, mely a konnektorok használatát és működését logikai eszközök egyszerű alkalmazásával kívánná megvizsgálni.

2.4. A konnektorok működésének mechanizmusa és hatóköri kérdései

A korábbiakban azt láttuk, hogy egy elterjedt felfogás szerint a konnektoroknak az egymás után következő szövegmondatok összekapcsolása a feladata, s így a konnexió létrejöttéért felelnek. Működésük ily módon a szöveg szintjén ragadható ugyan meg, de nemigen különbözik a mondatösszetevőket összekapcsoló kötőszókéétól. A mi konnektorfelfogásunkból azonban nem ez következik. Ebben az alfejezetben két kérdéssel foglalkozunk:

- Melyek a konnektorokra jellemző kapcsolási mód sajátosságai?
- A ko(n)textus elemeit hogyan érinti a konnektorok működése, és ezeknek milyen szintjeit, funkcionális egységeit vagy rétegeit célszerű megkülönböztetni?

2.4.1. A konnektorfunkció sajátosságai és a konnektorok anaforikus természete

Természetesen igaz az, hogy a konnektorok részt vesznek a szöveg szerkezeti jólformáltságának a megteremtésében, és szerepük van a konnexió biztosításában. Ez azonban nem kizárólagos, sőt: nem is elsődleges feladatuk. Rendszeresen rájuk hárul a konnexió biztosítása is, de ezt a feladatot egy e célra alkalmas más elem is átveheti, a konnektorok feladata pedig a fő funkciójuk ellátására: a szemantikai (és pragmatikai) relációk jelzésére korlátozódhat. Ezzel összefüggésben sajátos szintaktikai jelenségek is megfigyelhetők, amint arról alább, a konnektorok szintaxisát tárgyaló fejezetben szó lesz. A konnektorok mindenekelőtt a **koherencia** biztosításának lényeges elemei. Az egyes konnektortípusok az általuk jelzett relációtípusnak megfelelően sajátos környezetstruktúrában jelennek meg, sajátos konstrukciótípusok létrehozását teszik lehetővé, illetve ilyenek felkutatására vonatkozó interpretációs instrukciókat hordoznak.¹² Mindez a **szövegjelentés artikulációjának síkján** helyezi el a konnektorok funkcióját, és tanulmányozásukat az úgynevezett jelentésszerkezetekével kapcsolja össze.

A konnektorok egyik lényegi tulajdonsága tehát az, hogy a szöveg mondat-egységeit, mondatrészeit vagy makro-egységeit valamilyen magasabb (jelentés)szerkezeti egységbe forrasztják, miközben olykor nagyobb távolságon

¹² BÉKÉSI munkáiban a *de* szóhoz kapcsolódó jelentésszerkezetek konstrukciótípusait vizsgálja. Más megközelítésben, más terminológiával és másféle eredményekkel hasonló törekvést látunk a francia *mais* integrált pragmatikai alapú leírásaiban (DUCROT és mások). Az elméleti különbségektől függetlenül egyezés látszik abban a különböző irányzatok között, hogy a konnektorok nem egyszerű relációk jelzői, hanem mindig többelemű, összetett viszonyrendszeréi.

átívelő kapcsolódásokat hoznak létre¹³ és a kontextusra, a beszédhelyzetre vonatkozó indikációkkal szolgálnak (anélkül, hogy saját referenciális értékük lenne). Ez a tulajdonság egy másik szövegnyelvészeti kategóriának: az **anafórának** is sajátja.

Egyik-másik lexikai egység különösen jól példázza ezt az analóg működésmódot. A francia *de toute façon* (‘minden[féle]képpen, mindenesetre’) alkalmas arra, hogy akár terjedelmes makroszintű szövegegységeket is összekapcsoljon, megengedő ellentétviszonyukat jelezve. Ez a helyzet akkor, többek között, ha a *de toute façon* bekezdés élén áll. Ilyenkor az őt megelőző makroegység vagy az egész megelőző szekvencia tekintendő antecedensének. Ezek akár több bekezdésnyi terjedelműek is lehetnek. Rájövünk ugyanis, hogy sem nem ez vagy az a mondat, sem nem egy (elemi) implicit tartalom a konnektor első (bal oldali) argumentuma, hanem egy olyan komplex tartalom, melyet a megelőző makroegység (szekvencia) egésze fejez ki, s amelyet ekként a *de toute façon* idéz fel, egy olyan kifejezéshez hasonló módon, mint az egy narratív szekvencia egészére utaló *ezek az események* kifejezés. A konnektor hiányában nemcsak a két makroegység vagy szekvencia közötti jelentésviszony halványulna vagy tűnne el, hanem az első szekvenciát egyszerűen nem tekintenénk egységében (komplex) argumentumnak. Úgy véljük tehát, hogy felállítható a konnektor retroaktív kapacitásának — úgy is, mint a többi szövegszervező elemmel szembeni megkülönböztető jegynek — a hipotézise. Erre jó példa a 4.1.2.4. fejezet (119) példája (158. old.).

Az anafora és a konnektorok közötti analógiát több kutató is észrevette. SKUTTA (1998) a francia mellérendelő kötőszók kapcsán veti fel ezt a lehetőséget (bár a szövegszervező elemeknek egy az általunk igazolhatónak tartottnál valamivel szélesebb körére terjeszti ki). Párhuzamos példái (*pour cette raison* és *donc, ceci dit* és *cependant*) morfológiai és etimológiai oldalról is rávilágítanak a konnektorok anaforikus természetére.

Meglepőnek tarthatnánk, hogy ez a tény nem vált a szövegnyelvészetben a konnektorok leírásának szerves részévé, miután BERRENDONNER (1983: 236) szerint (aki egyébként ennek egy lehetséges okát is megjelöli)

ha úgy gondoljuk, hogy a „pragmatikai konnektorok” nem mások, mint az anafora egy sajátos esete, az bizonyára nem nagy felfedezés: sokfelé találkozunk ezzel az elgondolással, melyet masszív etimológiai bizonyítékok is sugallnak. De úgy látom, hogy az anafora működésmódjára vonat-

¹³ Ezekre a hosszú távú kapcsolódásokra a későbbiekben, munkánkban *A konnektorok a szövegben* című részében látunk majd példákat. Figyelemre méltó tény, hogy a konnektorokra vonatkozó elméleti fejtegetésekben túlnyomó többségben vannak a mondat szintű példák, holott a konnektorműködés sajátosságai teljes egészükben csak szövegszintű vizsgálatok eredményeként ismerhetők meg.

kozó valóban működőképes elmélet híján mindezideig nem aknázták ki kellőképpen.¹⁴

Ha anaforán nem a szöveg egy elemének egy másikkal létesülő olyan viszonyát értjük, melynek keretében az utóbbinak az előbbi (= az antecedens, azaz a kotextus egy megelőző vagy rákövetkező eleme) közbeiktatása révén tulajdoníthatunk referenst, hanem egy dinamikusabb, „megengedőbb”, kognitív felfogást követve, mint KLEIBER (1994), az anaforikus elemnek a beszédpartnerek rövid távú memóriájában jelen lévő valamely entitással létesülő viszonyát, mely nemcsak a szöveg által közvetített információkon alapul, hanem a kognitív környezet releváns elemein is, könnyebb lesz megmagyaráznunk a konnektorok anaforikus természetét általában is (és nemcsak azokat, melyeket a *cependant* [‘mindazáltal’] morfológiai transzparenciája jellemez). Ez az értelmezés annál is inkább kívánatos BERRENDONNER szerint, mert lehetővé teszi a *mais* (vagy magyar megfelelője: a *de*) különböző használataink egységes leírását, beleértve a párbeszédekben a megszólalások élén álló fatikus *mais*-t is, miután „*mais p* előfeltevése: *Van egy olyan q információ, hogy p nem-q mellett szóló érv*” (238).¹⁵

Kell-e mármint úgy felfognunk a konnektorokat, mint az anafora egy típusát (vagy pontosabban: mint anaforikus kifejezéseket)? BERRENDONNER (1983) erre a megoldásra hajlik, s azt állítja, hogy az anaforikus kifejezések és a konnektorok közötti egyetlen különbség nagyjából abban áll, hogy míg az előbbieket végső soron a nyelven kívüli világ tárgyaira utalnak, addig az utóbbiak információkra, vagy inkább állításokra. De ily módon a szövegség valamennyi megnyilvánulását az anafora kategóriájába sorolhatnánk, hiszen egy szövegben mindenütt szupraszintagmatikus, transzverzális kötések létesülnek a szegmentumok között. Véleményünk szerint ez túlzó általánosítás volna, amely nem tenné lehetővé, hogy jobban megismerjük a szövegösszetevők egyik vagy másik osztályának a sajátos működését. Annak az elismerése viszont kétségkívül kívánatos és hasznos, hogy a konnektorok használatának és interpretációs kezelésének **anaforikus vonásai** vannak, amennyiben ez is hozzásegít ahhoz, hogy konnektoron ne valamely szót, hanem egy szövegszerkezetbeli **funkciót** értsünk, melyet különböző nyelvtani kategóriákba tartozó lexikai egységek, vagy akár szintagmák, tagmon-

14

penser que les „connecteurs pragmatiques” ne sont qu’un cas particulier d’anaphoriques ne constitue certes pas une bien grande découverte : suggérée par de solides évidences étymologiques, l’idée s’en trouve déjà un peu partout. Mais il me semble qu’elle n’a pas été suffisamment exploitée jusqu’ici, faute d’une théorie du processus anaphorique qui fût vraiment opératoire.

15 « *mais p* présuppose : *Il y a une information q telle que p est un argument pour non-q* »

datok vagy egész mondatok tölthetnek be¹⁶. A másik haszon az explicite ki nem fejezett információk egyszerűsített kezeléséből származik: elegendő egyetlen „alapvető dekódolási elvet” feltételeznünk, mely a valamennyi üzenetben a nyelvi ökonómiából eredően meglévő implicit tartalmak keresésére indít bennünket.

Az *anafora* terminusnak tudvalevőleg van egy szűkebb és egy tágabb értelme is; tágabb értelemben a szövegbeli utalásokat azok irányától függetlenül, általában jelöli. A magunk szempontjából szerencsésnek tarthatjuk ezt a terminológiai sajátosságot. A konnektorok esetében is létezik ugyanis — a bal pólusnak a kotextus bal oldalára, a szövegelőzményre támaszkodó kitöltése mint leggyakoribb eset mellett — olyan konfiguráció, amelyben a konnektor kizárólag a kotextus jobb oldalán fellelhető információk tekintetbe vételére utasítja az általa jelzett viszony interpretálóját, ahogyan katafora esetében is a jobb oldali kotextus teszi lehetővé az előre utaló kifejezés referenciális kitöltését. Részben ide sorolható a magyar *nemcsak ... (hanem ...)* is példája. Ezt mi konnektorszekvenciának¹⁷ tekintjük, melynek első eleme **kataforikus** jellegű. A szekvencia elemei a két pólusban elosztva szerepelnek. Még egyértelműbb a francia **importe* esete: ez „szóló” konnektor, mely gyakran a bal oldali pólus (az előtag) élén áll, így ezekben az esetekben egyértelmű kataforikus természete. Mivel ez mégiscsak ritka jelenség, illusztráljuk példával is!

- (13) Un matin qu'elle venait de partir, selon sa coutume, assez légèrement vêtue, il tomba de la neige tout à coup ; et comme Charles regardait le temps à la fenêtre, il aperçut M. Bournisien dans le boc du sieur Tuvache qui le conduisait à Rouen. Alors il descendit confier à l'ecclésiastique un gros châle pour qu'il le remit à Madame, sitôt qu'il arriverait à la *Croix rouge*. A peine fut-il à l'auberge que Bournisien demanda où était la femme du médecin d'Yonville. L'hôtelière répondit qu'elle fréquentait fort peu son établissement. Aussi, le soir, en reconnaissant madame Bovary dans l'Hirondelle , le curé lui conta son embarras, sans paraître, du reste y attacher de l'importance ; car il entama l'éloge d'un prédicateur qui pour lors faisait merveille à la cathédrale, et que toutes les dames couraient entendre. **N'IMPORTE** s'il n'avait point demandé d'explications, d'autres plus tard pourraient se montrer moins discrets. Aussi jugea-t-elle utile de descendre chaque fois à la

¹⁶ Egyes lexikai egységek ugyanakkor szemlátomást különösen alkalmasak az anaforikus használatra, míg mások e tekintetben nem transzparenssek.

¹⁷ A konnektorszekvenciákkal tüzetesebben munkánk harmadik részében, a konnektorterminusok lokalizációját tárgyaló fejezetben foglalkozunk.

Croix rouge, de sorte que les bonnes gens de son village qui la voyaient dans l'escalier ne se doutaient de rien. (Madame Bovary)

(Egy reggel, mikor szokás szerint könnyű öltözetben távozott, hirtelen havazni kezdett; s ahogy Charles nézte az ablaknál, milyen idő van odakinn, észrevette a plébánost, akit Tuvache úr épp akkor vitt Rouenba a kocsiján. Kiment hát az utcára s egy vastag sált bízott a papra, hogy adja át Emmának, mihelyt a Vörös Kereszt-be ér. Bournisien, a fogadóba érve, azonnal kérdezősködött a yonville-i doktorné felől. A fogadósne azt felelte, hogy nemigen jár az ő házába. Este aztán, mikor a pap felismerte Emmát a Fecské-ben, elmondta neki, milyen zavarban volt, de, úgy látszott, nem tartja fontosnak az egész dolgot, hisz rögtön egy hitszónok magasztalásába kezdett, akinek épp akkoriban csodájára jártak a székesegyházban, és akiért különösen a hölgyvilág lelkesedett. MINDEGY, ha ő nem kért magyarázatot, mások később esetleg nem lesznek már ugyanolyan tartózkodók. Éppen ezért Emma hasznosnak vélte, hogy minden egyes alkalommal a Vörös Kereszt-ben szálljon meg, úgyhogy a falujabeliek sokszor láthatták a lépcsőházban, és így nem is sejtettek semmit. [305]¹⁸⁾

Ha már a konnektornak anaforikus természetet tulajdonítunk, indokolt lehet előtagját **antecedens**nek nevezni. Ez egybeeshet a konnektor jelezte viszony első pólusával, de nagyobb kiterjedése is lehet. Az utóbbi esetben antecedensnek kell tekintenünk a bal oldali konnektorterminusból mindazt, ami közvetlenül hozzájárul a viszony első pólusának megadásához. Amikor tehát, például, az első pólus több alternatív lehetőség figyelembe vételéből származik (lásd a következő fejezet első részében — a 75. oldalon — a *du moins* és a *legalább[is]* példáját), akkor az ezen alternatívákra utaló (szöveg)összetevők összességét kell tekinteni a konnektor antecedensének, míg az első pólus adott esetben csupán az ezekből származó negatív előfeltevés. Jegyezzük meg, hogy amiképpen az *anafora* terminust, úgy az *antecedens*t sem értelmezhetjük szűken, kotextuális keretek között!

Miután a bal oldali konnektorterminus terjedelme és felépítése változatos lehet, és a konnektor szerepét betöltő különböző elemek eltérő használati feltételei ezzel összefügghetnek, célszerű a konnektorok **hatótávolságának** fogalmát be-

¹⁸⁾ Ahol az idegen nyelvű idézeteknek, példáknak megjelent fordítását használjuk, jelezzük az oldalszámot, és a bibliográfiában feltüntetjük a szükséges adatokat. Ha ez a fordítás valamilyen nem tükrözné az eredeti valamely lényeges sajátosságát, kiigazítjuk. Jelölés híján a fordítás saját művünk.

vezetni. Egy konnektornak akkor nagy a hatótávolsága, ha antecedense lehet olyan makroszintű szövegösszetevő, melynek nem minden eleme vesz részt közvetlenül a konnektor jelezte relációban, s a viszony első pólusát adó szövegösszetevő és maga a konnektor közé ilyen elemek ékelődnek. Másként fogalmazva: az, ami a konnektort közvetlenül megelőzi, maga nem az első pólust adó szövegösszetevő. Erre a későbbiekben több példát is látunk majd, mint (73) az 58. oldalon; ebben a pólusokat adó szövegösszetevőket vastaggal szedtük; közöttük hosszabb, az elsőnek tematikusan alárendelt szakasz áll.

Egyes konnektorok esetében *deiktikus* használatra is találunk példát. Főként az élszóban és a dialogális szövegekben fordul elő, hogy a konnektor jelezte viszony első pólusát nem a kotextus vagy az általa explicit vagy implicit módon hordozott tartalom adja. Ezekben az esetekben az első pólust maga az a tény adja, hogy a konnektort megelőző szövegösszetevő elhangzott, vagy pedig a beszédpartner(ek) attitűdje, viselkedése. A konnektor antecedense ilyenkor tehát valamely szövegen kívüli entitás. Ez indokolja, hogy az ilyen használatra alkalmas konnektor deiktikus funkciójáról beszéljünk. (Vö.: (81), 69. o.)

2.4.2. *A verbális tömböktől a fogalmi entitásokig*

A konnektorokkal összekapcsolt szövegösszetevők nem föltétlenül egyes tagmondatokhoz vagy szövegmondatokhoz kötődnek, hanem változatos terjedelmű és összetettségű verbális tömbökhöz, amelyek esetleg nem is közvetlenül szomszédosak.

A szótárakban, nyelvtanokban, de még a szakmunkákban is igen gyakran a pontosságnak/egzaktságnak — a terminológia síkján különösen nyilvánvaló — szembeötlő hiányával találkozunk, ami a konnektorok, illetve az e funkcióban használatos lexikai egységek és az általuk összekapcsolt entítások tárgyalását illeti. Ez nyilván nem teszi lehetővé, hogy a nyelv e tartományáról releváns és kellően árnyalt módon adjunk számot. Szükségesnek látjuk tehát néhány olyan terminus meghatározását, melyek rendszeres használata biztosíthatja, hogy megkülönböztessük a konnektorok jelenléte (vagy hiánya) által érintett entításokat, illetve azokat a szinteket, melyekhez ezek az entítások tartoznak.

Materiálisan ugyanis a konnektor (többé-kevésbé jól láthatóan) fizikailag jelen lévő és nyelviileg strukturált egységeket köt össze: mondatösszetevőket, tagmondatokat, mondatokat, mondatok együtteseit. Ez azonban csupán a viszony felszíne, hisz az valójában megjósolhatatlanul komplex **jelentéstartalmak** között jön létre, s ezeket a significansnak olyan részei hordozzák, melyeknek a szerkezete, kiterjedése és elhelyezkedése univerzálisan nem határozható meg. Ráadásul a beszélőnek s a befogadónak is rendszeresen **implicit tartalmakkal** kell operálnia, melyekhez néha csak az interpretációs kalkulus több közbenső állomásán át lehet eljutni. Végül pedig, ha egy olyan jelentésviszonyra gondolunk, mint az ellentét, mely valamely primitív bináris reláción alapul, a konnek-

torral tagolt megnyilatkozás mögöttes tartalmaként egy igen gyakran elvont és/vagy összetett **fogalmi entitást** is meg kell határoznunk, amelyre végső soron a konnektorról jelzett jelentésviszony visszavezethető.

Ami először is a **materiális szintet** illeti, **verbális tömbnek** nevezzük a szöveg (a beszéd, a megnyilatkozás) tetszőleges szakaszát, tekintet nélkül strukturális státuszára és terjedelmére, amennyiben homogén egészet alkot abból a szempontból, melyet az elemzésnek ebben vagy abban a szakaszában érvényesítünk. Számos konnektor egyaránt alkalmas ugyanis arra, hogy a szintagmák szintjétől a makroszintű szövegegységeikig jelezzék jelentésviszonyt. Márpedig ha az illető konnektornak egy olyan tulajdonságával akarunk foglalkozni, amely valamennyi kotextusában egyformán megfigyelhető, függetlenül azok felépítésétől, célszerűbb a kérdéses konnektor által összekapcsolható struktúrák felsorolását ezzel az egyszerű terminussal helyettesíteni. Ugyancsak ezt célszerű használni mindaddig, amíg a konnektor kotextusának valamely sajátosságairól behatódó szerkezeti és szemantiko-pragmatikai jellemzőinek rögzítése nélkül szólnunk.

Másodszor: az elemzésnek egy bizonyos szintjén szükségessé válik, hogy egyértelműen jelöljük a verbális tömbök pozícióját a konnektorhoz képest. Ez utóbbi rendszerint az általa összekötött két tömb között áll, pontosabban fogalmazva: a második tömb tartalmazza, a konnektor ideális esetben e tömböt vezeti be. Tekintettel a beszéd (végső soron mindenfajta elemzés anyagát szolgáltató) írott formájának lineáris voltára, és tekintettel a szóban forgó elrendezés polarizált jellegére, kézenfekvőnek tűnik, hogy a konnektort megelőző s az azt követő (vagy tartalmazó) tömböt a konnektor (illetve a vele jelzett reláció) **bal-, illetve jobb oldali terminusának** (tagjának, ha úgy tetszik: elő- és utótagjának) nevezzük. Ez különösen akkor lehet hasznos, ha a kapcsolatba állított tömbök valamelyikét külön kell jellemeznünk, de úgy, hogy elvonatkoztatunk mindattól, ami a jelentés síkján határozza meg a relációt. A javasolt szóhasználatot ugyanakkor egyfajta metaforikusság jellemzi, hiszen (ahogyan már láttuk) akadnak „szabálytalan” konfigurációk is: a konnektor mindkét terminusa lehet a jobb oldalon, azaz a konnektor után, és az is kérdés, mi is valójában a bal oldali pólus a deiktikus funkciójú konnektor esetében.

Ami a **szemantiko-pragmatikai szintet** illeti, nincsen kölcsönösen egyértelmű megfelelés a jelentésviszonyban részt vevő tartalmak és azon verbális anyag között, melyhez kötődnek, s a viszonyuk nem is részarányos. Ha például a bal oldali terminus egy makroegység, abban lehetnek olyan szövegösszetevők, amelyek a szorosabb értelemben vett relációnak nem részei, csupán alátámasztják, nyomatékosítják, kifejtik stb. azt az összetevőt, amelyet a konnektorról jelzett reláció ténylegesen érint. Azt mondhatjuk tehát, hogy a két terminus mindegyikében van „valami”, ami a jelzett viszony elemeként szolgál. Néha ez így is van, máskor — igen gyakran — azonban csak implicit tartalmak interpre-

tációs kalkulusa eredményeként jutunk el olyan tartalmakhoz, melyek között a jelzett reláció (például ellentétviszony) voltaképpen fennállhat. Pontosabb tehát úgy fogalmazni, hogy a viszony terminusai, tagjai *adják* annak *első, illetve második pólusát*. E szóhasználattal is a beszéd linearitására utalunk, melynek következtében e pólusok — a konnektort közrefogva — egymás után jelennek meg, azonban az elemzések azt is megmutatják, hogy az a sorrend, melyben ezek az elemek egymást követik, távolról sem esetleges felszíni jelenség.

Amit valamely reláció pólusaként azonosítunk, annak formája rendszeren egy állítás (mondat), mely olyan egyszerű, amilyen csak lehet, s amelynek a másik pólussal fennálló szemantikai-logikai viszonyai a lehető legvilágosabban jelennek meg. A pólusokat olykor igen egyszerűen meg lehet fogalmazni, sőt egybe is eshetnek a reláció terminusaival (tagjaival). Máskor — ellenkezőleg — nehéz a pólusokhoz hozzáférni, és esetleg többféle feltevésünk is lehet mibenlétükről. Ilyenkor a kontextus figyelmes vizsgálatára és a „józan észre” hagyatkozhatunk, de be kell látnunk, hogy e téren akad még kutatnivaló. Ezzel a problémával munkánk későbbi részeiben bővebben foglalkozunk.

Ami a **szemantikai-logikai szintet** illeti, tekintetbe kell vennünk, hogy az olyan elemi jelentésviszonyok, mint az ellentét, ritkán jelennek meg a beszédben primitív formájukban, noha minden esetben ott vannak a felszíni viszonyok mögött. Az ellentétet, amint látni fogjuk, egy kijelentéstartalomnak a saját negációjával fennálló bináris relációra visszavezethető jelentésviszonyaként kell értelmeznünk, de ez ebben a „tisztá” formában alig jelenik meg a felszínen. Amikor tehát a szemantikai-logikai szintről beszélünk, gyakran elvont, általános és összetett mögöttes **fogalmi entitásokra** hivatkozunk, melyeknek megragadása ugyanolyan nehéznek bizonyulhat, mint a konnektor jelezte reláció pólusaié. E fogalom nélkül azonban nem lehetséges világosan és egyértelműen meghatározni a kérdéses jelentésviszonyt.

Az alábbi ábra foglalja össze, hogy mivel van tehát dolga az elemzésnek. Az ábrában az érzékletesség kedvéért nem *viszonyt* szerepeltetünk általában, hanem egy bizonyos típusú relációt, az általunk mélyebben tanulmányozott *ellentétet*. Ennek csak a fogalmi egységek szintjén van jelentősége, ahol így egyúttal jelölhetjük az egységek viszonyának mibenlétét is.

Konklúzió: a konnektorok mibenléte és tanulmányozásának aktualitása

	P		I
verbális anyag	↗ bal oldali tömb	↘ jobb oldali tömb	↘
		KONNEKTOR	
szemantiko-pragmatikai tartalmak	↖ az ellentét első pólusa		↖ az ellentét második pólusa
fogalmi egységek		$p \vee \neg p$	↖

P a produkciót, I az interpretációt jelöli. E három szint részben vagy teljesen „egybe is eshet” (mint a következő fejezet 3.1.3.1.1. részének (18)–(19) példáiban), és teljesen külön is válhat, mint (73) az 58. oldalon.

Elemzéseinkben azt tartjuk szem előtt, hogy világosan megjelenítsük a közvetlenül adott nyelvi adatok szintjének, a jelentésviszonyok voltaképpeni pólusai szintjének és a mögöttes fogalmi entitások szintjének a különbségét és viszonyrendszerét, az explicit módon kifejezett és az interpretáció során (re)konstruált tartalmakat.

2.5. Konklúzió: a konnektorok mibenléte és tanulmányozásának aktualitása

Ebben a fejezetben kísérletet tettünk arra, hogy a konnektor fogalmát — különböző értelmezéseinek áttekintése után — tisztázzuk, és használatát megszilárdítsuk. Definíciónk szerint a konnektor funkció, s az e funkciót betöltő egység a rá sajátosan jellemző instrukciók révén a szöveg interpretálását hivatott optimalizálni bizonyos inferenciális procedúrákat működésbe hozva. A konnektorok a szövegjelentés síkján működő szövegstrukturáló elemek; e kategórián belül is a teljes komplex szövegösszetevőt jelölő/konstituáló „funktorkok” egyik részhalmozát alkotják.

Tekintettel arra, hogy a konnektorokról képtelenség bármilyen releváns megállapítást tenni anélkül, hogy egyúttal az általuk jelzett relációban részt vevő entitásokat is figyelembe vennénk, külön figyelmet fordítottunk a konnektorok sajátos kapcsolási módjának általános jellemzésére, valamint arra, hogy bemutassuk a velük jelzett relációkban érintett tartalmak viszonyát a szöveg verbális anyagával. Arra a megállapításra jutottunk, hogy e relációkat egzakt módon leírni csak egy többszintű, a mögöttes jelentés mélyrétegeit absztrakció útján feltáró elemzési modell segítségével lehet.

A konnektorok kutatását fontosnak kell tartanunk, hisz az lényeges, új ismereteket adhat a nyelvi struktúrák és használatuk összefüggéseiről, a nyelvi elemekről és magasabb funkcionális egységekbe szerveződésükről, a jelentés lényeges összetevőiről s általában a kommunikációról. Ezek — gyakorlati

Mi a konnektor?

szempontból — szükségesek a nyelv működésének megértéséhez, és (például) a számítógépes nyelvfeldolgozás fejlesztéséhez is, aminek alapvető fontosságot ad a digitális formában áramló információtömegek hatékony kezelése. A konnektorkutatás közvetlen haszna lehet a nyelvtanok és a szótárak tökéletesítése, így — áttételesen — kihathat az anyanyelvoktatásra és az idegen nyelvek tanítására is.

A konnektorok tanulmányozásának jelentőségét, aktualitását jól mutatja a (külföldi) szakirodalomban rá irányuló figyelem is. Nemzetközi összehasonlításban feltűnő, hogy a konnektorok kutatása a magyar nyelvészetnek mennyire elhanyagolt területe. (Ehhez az összehasonlításhoz elegendő arra a kutatási projektumra gondolni, mely az *Institut für Deutsche Sprache* égisze alatt *Handbuch der deutschen Konnektoren* címmel fut.¹⁹) Ami a magyar nyelv konnektorait illeti: nemcsak a szintetikus, lexiko-grammatikai és szövegtani-pragmatikai leírás hiányzik még egy-egy résztartományuk szintjén is, hanem annak a részletebben kimunkált koncepciója is, hogy miként kellene ezt a munkát elvégezni. Dolgozatunk e hiány pótlásához igyekszik hozzájárulni.

¹⁹ PASCH et al. (2003).

3. A konnektorok a nyelv rendszerében

3.1. A konnektorok jelezte szemantikai (logikai, pragmatikai) relációk

Ennek a fejezetnek az első részében a konnektorok jelentésével fogunk foglalkozni. Ez a feladat két okból is problematikusnak látszik. Egyrészt azért, mert a konnektort szövegszerkezeti funkcióként határoztuk meg, és elhárítottuk lexiko-grammatikai kategóriaként való felfogását. Másrészt pedig azért, mert az e funkciót betöltő elemek jelentéstani autonómiájának hiányát állítottuk, és le-
szögeztük, hogy csak az általuk összekapcsolt entitások kontextusában értelmezhetők. Amikor tehát a konnektorok jelentéséről beszélünk, azon csak

- a konnektorok jelezte relációtípusok szemantikai (logikai, pragmatikai) ismérveit és
- a konnektorfunkció betöltésére specializálódott egyes lexikai egységek interpretációvezérlő sajátosságait érthetjük.

A „konnektorok jelentése” kifejezés tehát felfogásunk szerint leegyszerűsített fogalmazásmódban használható a fenti két kérdéskörbe tartozó jelentéstani jelenségek összefoglaló megjelölésére.

3.1.1. A relációtípusok kérdése

Bármilyen tekintélyes is a konnektorokkal foglalkozó szakirodalom mennyisége, arra nemigen találunk benne választ, hogy milyen relációtípusok jelzésére szolgálnak konnektorok.²⁰ A kutatás adós annak a rendszerező meghatározásával, hogy milyenfajta konnektorok lehetnek általában, illetve milyenek vannak az egyes nyelvekben. Ez persze összefügg magának a konnektor fogalmának a változatos értelmezésével, használatával is. De mindenekelőtt a mondattan ke-
retei között szokásos logikai/szemantikai kategóriák alkalmazásának spontán, néha kimondott, sokszor azonban implicit kiterjesztésében láthatjuk ennek az okát.

Kétségtelen ugyanis, hogy a tagmondatok közötti és a szövegösszetevők közötti jelentéviszonyok rokonságban állnak. A talán legtöbbet tanulmányozott

²⁰ Természetesen nem azt állítjuk, hogy nem létezik a kötőszavaknak vagy a (tag)mondatok közötti szemantikai viszonyoknak rendszerezése, tipizálása, sőt még kifejezetten konnektorként emlegetett elemekről is akad rendszerezés. Azt állítjuk, hogy az általunk ismert rendszerezések nem felelnek meg maradéktalanul a konnektorfelfogásunkból fakadó követelményeknek.

ellentétviszony jelölésének nyelvi eszközei és jelentésbeli sajátosságai között, például, látszólag nincsen különbség a mondat és a szöveg szintje szerint, olyannyira, hogy a szerzők gyakran beérik a konnektorok mondat szintű viselkedésének vizsgálatával. Az az elterjedt nézet, amely szerint a szöveg mondatai közötti viszonyok a mellérendelő összetett mondat tagmondatai közötti viszonyokkal azonosak, mégsem fogadható el fenntartás nélkül, pedig ez egyszerű válasz lenne a konnektorokkal jelzett relációtípusok fajtáit érintő kérdésre. A mellérendeléssel való kizárólagos analógia két okból is megkérdőjelezhető: egyrészt azért, mert bizonyos jelentésrelációk függetlennek látszanak az őket hordozó verbális anyag szintaktikai (alá- vagy mellérendeltségi) viszonyaitól. Így például (a magyar nyelvtani terminológia szerint) a megengedő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatot tartalmazó alárendelő összetételek (a megengedő mondat határozói szerepű független alárendelés) és a megszorító utótagú ellentétes mellérendelő összetételek alapvető szemantikai tulajdonságai közösek. Ezt (14) és (15) példáján szemléltetjük, a tüzetesebb vizsgálatot a 3.1.3. szakaszra hagyva, és most csak azt megjegyezve, hogy szemantikai szempontból mindkettő esetében a *<jeges út>*, *<kocsival nem menés>*, *<kocsival menés>* tartalmak közötti látnis viszony a meghatározó momentum.

(14) **BÁR/NOHA/JÓLLEHET** jeges volt az út, János autóval ment.²¹

(15) Jeges volt az út, János **MÉGIS** autóval ment.

Másrészt azért kérdőjelezhető meg a mellérendeléssel való kizárólagos analógia, mert alárendelő kötőszókat, szó szerkezeteket ugyanúgy találhatunk konnektorszerepben, mint mellérendelőket. Erről ugyan TOLCSVAI NAGY (2001: 266)²² azt írja, hogy „maga az alárendelő viszony nem változik meg úgy, ahogy a mellérendelő, ezért azt nem tekinthetjük tényleges szövegtani jelenségnek”, mi azonban megjegyzendőnek tartjuk azokat az (elsősorban élőbeszédbeli) eseteket, melyekben okhatározói mellékmondatok önálló mondatként jelennek meg anélkül, hogy a szövegelőzmény bármely összetevője szabályos főmondatként jöhetne számításba. Egyszerű példa erre (16), melyben a *mert* kötőszó — nagyon is konnektorként viselkedve — a szövegelőzménnyel nem hoz létre szintaktika-

²¹ Az ÚMNY példája.

²² Ő két ilyen esetet tart lehetségesnek: a szövegelőzmény egy mondatának megismétlés nélkül történő felhasználását főmondati szerepben („— Vidd le a szemetet! — Mikor majd elmegyek.”) és a stilisztikai/retorikai szerepű mondatstéttagolást (mely esetben főként azonos típusú és szerepű mellékmondatok halmozásáról és külön mondatként emeléséről van szó). Megjegyzendő, hogy az első esetben a „főmondat” többnyire sem formájában, sem tartalmában nem teljesen azonos azzal, melyet egy explicitté tévő művelettel rekonstruálhatunk (a példában: „Leviszem”).

ilag jólformált alárendelést, és nem annak tartalmához kapcsolja valamely okféle körülmény kifejtését, hanem sajátos pragmatikai szerepe van (minimálisan: az első megnyilatkozás jogosságának igazolása).

(16) — Hol a fahéj? **MERT** azt mondtad, hoztál.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy míg egyes alárendelő jellegű viszonyokat (mint a megengedés) konnektor jelez a szövegszintű konstrukciókban, másokat (mint az időviszony) nem konnektor, hanem LTF jelöl; ami pedig a mellérendelő viszonyokat illeti, nem mindegyikük látszik egyforma jelentőségűnek a konnektorral jelezhető relációk szempontjából.

Továbbvizsgálandónak tartjuk tehát, hogy milyen relációtípusok jelzését végzik azok a szövegszervező elemek, melyek megfelelnek konnektorismerveinknek (kötelező szemantiko-pragmatikai interpretációvezérlő funkció, lehetséges konnexív szerep, nem explicit tartalmakhoz való kapcsolódás). Annyi ugyanakkor bizonyos, hogy ezek egyike az ellentétre, másika pedig az okságra épülő alapreláció.

A konnektorjelentés ezen aspektusáról megállapíthatjuk, hogy az azonos szemantiko-pragmatikai osztályba tartozó konnektorok (pontosabban: az e szereppel felruházott nyelvi elemek) bizonyos jelentésszerkezeti sémákon osztoznak, azok szerint működnek. Ez azt is jelenti, hogy vannak bizonyos betölthető helyek, funkciók a konnektor környezetében, melyek a jelentésszerkezetek, a tematikus struktúra lehetőségeit (a tematikus egységek lehetséges megjelenését, helyét és funkcióját) a szöveg adott pontján meghatározzák.

3.1.2. *A lexikai egységek interpretációvezérlő sajátosságainak kérdése*

Konnektordefiníciónk szerint az e funkció betöltésére specializálódott lexikai egységek meghatározott interpretációs-inferenciális procedúrákat hoznak működésbe, s ezáltal az általuk összekapcsolt szövegösszetevők valamilyen sajátos szemantikai (szemantiko-logikai, szemantiko-pragmatikai) viszonyát jelzik, egyértelművé teszik azok interpretációját. Jelentésükként szövegbeli jelenlétüknek ezt a hatását, az instrukciós vagy procedurális jelentést kell tekintenünk. Ez utóbbinak az ismérveit MOESCHLER és REBOUL (1994: 27–28) a következőképpen határozza meg:

Van a nyelvileg kódolt pragmatikai információnak egy sajátos kategóriája, melyet az instrukció fogalma takar: a **procedurális információ**. A procedurális információ két jellemzője van: nem verikondicionális (nem érinti a mondat igazságértékét), és arra a módra vonatkozik, ahogyan az információt kezelni kell az interpretálás céljából. [...] A procedura fogalmát a konnektorok példázhatják. A konnektorok egyik tulajdonsága, hogy a nyilatkozatok interpretálási módjára vonatkozó instrukcióegyüttest adnak. Ezek a szavak ugyanis semmilyen egyedi fogalomhoz nincsenek társítva.

A procedurális információt hordozó szavak fogalmi sémák aktiválóiént is számításba jönnek.

Kutatásaink arra engednek következtetni, hogy három procedurális jelentéskomponenst célszerű meghatározni:

- (a) az alapvető relációtípus jelzését, vagyis az arra vonatkozó instrukciót, hogy az összekapcsolt szöveggkomponensek viszonya mely alapvető szemantikai (logikai, pragmatikai) viszony kategóriájába tartozik;
- (b) az alapvető relációtípus valamely speciális változatának jelzését;
- (c) járulékos interpretációs instrukciókat.

E három közül az első szükségképpen sajátja minden lexikai egységnek, mely a konnektor funkciójának betöltésére specializálódott, míg a második és a harmadik csak potenciális jelentéselem, nem találjuk meg minden konnektor esetében (példákat a 0 szakaszban adunk). Minél kevesebb ilyen jelentéskomponense van egy konnektorként használatos lexikai egységnek, annál kevésbé specifikus, azaz általában annál kevesebb szemantikai kontextuális megszorítás vonatkozik a használatára. Ez a kérdéses lexikai egységek szinonímiaviszonyait alapjaiban határozza meg.

A (b), és főleg a (c) jelentéskomponensre nézve meghatározó, ha a konnektorként használt lexikai egység (vagy valamely eleme) eredeti, denotatív jelentése beszűrődik. Ezt érzékelhetjük (sok más példa mellett) a magyar *mindenesetre*, az angol *anyway* vagy a francia *en tout cas* esetében, melyekben jól felismerhető az *eset*, a *way* 'út, mód' és a *cas* 'eset' elem, illetve ezek jelentésbeli hozadéka. Megfigyelhető, hogy minél erősebben grammatikalizálódott a vizsgált típusba tartozó egy-egy lexikai egység, azaz minél inkább (és minél régebben) állandósult konnektorként való használata, annál inkább az (a), illetve a (b) jelentéskomponensre korlátozódik a jelentése.

A (c) jelentéskomponens igen fontos a szöveg pragmatikai dimenziója szempontjából. Bizonyos lexikai egységek konnektorszerepben ugyanis azt is jelzik, hogy

- mire terjed ki a konnektor által jelzett viszony: szövegösszetevőkre vagy szövegen kívüli — szituációbeli — tényekre;
- szövegen belüli utalás esetén milyen a viszony elemeinek jellege és köre;
- milyen egyéb sajátos kognitív műveletek végzendők az interpretáció során a viszony elemeivel;
- milyen a beszélő viszonya a saját vagy a partner megnyilatkozásához, az összekapcsolt tartalmakhoz, a szituációhoz, a beszédpartnerhez.

Ezekre a jelenségekre is a 3.1.3. szakaszban szolgálunk példákkal.

Természetesen az egyes lexikai egységeknek vannak más használati szabályai is (mint a stiláris érték vagy az összekapcsolható szövegösszetevők minősége), ez azonban nem szoros értelemben vett (és nem kizárólag) jelentéstani kérdés, ezért ezzel nem itt foglalkozunk.

3.1.3. *Példa: az ellentétviszony és az ellentétet jelző konnektorok jelentése*

3.1.3.1. *A relációtípus sajátosságai*

Az ‘ellentét’ gyűjtőnévvel jelölhető jelentésviszonyok a szókészlet, a mondatok és a szöveg szintjén egyaránt megfigyelhetők. Megjelenési formájuk változatos, s így ezeket többféle terminus jelöli (*ellentmondás, szembeállítás, kizárás, megengedés; kontraszt*, stb.). A szemantikai meghatározásokban, szótári definíciókban, de még a pragmatikai leírásokban sem találkozunk azonban általánosan azzal az egyértelműséggel és pontossággal, melyre egy ilyen alapvető kategória koherens tárgyalásához szükség van. Azzal ugyanis, például, hogy „az ellentétes mellérendelésben a második tagmondat megállapítása ellentétben áll azzal, amit az első tagmondat tartalmaz, vagy ami az első tagmondatban foglaltakból következnek” (BENCÉDY & AL.), semmit sem árultunk el sem az ‘ellentétben állás’ természetéről, sem a ‘következés’ mikéntjéről, s így bajos számot adni arról, ami a nyelvben lehetővé teszi (17) koherens interpretációját.

(17) Jó buli volt; **DE** hogy ez a Pali milyen hülye...!

Ahhoz, hogy pontosabb elemzést lehetővé tevő meghatározáshoz jussunk, előbb a jelentésbeli ellentét elemi példáit: az antonimák viszonyát vesszük szemügyre.

3.1.3.1.1. AZ ELLENTÉT MEGHATÁROZÁSA

3.1.3.1.1.1. Elemi viszonyok

CRUSE (1972) nyomán azt mondhatjuk, hogy a lexikai ellentét tipikusan két olyan lexikai egység közötti viszony, melyek jelentésük alapján egyértelműen egy egydimenziós virtuális skálán (vagy, ha úgy tetszik: egy fogalmi tengelyen) szimmetrikusan helyezkednek el. A lexikai ellentét altípusait (a komplementer antonimákat, például *élő : halott*, a fokozható antonimákat, például *meleg : hideg*, az irány-antonimákat, például *domború : homorú* vagy *lemegy : felmegy*, a viszony-antonimákat, például *elől : hátul* vagy *tulajdonos : bérlő*) mind ez a fajta szimmetrikus, antipodális viszony jellemzi valamely fogalmi tengely mentén.

Ha mármost ezek között az antonima-párok és az ellentétet jelző konnektorral összekapcsolt mondat- vagy szövegösszetevők között valamiféle párhuzamot keresünk, a felsorolt relációtípusok változatossága eltűnik, és az elfogadható, jólformált mondatoknak csupán két elméleti alaptípusát kapjuk. A módszer a

A konnektorok a nyelv rendszerében

következő: úgy alkotunk mondatokat, hogy ellentétet jelző konnektorral kapcsolunk össze két tagmondatot, melyek egyikében az antonimapár egyik, másikában pedig a másik tagja áll predikátumszerepben. Ha az antonimákat a $\mathcal{L}$ és $\neg\mathcal{L}$ szimbólummal jelöljük, a szóban forgó két alaptípust formálisan így reprezentálhatjuk:

(i) $\mathcal{L}(X) \& \neg\mathcal{L}(Y)$	(ii) $\neg(\mathcal{L}(X)) \& \neg\mathcal{L}(X)$
--	---

$$(18) \quad (a-f) X \left\{ \begin{array}{c} \text{halott} \\ \text{meleg} \\ \text{domború} \\ \text{felment} \\ \text{elől van} \\ \text{tulajdonos} \end{array} \right\}, Y \text{ VISZONT } \left\{ \begin{array}{c} \text{él.} \\ \text{hideg.} \\ \text{homorú.} \\ \text{lement.} \\ \text{hátsul.} \\ \text{bérlő.} \end{array} \right\}$$

$$(19) \quad (a-f) X \text{ nem } \left\{ \begin{array}{c} \text{halott} \\ \text{meleg} \\ \text{domború} \\ \text{felment} \\ \text{elől van} \\ \text{tulajdonos} \end{array} \right\}, \text{ HANEM } \left\{ \begin{array}{c} \text{él.} \\ \text{hideg.} \\ \text{homorú.} \\ \text{lement.} \\ \text{hátsul.} \\ \text{bérlő.} \end{array} \right\}$$

Az (i) séma esetében két individuum közötti egyszerű kontrasztról van szó, melyek különböző predikátumok argumentumai, s az egyik predikátum a másik tagadása. Az összekapcsolt tagmondatok között semmilyen inferenciaviszony nincsen, és a kötőszó elhagyható. A (ii) séma tagmondatai között inferenciaviszony áll fenn, és közülük a kötőszó nem hagyható el (illetve elhagyása esetén kettősponttal, beszédben megfelelő intonációval kell helyettesíteni).

(i)-ből és (ii)-ből intuitív módon a következő származtatott konstrukciókat hozhatjuk létre:

(iii) $X\mathcal{L}$, de Y szintén/még inkább $\mathcal{L}$ ²³ .
(iv) $X\mathcal{L}$, de Y sem $\neg\mathcal{L}$.
(v) X nem $\mathcal{L}$, de nem is $\neg\mathcal{L}$.
(vi) X nemcsak $\mathcal{L}$, hanem $\neg\mathcal{L}$ is.

²³ Beszédes tény, hogy a (*iii) $X\mathcal{L}$, de $Y\mathcal{L}$ séma alapján elfogadhatatlan mondatokat kapunk, holott $\mathcal{L}$ -nek lenni és szintén $\mathcal{L}$ -nek lenni logikailag egyenértékűnek tűnik:
*Péter tehetséges, de János tehetséges.

(iii) (issel) és (iv) logikailag egyenértékű, és kérdés, hogy nem volnának-e kifejezhetők (iii'&iv') formájában: $X \text{ és } Y \mathcal{L}$. Ebben az esetben tehát nem volna ellentétviszony. Nyelvi intuíciónk szerint azonban az e modellekre épülő mondatok teljesen elfogadhatók, és nem egyenértékűek:

(20) (ab) Péter tehetséges, **DE** János is/még inkább.

(21) Péter tehetséges, **DE** János sem tehetségtelen.

Ezeket a példákat nem lehet jelentésük és pragmatikai értékük megváltoztatása nélkül a (iii'&iv') séma szerint átalakítani:

(22) Péter és János tehetségesek.

(23) a másik két mondatról különbözni látszik a *még inkább*-nak köszönhetően, hisz logikailag egyenlőtlenséget fejez ki:

(23) Péter tehetsége x mértékű, János tehetsége **VISZONT** $\neg x$ mértékű.

ahol is $\neg x > x$, azaz az (i) formula valósul meg: $X \mathcal{L}$, $Y \text{ viszont } \neg \mathcal{L}$. Ha azonban elfogadjuk, hogy (20)(a) és (21) egyenlőségviszonyon alapul, a (*per definitionem* egyenlőségviszonyt:) ellentétet jelző konnektor használata legalábbis meglepő, s ezt (21)-ben csak kiemeli a kettős (szintaktikai és lexikoszemantikai) tagadás. Ezek a példák tehát a logikai és diskurzusbeli viszonyok közötti alapvető különbséget illusztrálják. Az X-nek, illetve Y-nak tulajdonított tehetség látszólagos egyenlősége nem a szó matematikai vagy logikai értelmében veendő. Éppen ezért pontosabb a (24) alakú parafrázisos transzformáció (amely mindazonáltal nem meríti ki a kiindulási mondatok értelmének teljességét):

(24) Tehetsége van Péternek is, Jánosnak is.

Márpedig Péter és János tehetségének foka (és/vagy a jellege?) igencsak különböző lehet, annál is inkább, hogy az egyenlőtlenséget az efféle mondatok kifejezetten sugallják is. Azt is látjuk, hogy a konnektor felelős ezért a hatásért, ugyanakkor szemantiko-pragmatikai funkciója nem interpretálható ko(n)textustól függetlenül: míg (24) (elvben) tisztán leíró értékű kijelentés, és önmagában értelmezhetőnek látszik, (20) és (21) esetében az értelmező szubjektum figyelme automatikusan a ko(n)textusra irányul.

Ami (v)-öt és (vi)-ot illeti, ezek szöges ellentétben állnak egymással. (25) (v) szerint épül fel (az egyszerűség és a jobb átláthatóság kedvéért lemondunk mindazokról a „csinosításokról”, melyek a példákat természetesebbé tennék). Ezek a példák (melyek elfogadhatatlanok volnának, ha $\forall X(\mathcal{L}(X) \nabla \neg \mathcal{L}(X))$ érvényes lenne) nem ugyanolyan homogének, mint (18) és (19).

$$(25) \quad (a-f) \quad X \text{ nem } \left\{ \begin{array}{c} \text{halott} \\ \text{meleg} \\ \text{domború} \\ \text{felment} \\ \text{elől van} \\ \text{tulajdonos} \end{array} \right\}, \text{ DE nem is } \left\{ \begin{array}{c} \text{él} \\ \text{hideg} \\ \text{homorú} \\ \text{lement} \\ \text{hátral} \\ \text{bérlő} \end{array} \right\}.$$

(25)(a) csak akkor fogadható el, ha úgy értelmezzük: ‘X még éppen nem halott, de majdnem’, ami — logikusan — azt jelenti, végső soron, hogy ‘X nem halott, hanem él’ (= (19)(a)), s ez a (ii) formulának felel meg. A *halott : élő* típusú komplementer antonimák szó szerinti értelmezése az ilyenfajta kijelentéseket elfogadhatatlanná teszi. (25)(b és d) azt feltételezik, hogy X valamely köztes szinten, állapotban van (‘meleg’ és ‘hideg’ vagy egy magasabban és egy alacsonyabban lévő pont között), melyet esetleg egy harmadik szóval jelölhetünk; ezeknek a kijelentéseknek tehát (26) és (27) lehet a parafrázisa:

$$(26) \quad X \text{ NEM } \left\{ \begin{array}{c} \text{meleg} \\ \text{hideg} \end{array} \right\}, \text{ HANEM langyos.}$$

$$(27) \quad X \text{ NEM } \left\{ \begin{array}{c} \text{felment} \\ \text{lement} \end{array} \right\}, \text{ HANEM a helyén maradt.}$$

Jóllehet a nyelv rendszerében nincsen előre meghatározva, hogy mi következhet a *hanem* után az effajta parafrázisokban (ez magyarázza, hogy miért preferálhatjuk a *sem...sem* formulát az ellentét jelzésével szemben a (25) példakéhez hasonló jelentésű mondatokban), ismét csak a (ii) formulához jutunk vissza: $X \text{ nem } \mathcal{L} \text{ hanem } \neg \mathcal{L}$. Végül pedig (25)(c, e, f) egy lehetséges harmadik esetet feltételeznek, mely a $\mathcal{L}$ és $\neg \mathcal{L}$ által meghatározott fogalmi tengelyen kívül helyezkedik el: (25)(c) egy olyan testet ír le, melynek geometriai tulajdonságai a puszta homorúságnál vagy domborúságnál összetettebbek, (25)(e) szerint X egészen egyszerűen valahol másutt van, és (25)(f) értelmében X valószínűleg a tulajdonos vagy a bérlő családtagja, esetleg nomád vagy hajléktalan. Teljesen lehetséges tehát itt is visszaállítani az $X \text{ nem } \mathcal{L} \text{ hanem } \neg \mathcal{L}$ formulát úgy, hogy feltételezzünk egy $(\neg \mathcal{L})_1 \dots (\neg \mathcal{L})_n$ elemekből álló halmazt, melyből a parafrázis létrehozásakor választhatunk. Más szóval (v)- $\mathcal{L}$ -t indirekt módon egy (pszeudo-) antonimával hozza összefüggésbe.

(vi)-nak, mely logikusan a $*\mathcal{L}(X) \& \neg \mathcal{L}(X)$ formulának felel meg, elfogadhatatlannak kellene lennie, és nem adhatná elfogadható kijelentések alapját a benne rejlő nyilvánvaló (látszólagos) logikai ellentmondás miatt. A *halott : élő* féle antonimák gyakorlatilag valóban elképzelhetetlenek ebben a kontextusban. Ami a *hideg : meleg* párt illeti, még ha általában kétes érvényességű kijelentése-

ket adna is e séma az esetükben, lehetnek olyan dolgok, melyek itt melegek, amott azonban hidegek (mint például egy meleg csokis sütemény vaníliafagylalttal). A többire tekintsük (28)(a-d)-t:

$$(28) \quad (a-d) \quad X \text{ NEMCSAK } \left\{ \begin{array}{c} \text{domború} \\ \text{felment} \\ \text{elől van} \\ \text{tulajdonos} \end{array} \right\}, \text{ HANEM } \left\{ \begin{array}{c} \text{homorú} \\ \text{le} \\ \text{hátral} \\ \text{bérllő} \end{array} \right\} \text{ IS.}$$

Domború és homorú megfelelőnek látszanak, nemcsak kiterjedt, komplex geometriájú testek esetében, hanem akkor is, ha arra a lehetőségre gondolunk, hogy egyazon test két különböző oldalról szemlélve domborúnak, illetve homorúnak bizonyulhat. (28)(b) időbeli egymásutániségot implikál. (28)(c) ko(n)textuson kívül elfogadhatatlan, s a nézőpontbeli vagy az aktuális referencia tekintetében fennálló különbség is elengedhetetlen (X lehet például ablaktörllő autón), ahogyan a (28)(d)-beli X sem lehetne egyszerre tulajdonosa és bérllője egyazon vagyontárgynak, viszont különböző vagyontárgyak esetén nincs ilyen probléma. Ami (28)(a-d)-ben jelentéstanilag közös, azt így lehetne elvont formában kifejezni:

$$(29) \quad X\text{-re NEM (az egyszerű) } c \text{ igaz, HANEM (az összetett) } C$$

ahol $C = c + k$; (az egyszerű) c és (az összetett) C kifejezések ugyanolyan antonímiaviszonyban állnak, mint a megelőző példák $\mathcal{L} : \neg \mathcal{L}$ párpai. (A *halott : élő* típusú antonimák és a jelzett egyéb típusokba tartozók közötti különbség minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy az előbbiek olyan bináris antinómikus kategóriákat jelölnek, melyekbe minden individuum egyértelműen besorolandó; ezekre igaz a $\forall X(\mathcal{L}(X) \nabla \neg \mathcal{L}(X))$ formula, a többire viszont nem. Ez magyarázza (28)(a-d) valószínű elfogadhatóságát **X nemcsak halott, hanem él is* lehetetlenségével szemben.)

Még ha be is kell látnunk, hogy a föntebb a demonstráció céljából használt mondatok leegyszerűsített, „idealizált” példák a nyelvhasználat komplex voltához és az ellentétet jelző konnektorokkal általában összekapcsolt entitásokhoz képest, meg vagyunk győződve arról: kellően illusztrálták azt a tényt, hogy

a jelentésbeli ellentét két olyan fogalmi egységre épülő poláris viszony, hogy az e fogalmi egységeket egy és ugyanazon tárgyhoz egyszerre hozzákapsoló kijelentés szükségképpen hamis, lévén, hogy az egyik a másiknak a tagadása, illetve a beszélő annak tekinti.

Az ellentétet tehát **egy és ugyanazon beszélő által érvényesnek tekintett, negáción alapuló bináris elemi viszonyként** definiáljuk, melyhez az esetek egy részében közvetlenül nem, csak absztrakció útján férhetünk hozzá, s amelynek a közleményekben **különböző realizációtípusait** találjuk. Ezek lehetnek **direkt**

vagy *indirekt* típusúak (az előbbire példa (18)(a-f) és (19)(a-f), az utóbbira pedig (25)(a-f) és (28)(a-d).

3.1.3.1.1.2. Komplex viszonyok

Az antonimákkal végzett műveletek nem tették lehetővé, hogy az ellentétet jelző konnektort tartalmazó konstrukciók egy igen fontos és gyakori típusának szemantikai-logikai szerkezetéről számot adjunk: arról, amelyben a kapcsolatba állított entitások semmilyen antonimiaviszonyban nincsenek. Ezt az esetet illusztrálja a 35. oldalon olvasott (17). Ahhoz nem fér kétség, hogy ezek a szövegdarabok valamiféle ellentétet fejeznek ki: lehetetlen volna például konnektorként mást használni bennük, mint ellentétet jelzőt, mert azzal megváltoztatnánk az értelmüket és/vagy a ko(n)textuális beágyazhatóságukat, vagy esetleg teljesen elfogadhatatlanná tennénk őket. De kettős nehézségbe ütközünk, ha ezekre az ellentétnek mint egy fogalmi entitásnak és a vele egy kategóriába tartozó tagadásának a reprezentációs sémáját akarjuk alkalmazni. Egyrészt gyakran lehetetlen az összekapcsolt verbális tömböket szemantikailag mint közvetlenül azonos fogalmi kategóriába tartozókat felfogni (ilyen például az út jeges volta és az a tény, hogy valaki valahová autóval megy). Másrészt pedig ha sikerülne is valamiféle spekuláció révén az ilyesfajta kifejezésekben valamilyen fogalmi relációt kimutatnunk, sok esetben azoknak a szövegdaraboknak a logikai elfogadhatatlanságát mutatnánk ezzel ki, melyekben összekapcsolva előfordulnak (holott erről szó sincs). Végeredményben azt kellene ugyanis állítanunk, hogy a szóban forgó kijelentés ugyanarra a tárgyra vonatkozóan egyszerre állít egy dolgot s annak az ellentétét. Láttuk, hogy ez az $(*\mathcal{L}(X) \& \neg \mathcal{L}(X))$ képletnek megfelelő eset jellemzi a (vi) származtatott formulát, mely mégis helyes mondatok alapjául szolgál. Márpedig ezeket a mondatokat a bennük materiálisan szembeállított kifejezéseknél elvontabb kategóriák közötti ellentétnek köszönhetően lehet elfogadni. Ezért (amint a különböző jelentéstani és pragmatikai elemzések is nem explicit tartalmak figyelembe vételéhez folyamodnak az ellentétféle viszonyok vizsgálatában) a verbális tömbök ellentétes összekapcsolását olyan mögöttes antinómikus fogalmi relációknak a felszíni megjelenéseként tartjuk helyesnek felfogni, melyekhez közvetlenül nem lehet mindig hozzáférni. Ebben a felfogásban egy (30)-hoz hasonló kijelentés

(30) Rossz idő van, **DE** az eső jól jön a vetésnek.

végző soron arra a fogalmi ellentétre vezethető vissza, melyet (31) közvetlenebbül fejez ki:

(31) Az eső **NEMCSAK** rossz dolog, **HANEM** jó **IS**.

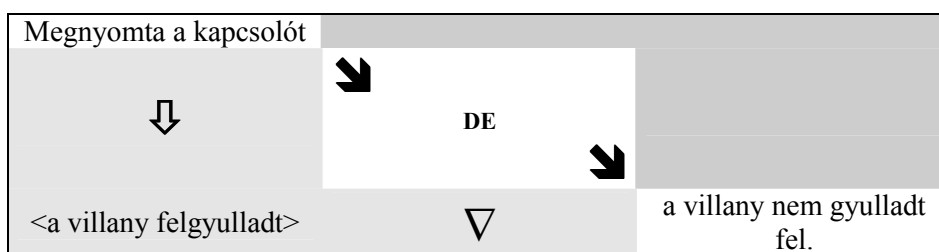
Ez az esőnek két lehetséges, antiorientált minősítését tartalmazza, melyeket rendesen különböző megnyilatkozóknak kell tulajdonítanunk. Természetesen

(30) jelentését távolról sem lehet (31)-ére korlátozni: a (31)-ben explicitté tett fogalmi reláció lehetővé teszi, hogy (30)-at mondjuk, amely (31)-nél szemantiko-pragmatikai szempontból gazdagabb és árnyaltabb.

Hogy az ilyesféle ellentétes kifejezések fogalmi alapjait jobban megvilágítsuk, induljunk ki egyszerűbb esetek vizsgálatából! A (30)-ban talált ellentét (31)-gyel történő magyarázata első látásra ugyanis önkényesnek tűnhet:

(32) Megnyomta a kapcsolót, **DE** a villany nem gyulladt fel.

A [MEGNYOM(<alany>, kapcsolót)] és [FELGYULLAD(villany)] tartalmak között nem logikai (jellegű), hanem a való világ szokásos helyzeteiben fennálló fizikai kapcsolat van; (32) mögöttes szemantikai szerkezetét így írhatjuk le:

1. ábra

(A reprezentáció egyszerűsítése céljából szokás a tagmondatokat [az állításokat, az ellentét pólusait] szimbólumokkal helyettesíteni. A fenti konfigurációban az, amely a kiindulópontban áll, p -vel, az, amely „normális” helyzet esetében követné, q -val, az pedig, amely az utóbbival szemben áll, $\neg q$ -val jelölhető. (21) így a p de $\neg q$ sémára épül. Az ábrában árnyékolt mező jelzi a viszonyrendszer nem explicit tartományát, üres nyíl a virtuális, tömör nyíl pedig a kifejezett „következtetést” vagy „argumentációs utat”.)

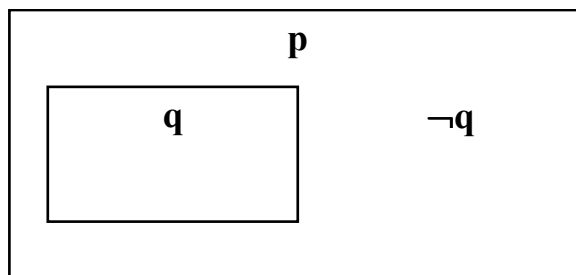
Úgy látjuk, hogy (32) második tagmondata egyfajta elvárást töröl, amely rendszerint határozottan jelen van a beszédpartnerek tudatában.²⁴ Ebben a példában tehát sikerült kimutatnunk az ellentétviszony bináris, tagadást tartalmazó fogalmi alapját. De a (33)–(37) példákban sincs ez másként, amelyekben pedig a p és q közötti viszony szükségszerű jellege legalábbis elhalványul.

(33) Ez macska, **DE** nincs farka.

(34) Ez vonós hangszer, **DE** nem hegedű.

²⁴ A példa interpretációjának fenti reprezentációja hiányosnak tűnhet. E kérdésre alább (a 63. oldalon kezdődő 3.1.3.1.2.2. szakaszban) még visszatérünk.

- (35) Brúnó járt Párizsban, **DE** nem nézte meg az Eiffel-tornyot.
- (36) Brúnó német, **DE** nem iszik sört.
- (37) Péter tehetséges, **DE** nem zseniális.

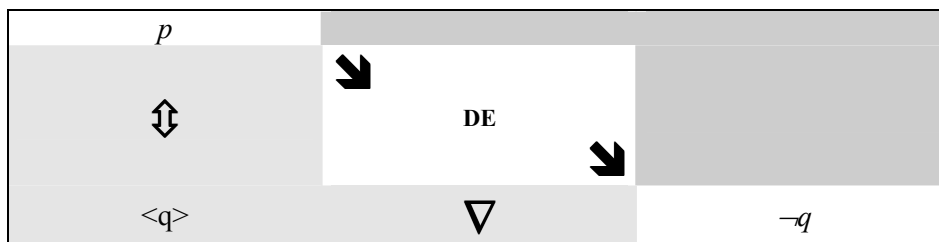
2. ábra

E mondatok mindegyikében a **de**-vel összekapcsolt tagmondatok állítástartalma sajátos halmazelméleti viszonyban áll egymással; ezt a 2. ábra ábrázolja. Az első tagmondat — p — komplex fogalmi kategóriának felel meg, q és $\neg q$ pedig ennek alkategóriái, melyek valamely tulajdonság, jegy megléte vagy hiánya szerint állnak szembe egymással. Az alábbi táblázattal e viszonyt igyekszünk kézzelfoghatóbbá tenni:

halmaz	1. részhalmaz	2. részhalmaz
macskák	van farkuk	nincs farkuk
vonós hangszerek	hegedűk	egyéb vonós hangszerek (brácsák, csellók stb.)
azok, akik jártak Párizsban	azok, akik megnézték az Eiffel-tornyot	azok, akik nem nézték meg az Eiffel-tornyot
németek	azok, akik sörivők	azok, akik nem sörivők
tehetségesek	tehetségesek, sőt zseniálisak	csak tehetségesek

Példáinkban az első tagmondat valamely beszéd tárgyáról azt állítja, hogy érvényes rá ez vagy az a fogalmi kategória, azaz beletartozik egy adott halmazba, a második pedig — ugyanezen beszéd tárgy vonatkozásában — kizárja egy, az előbbinek alárendelt kategória érvényességét, közvetetten a másik (vagy a többi) alkategória érvényességét állítva ezzel. Jegyezzük meg azt is, hogy az 1. részhalmaz (vagyis a $\neg q$ által kizárt érvényességű alkategória) nem esetleges, hanem kitüntetett fogalmi részhalmaz. A p és q közötti viszony alapja ugyanis a szükségszerűségtől valamely tulajdonság szokásos voltán át a valószínű vagy lehetséges tulajdonságokig terjed, de q minden esetben vagy p minden egyes

előfordulásához implicit módon kapcsolódó tartalomra, vagy legalábbis egy olyan tartalomra utal, amely a p által a beszédpartnerekben ébresztett várakozásokkal összeegyeztethető. Következésképpen (33)–(37) ugyanúgy interpretálható, mint (32)²⁵:

3. ábra

(38) elfogadhatóságának kétséges volta (vagy pedig sajátos pragmatikai értéke, illetve fokozott ko(n)textusfüggősége) éppen abból ered, hogy a [MEGBUKIK(x)] jelentéselem nem egyeztethető össze a [TEHETSÉGES(x)] jelentéselemhez kötődő implicit tartalmakkal s azokkal az elvárásokkal, melyeket ez a jelentéselem a „normális” beszédhelyzetekben az interpretáló szubjektumban kivált:

(38) ? Péter tehetséges, **DE** nem bukik meg mindig.

Hogy (38)-at elfogadhatónak ítéljük, a ‘megbukókat’ a ‘tehetségesek’ egy kitüntetett, nem esetleges részhalmazának kellene tekintenünk, ami nem olyan könnyű feladat, mint hasonló módon például a sörivő németeket elhelyezni a német össznépességhez képest.

Természetesen az ezt a fajta ellentétet mutató mondatok második tagmondának nem feltétlenül kell tagadónak lennie; csupán a demonstráció világosabbá tétele végett választottunk ilyen példákat. (39), melyet (36) átalakításával nyerünk, ugyanúgy elemzendő, mint az utóbbi:

(39) Brúnó német, **DE** jobban szereti a bort a sörnél.

Bizonyára azt is észrevesszük, hogy a (32)–(37) példák mindegyike megengedi a második tagmondat alárendelő transzformációját megengedő mellékmondatokká:

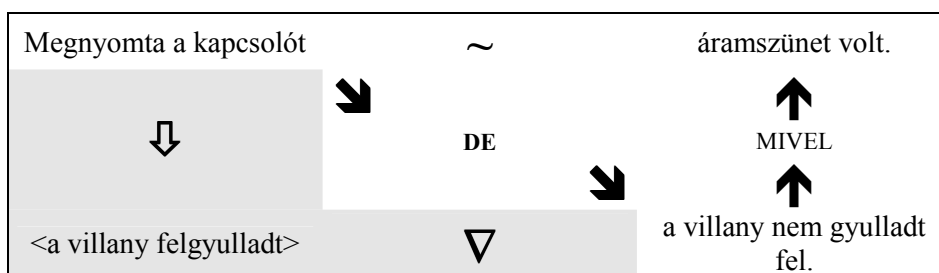
(40) $\left\{ \begin{array}{l} \text{Bár} \\ \text{Noha} \end{array} \right\}$ megnyomta a kapcsolót, a villany nem gyulladt fel.

²⁵ MOESCHLER (1989) ezt az „oksági megengedés háromszögének” (« *le triangle de la concession causale* ») nevezi.

$\neg q$, azaz a vizsgált mondatok második tagmondata rendesen olyasvalamiből (okból, érvből) következik, amit a szöveg folytatása explicitté is tehet, vagy, ha nem ez a helyzet, az értelmező szubjektum a ko(n)textus alapján fel tudja tártani valamiféle magyarázatát. Így (41) (32) egyik legvalószínűbb változata:

- (41) Megnyomta a kapcsolót, DE a villany nem gyulladt fel,
MIVEL áramszünet volt.

Ennek sematikus ábrázolása a következő:

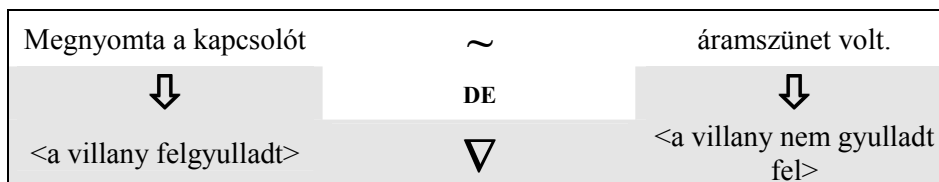

4. ábra

(41) a p de $\neg q$ mivel r sémára épül; p -ből q , r -ből pedig $\neg q$ következik. Gyakran előfordul, hogy egy ellentétet tartalmazó állítás a p de r sémára épül, mint (42):

- (42) Megnyomta a kapcsolót, DE áramszünet volt.

Ebben az esetben a teljes szemantikai szerkezet így írandó fel²⁶:

5. ábra

Kiinduló példánkban, (17)-ben (35. oldal) pontosan így jön létre az ellentét (más kérdés, és ezzel alább foglalkozunk, hogy milyen mögöttes fogalmi viszonyt tárhatunk fel az efféle „problematicus” esetekben, és miként).

Ha volnának még kétségeink az ellentét 39. oldalon leírt meghatározásának egyetemességét illetően, vessünk egy pillantást (43)-ra:

²⁶ Ezt a sémát MOESCHLER (1989) argumentatív négyszögnek nevezi (« carré argumentatif »).

(43) Az autó száguld, **DE** a szakácsnő jobban főz.

A Ionesco *Kopasz énekesnőjéből* (85. oldal) vett (43) abszurditása szintén abból ered, hogy lehetetlen a kotextus alapján (melynek idézéséről most aligha-nem lemondhatunk), de akár a mindennapi beszédshituációk alapján is két olyan egymással ellentétben álló fogalmi entitást találunk, melyekre a felszínen benne jelzett ellentét visszavezethető volna.

Viszonylag könnyű azonban első látásra zavarba ejtő példákat találni, melyek mintha „nem igazodnának” az ellentétviszony mögöttes jelentésszerkezetére vonatkozó felfogásunkhoz. (44) ilyen.

(44) A villanynak fel kellett volna gyulladnia, **DE** nem gyulladt fel.

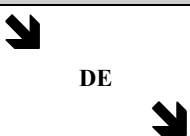
Itt az első tagmondatban implicite benne van a második. Az ilyen mondatokat tehát tautologikusnak kellene ítélnünk, ráadásul arra is magyarázatot kellene találni, hogy egy állítást miként lehet egy kötőszó beszúrásával a saját maga által implikált állítással szembeállítani. Annyi bizonyos: ha *a villanynak fel kellett volna gyulladnia* tagmondat mögöttes fogalmi tartalmaként a *nem gyulladt fel a villany* állítást tekintjük, képtelenség a fentebbi példákhoz hasonló bináris, tagadáson alapuló mögöttes fogalmi relációt meghatározni. Mivel azonban (44) sem tautologikusnak nem tűnik, sem pedig ellentétes voltát nem érezzük kétségesnek, másként kell interpretálnunk, úgy, ahogyan azt a két tagmondat közötti modális különbség világosan jelzi. Ezt sugallja az a megfigyelés is, hogy az ellentétviszony független az igeidőtől, a *nem gyulladt fel a villany* implikációja viszont nem. Jelen időben (*A villanynak fel kellene gyulladnia, de nem gyulladt fel*) ugyanazt a fajta szembeállítást jelzi a *de*, mint a múlt idejű mondatban, míg az önmagában vett első tagmondat csak akkor implikálja azt, hogy *nem gyulladt fel a villany*, ha — mint önálló kijelentés — többszöri felkapcsolási kísérlet közben vagy után hangzik el. Az első kísérlet előtti megnyilatkozásban alkalmazva ezzel szemben a feltételes mód csak a beszélői attitűdöt jelzi, hisz már az első kísérletet siker koronázhatja, azaz a villany rögtön fel is gyulladhat. Keressük meg tehát az ellentétsbeli mögöttes viszonyt az időtől elvonatkoztatva!

Kell, hogy felgyulladjon a villany		
↓	 DE 	
<tény, hogy a villany felgyullad>	▽	tény, hogy a villany nem gyullad fel

6. ábra

A konnektorok a nyelv rendszerében

Formálisan:

$\Box p$		
$\Downarrow$	 DE	
$\langle p \rangle$	∇	$\neg p$

7. ábra

Így (45) is interpretálható a definíciónknak megfelelően:

(45) A villanynek fel kellene gyulladnia, DE áramszünet van.

Kell, hogy felgyulladjon a villany	$\sim$	áramszünet van.
$\Downarrow$	DE	$\Downarrow$
$\langle \text{tény, hogy a villany felgyullad} \rangle$	∇	$\langle \text{tény, hogy a villany nem gyullad fel} \rangle$

8. ábra

A pólusok közötti modális különbséghez hasonló hatása lehet a közöttük lévő időbeli különbségnek is. (46) ily módon a *majd* és a *most* közötti közvetlen szembeállító ellentétrealizációt tartalmaz a bináris negatív viszonyban álló $\langle \text{ég a villany} \rangle$, $\langle \text{nem ég a villany} \rangle$ fogalmi entitások alapján, (47)-ben pedig ugyanezek alapján indirekt szembeállító ellentét van.

(46) A villany fel fog gyulladni, DE most még nem ég.

(47) A villany fel fog gyulladni, DE most még nincs áram.

Jegyezzük meg persze, hogy a ko(n)textus szerepe meghatározó az ellentét interpretációjában, ezért (46) adott esetben indirekt megengedő típusúnak is tekinthető. Tegyük fel, hogy *A* és *B* egy sötét szobában ülnek, gyertyafény mellett, kinn pedig egy villanszerelő dolgozik. A szerelő beszél: „Na, mindjárt lesz áram!” *A* erre el akarja fűjni a gyertyát, *B* tiltakozik. *A* így szól:

(48) Miért ne fűjjam el a gyertyát? Hiszen a villany mindjárt fel fog gyulladni!

Ha *B* erre (46)-tal válaszol, akkor a szembeállított mögöttes fogalmi entitások az $\langle \text{el lehet fűjnod a gyertyát} \rangle$ és a $\langle \text{nem lehet elfűjnod a gyertyát} \rangle$.

Az egyes pólusok jelentéstartalma és az ellentét realizációtípusai között sajátos kompatibilitási viszonyok figyelhetők meg. (49) mind a szembeállító, mind a megengedő típusnak megfelelően értelmezhető, elég azonban az időviszonyokat megváltoztatni ahhoz, hogy a szembeállító interpretáció valószínűsége, s a kifejezetten ezt jelző konnektor használatának elfogadhatósága csökkenjen, amint azt (50) mutatja. Más állításokkal, amint (51) és (52) példáján látjuk, nem ez a helyzet.

- (49) Tegnap égett a villany, ma **PEDIG/VISZONT** nem ég.
- (50) Ma ég a villany, holnap ?**PEDIG/VISZONT** nem fog égni.
- (51) Tegnap kint reggeliztünk, ma **PEDIG/VISZONT** bent reggelizünk.
- (52) Ma kint reggelizünk, holnap **PEDIG/VISZONT** bent reggelizünk.

Mindezek után összefoglalólag megállapíthatjuk tehát, hogy az ellentétnek a megnyilatkozás alapjául szolgáló mögöttes fogalmi síkon érvényes tagadásként meghatározott működési modellje bizonyíthatóan alkalmas a legkülönbözőbb, ellentétet jelző konnektort tartalmazó beszédproduktumok reprezentációjára²⁷.

3.1.3.1.1.3. Realizációtípusok

A demonstrációból logikusan következik az a feltevés, hogy az ellentét, ez az alapvetően egységes reláció a nyelvtani konstrukciók (szintagmák, mondatok, szövegösszetevők) felszínén három típusban jelenik meg: lehet kizáró, kontrasztív (szembeállító) és megengedő (megszorító)²⁸. Az első kettő logikailag primitív, a harmadik pedig származtatott típus. Az első esetben az összekapcsolt verbális tömbök referenciálisan kölcsönös függésben állnak egymással, és az ellentét két pólusát úgy jelenítik meg, hogy érvénytelenítik az egyik pólust. A másodikban a konkrét megnyilatkozás keretein belül az összekapcsolt tömbök referenciálisan függetlenek egymástól, és az ellentét két pólusának „együttélé-

²⁷ Bár csak a *de* kötőszót találjuk az eddigi példáinkban konnektorszerepben, látni fogjuk, hogy magának a modellnek az érvényességét az ellentétet jelző konnektor funkciójának lexikai kitöltése nem érinti.

²⁸ Nagyjából ezzel azonos, de nem kellő pontossággal meghatározott felosztást találunk a hagyományos magyar nyelvtanokban is, mint amilyen *A mai magyar nyelv rendszere*. Még ha azonban el is fogadjuk ezt a felosztást és ezeket a terminusokat mint az egyes típusokba tartozó mondatok megkülönböztetésére alkalmasakat, eredeti meghatározásuk nem egyeztethető össze az általunk érvényesnek tartott, szigorúan formális kritériumokkal.

sét” jelenítik meg. A harmadikban a két összekapcsolt verbális tömb referenciálisan függhet és független is lehet egymástól, és két, egymástól függetlenül igaz állítást jelenít meg, lévén, hogy az összekapcsolásuk alapjául szolgáló ellentét mindig implicit marad. Az elmondott kritériumok alapján megkülönböztethető ellentétrealizáció-típusokat az alábbi táblázat mutatja be:

	kizáró/cáfoló	kontrasztív/ szembeállító	megengedő ²⁹
közvetlenül megjelenő ellentétviszony	(53) Pali NEM iszákos, HANEM józan életű.	(54) Péter iszákos, Pali VISZONT nem.	(55) Péter iszákos, DE most kivételesen szín- józan.
közvetetten megjelenő ellentétviszony	(56) Pali NEM iszákos, HANEM szereti a jó bort.	(57) Péter iszákos, DE János sem veti meg az italt!	(58) Péter iszákos, DE a felesége most bezárta a szobá- jába.

A táblázatban a szemléletesség kedvéért leegyszerűsített példákat használtunk; már (44) (45. oldal) is megmutatta, hogy változatos felszíni konstrukciók mögött, eltérő absztrakciós erőfeszítések árán kell megkeresnünk az ellentét jelentéstani mélyszerkezetének elemeit. E realizációtípusok mélyebb megismeréséhez a beszédhelyzettel együtt tekintetbe vett, különböző terjedelmű, szerkezeti és jelentéstani összetettségű szövegösszetevők alkotta pólusok vizsgálata vezet csak el. Hogy milyen „komplikáltabb” esetekkel lehet dolgunk, azt most csak (59) illusztrálja, megerősítve egyúttal, hogy a kizáró/cáfoló ellentét esetében is számolni kell a közvetett realizációval, még ha ez szokatlanak vagy ritkábnak tűnik is.

- (59) (*A* feleli a neki szemrehányást tevő *B*-nek, miután az csónakba szállás közben beleesett a vízbe:) — Nem én löktem el túl hamar a csónakot a parttól, HANEM te bámultad túlságosan a napozó lányokat.

A realizációtípusok tüzetesebb tanulmányozása arról győz meg, hogy e típusokat nem tekinthetjük sem egymástól teljesen elkülöníthetőeknek, sem pedig teljesen „egyenrangúaknak”. A kizáró/cáfoló realizáció ugyanis a többbitől mar-

²⁹ Más terminológiai konvenció szerint nevezhetnénk e típust *megszorító*nak is, de miután a szintaktikai különbségtételtől itt elvonatkoztatunk, a közös jelentéstani mélyszerkezet pedig a két terminust egyazon dolog két megközelítési irányának jelölőjévé teszi, választásunk jobban kifejezi szemléletmódunkat.

kánsan elkülönül, mindenekelőtt szintaktikai sajátossága: az első pólusbeli tagadás okán, ami a viszony alapjául szolgáló fogalompár egyik elemének érvénytelenségét jelöli. A kizáró/cáfoló ellentétet tartalmazó kijelentés használata előfeltételez egy valós vagy virtuális kijelentést, melyre — ahogyan azt a benne megfogalmazott külső (polémikus) tagadás jelzi — a szóban forgó kijelentés válaszol. E típussal együttesen áll szemben a kontrasztív/szembeállító és a megengedő ellentétviszony, melyek között hasonlóságot teremtenek a pólusaikban nem érvénytelenített, csupán eltérő érvényességüként beállított fogalompárelemek. A két realizációtípus hasonlósága különösképpen a (44)–(47)-féle, modális, időbeli stb. különbséget mutató pólusok esetében feltűnő. Bizonyos kijelentésekről nehéz is eldönteni, hogy indirekt szembeállító vagy indirekt megengedő ellentétet tartalmaznak-e. Ehhez a bennük található konnektorok lexikai átfedései nagymértékben hozzájárulnak. Miután pedig rendkívül nehéz olyan beszédhelyzetet találni, melyben valóban semleges volna a szembeállítás kifejezése, azaz ne állna argumentatív kapcsolatban a rákövetkező szövegösszetevővel, a megengedő viszony (indirekt típusa révén) magába foglalni látszik a kontrasztív/szembeállítót (s ezzel visszajutunk a jelentésviszonybeli ellentét 36. oldalon felvett alapeseteihez). Pragmatikai tekintetben egyébként mindhárom eset között párhuzamot látunk annyiban, amennyiben mindig a második pólus orientációja határozza meg a pólusok együttese alkotta tömb globális orientációját, s azt: mit és hogyan kapcsolhatunk e tömbhöz a szöveg folytatásában.

3.1.3.1.1.4. Közbevetett terminológiai megjegyzések

Ezen a ponton tisztáznunk kell bizonyos terminológiai konvenciókkal szembeni álláspontunkat. Már utaltunk, először is, a *megengedő* és a *megszorító* terminusok kettősségére. A magyar nyelvitanítás hagyományában az előbbi az alárendelő mellékmondatok egyik típusát jelöli, az utóbbi pedig az ellentétes mellérendelés utótagjaként szereplő tagmondatot. A *megengedés* használatának ilyenén használatára más nyelvek esetében is találunk példát; a franciában a *proposition concessive* szintén alárendelt mellékmondatot jelöl. Mi a *megengedés* terminus kiterjesztett és kizárólagos használatára hajlunk (csakúgy, mint a francia *concession* esetében). Ennek indokai a következők: (a) nem mondattani, hanem szemantikai kategóriát jelölünk ezzel, így nem áll fenn a kétértelműség és a félreértés veszélye, ugyanakkor jól érzékeltethetjük, hogy a kétfajta szintaktikai konstrukció szemantikai mélyszerkezetében ugyanaz a jelenség húzódik meg. (b) A *megengedés*nek, illetve idegen nyelvű megfelelőinek ez a fajta használata a nemzetközi szakirodalomban általánosnak tekinthető.

Másodszor az *elvárástörlés* és az *implikációtágadás* „kiragadott” használatát kell indokolnunk. Robin LAKOFF 1971-es nevezetes tanulmányában a *but* (‘de’) által jelölt ellentétviszony típusaiként megkülönbözteti a *szemantikai oppozíciót* és az *elvárástörlést*. Míg az előbbi terminusa részint a mi *kont-*

rasztív/szembeállító típusunknak felel meg, részint viszont magába foglalni látszik az általunk *közvetett megengedésként* meghatározott eseteket, s így mint pontatlant és felfogásunkkal össze nem egyeztethetőt elvetettük, addig az utóbbit kifejezőnek találtuk, és megtartottuk. Felfogásunkban a kérdéses elvárás a ko(n)textustól függően bármi lehet, ami a megengedő ellentétes viszony előtagjához következményként, következtetésként kapcsolható, illetve ami mellett az előtag érvként szólhat (a szó argumentációelméleti értelmében). Ily módon *elvárástörlés* esetében p és q között „külső”, asszociációs viszony áll fenn. Az *implikáció-tagadás* BLUMENTHAL (1973) és PÖTTERS (1992) munkájában felbukkanó fogalmát viszont nem általában a megengedés logikai alapjainak jelölésére, hanem a magunk értelmezésében, a megengedő ellentétes viszony mögöttes fogalmi viszonyainak egyik típusára alkalmazzuk. Ebben az esetben az ellentétviszony előtagjának jelentéstartalma kifejtésében magában foglalja az utótag által direkt vagy indirekt módon tagadott fogalmi komponenst, azaz p és q között „belső”, preszuppozíciós viszony áll fenn (a szónak mindazáltal hétköznapi, megengedőbb értelmében).

Harmadszor meg kell említenünk, hogy változatos terminusok egész sorával találkozhat az olvasó az ellentétviszonyt kifejező kötőszavakról és adverbiumokról szóló irodalomban („*érvelő*”, „*fatikus*”, stb.). Ezeket mi figyelmen kívül hagyjuk, mert nézetünk szerint nem az ellentétviszony lényegi sajátosságainak, hanem bizonyos felszíni használati jelenségeknek felelnek meg, és a segítségükkel jelölt eseteket mind vissza lehet vezetni az általunk meghatározott alapkategóriákra. Vegyünk egy példát! GARCIA-NEGRONI (1995), CAREL (1999) és RICHARD (1999) foglalkozik az úgynevezett „túlrealizáló” *mais* (« *mais de surréalisation* ») esetével. Ilyet találunk a következő példában:

- (60) Le temps était beau, **MAIS** beau ! (Szép idő volt, **DE** milyen szép!)

Meglehetősen kézenfekvő az e példában kifejeződő kontraszt interpretálása a saját kategóriáink keretén belül ($\emptyset$ -val a második „tagmondat” elliptikus voltát jelöljük):

Le temps était beau	~	$\emptyset$ beau
↑	MAIS	↑
<a „szépség” x („szokásos”) foka>	▽	<a „szépség” $\neg$ x („szokatlan”) foka>

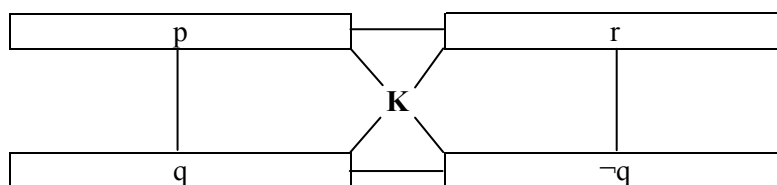
9. ábra

Nyilvánvaló, hogy az ellentétviszony alaptermészetén és realizációtípusain kívül — ezektől jól megkülönböztetve — számot kell vetni az ellentétjelző konnektort tartalmazó megnyilatkozások más aspektusaival is. Példánk esetében azzal, hogy a beszélt nyelvben az ismétlés az intenzifikálás eszköze; a felkiáltó mondat „deviáns” szintaxisával; a prozódiai jegyekkel; a szélsőséges lexikalizáció/grammatikalizáció jelenségével (ui. a *mais* emphatikus, illetve felkiáltó mondatot bevezető értéke rögzültnek tekinthető, s ezt látjuk a magyar *de* esetében is). Mindez azonban nem érinti az ellentét alapvető realizációit.

Végül pedig fel kell idéznünk BÉKÉSI Imre négy konstrukciótípusát, mint az ellentétviszony felszíni megvalósulásainak lehetséges kotextuális variánsait. A következő négy alapvető konstrukciótípus lehetséges:

1. *megokolt utótagú ellentét* (*de ... mert*),
2. *következtető utótagú ellentét* (*de ... tehát*),
3. *megokolt előtagú ellentét* (*mert ... de*),
4. *következtető előtagú ellentét* (*tehát ... de*).

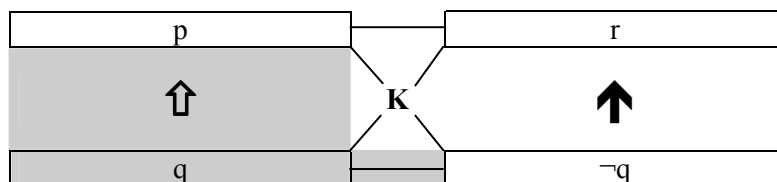
Ez egy átfogó és terminológiájában is követésre méltó rendszer; mi ehelyt csak a saját elemzésmódunkkal kimutatható egyezését, illetve összekapcsolhatóságát fejtjük ki. Az ellentétviszony felszíni és mögöttes elemeinek relációrendszerét az alábbi általános sémával látjuk ábrázolhatónak:

10. ábra

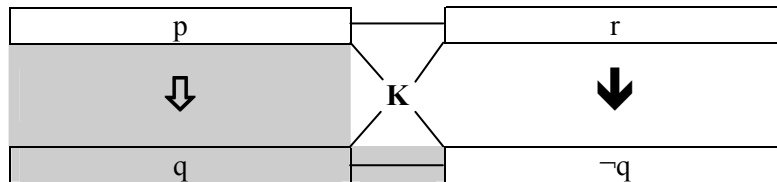
Amint mondtuk, a különböző realizációtípus-változatok ezen elemeket eltérő módon és mértékben teszik explicitté. Így a következő megfelelések állíthatók (mint másutt, itt is árnyékolt mező jelzi a viszonyrendszer nem explicit tartományát, üres nyíl a virtuális, tömör nyíl pedig a kifejezett következtetést):

Megokolt utótagú ellentét:

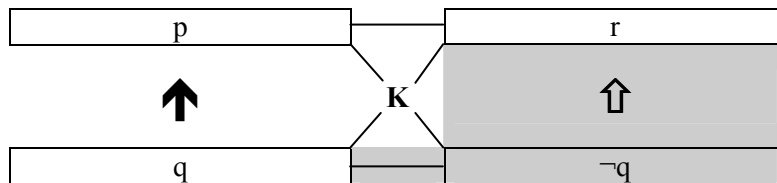
11. ábra

Következtető utótagú ellentét:

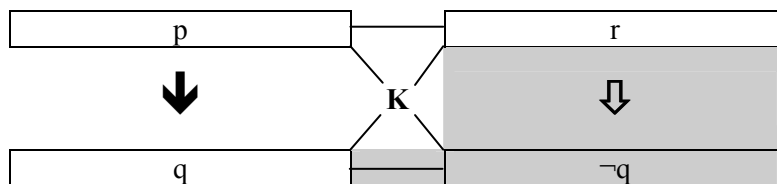
12. ábra

Megokolt előtagú ellentét:

13. ábra

Következtető előtagú ellentét:

14. ábra

A megokolt utótagú/előtagú ellentét tehát az implikációtágadást tartalmazó, a következtető utótagú/előtagú ellentét pedig az elvárástörlést tartalmazó megengedő ellentétrealizációval hozható összefüggésbe.

3.1.3.1.1.5. Realizációtípusok: folytatás

A jelentésbeli ellentétviszonynak a fentiekben bemutatott felfogása lehetővé teszi egyrészt azt, hogy azonos, egzakt módon megragadható elemi viszonyra vezessük vissza az ellentét kifejeződésének legváltozatosabb formáit, másrészt pedig azt, hogy számot adjunk ezekről a lehetséges formai változatokról és egymáshoz való viszonyukról is. Ebben a felfogásban tehát ahhoz, hogy ellentétviszonyról beszélhessünk, szükséges két fogalmi entitás közötti korrelációt feltételeznünk, melyek egyikét a másik tagadásának eredményeként kapjuk meg. A ténylegesen előforduló nyelvi kifejezésekben ezek a fogalmi entitások vagy egymást kizárva jelennek meg, mert közös argumentummal bíró potenciális —

de inkompatibilis — predikátumként szerepelnek, az egyik entitás ekkor aktuálisan érvénytelenítődik; vagy egymással szembeállítva (azaz olyan predikátumokként, melyeknek egymástól különböző, de egymással párhuzamba állított argumentuma van). Nemcsak a szemben álló fogalmi entitásoknak közvetlenül megfelelő nyelvi kifejezések alkothatnak olyan megnyilatkozásokat, melyekben egy konnektor jelenléte valamilyen ellentét létezését jelzi. Az a korreláció, melynél fogva a kifejezések összekapcsolhatók, gyakran implicit, mögöttes tartalom marad, és gyakran egészen absztrakt síkon keresendő. A fogalmi sémák, a szóképzlet fogalmi mezőbe szerveződése, a konnotációk, a sztereotípiák minden bizonnyal fontos szerepet játszanak az ellentétnek szövegszervező elvként való működésében. Ami a konnektorok jelentéstani vizsgálatát illeti: az ellentét alaptermészetét és ennek a fogalmi alapnak a ráépülő kifejezésekkel lehetséges relációtípusait figyelembe kell venni ahhoz, hogy használható kritériumrendszer alkossunk az ellentétet jelző konnektor szerepére specializálódott szóképzleti egységek tanulmányozásához. A mögöttes fogalmi korrelációkhoz való befogadói/értelmezői hozzáférés tanulmányozása egy másik kutatási feladat.

Hogyan döntjük el mármost azt, hogy egy adott esetben milyen ellentétrealizáció-típussal van dolgunk? Amikor egy ellentétet jelző konnektor előfordulása nem jár együtt az ellentét pólusainak olyan explicit jelenlétével, hogy abból azonnal egyértelmű interpretációt lehet létrehozni, az elemzésnek heurisztikus eljárást kell követnie.

Az első művelet azoknak az implicit tartalmaknak az explicitté tétele, amelyek az ellentétviszony pólusait szolgáltatják, vagy amelyek ezekkel azonosak. Ez az eljárás analóg azzal, melyet PETŐFI (passim)³⁰ használ egy elemzett szöveg korreferenciaviszonyainak kimutatására. Az így létrehozott kiegészítésnek a lehető legegyszerűbbnek kell lennie, és kétségbevonhatatlanul következnie kell a ko(n)textusból. Ez számunkra azt jelenti, hogy mindenekelőtt a ko(n)textushoz kell folyamodnunk, nem annyira azokhoz a nyelven kívüli adatokhoz, melyeknek az értelmező szubjektumok esetleg a birtokában vannak³¹. Egy szigorúan nyelvészeti megközelítés ezt kívánja. (A pragmatika aztán alapozhatja természetesen erre az előzetes elemzésre a magáét, miközben a szó tágabb értelmében vett kontextust is tekintetbe veszi.)

³⁰ Lásd például (PETŐFI 1997)-et.

³¹ Ebben a tekintetben a „Péter tehetséges <tehát fel kellene őt venni>, de szétszórt <tehát nem kellene őt felvenni> rossz módja az explicitté tételnek, mivel semmiből sem következik kétséget kizáróan az az állítás, mellyel a kiinduló tagmondatot kiegészítettük, még a legtöbb olyan esetben is, amikor a Péter sorsáról szóló vitával van dolgunk. Azokban a pragmatikai cikkeken ugyanis, melyekben az efféle példák felbukkannak, ezek elszigetelt mondatok csak, és a ko(n)textust hipotetikusán „ragasztják hozzá”.

A második művelet abban áll, hogy megállapítjuk: a pólusokként azonosított szövegösszetevők közvetlen megengedő viszonyban vannak-e. Ha ez a helyzet, a mondat (melyet az első művelettel kiegészítettünk) általában átalakítható megengedő alárendeléssé, azaz csak a kapcsolóelemeket kell megváltoztatni, és az eredeti jelentés tökéletesen megmarad; (40) a 43. oldalon ezt illusztrálta. Az ellenőrzésnek egy másik módjához is folyamodhatunk: az ellentétet jelző konnektort helyettesítsük be *tehát*tal vagy *hiszennel*, és vegyük a második pólus szemantikai ellentettjét: ha az eredmény elfogadható, az ellentét direkt megengedő formájában valósul meg. Példa:

(61) Megnyomta a kapcsolót, **TEHÁT** a villany felgyulladt.

Ha e tesztek eredménye negatív, az ellentét valószínűleg indirekt megengedő vagy szembeállító formájában valósul meg. Az első esetben a kotextusnak tartalmaznia kell egy olyan (explicit vagy egyértelműen explicitté tehető) jelentéskomponenst, amely mellett vagy ellen „érvelnek” az ellentét pólusai, azaz szoros inferenciális, oksági, argumentatív stb. kapcsolat van közöttük.

3.1.3.1.2. HOGYAN KALKULÁLÓDNAK ÉS VEVŐDNEK TEKINTETBE AZ IMPLICIT TARTALMAK?

Az ellentétet jelző konnektorral összekapcsolt konfigurációk sajnos sokkal összetettebbek (szintaktikai és szemantikai szempontból is), mint az eddigi példák. Ez egyébként gyakran fő hibája a konnektorok elméleti megközelítéseinek: nem elegendő néhány, jóllehet frappáns, de rövid példát elemezni ahhoz, hogy általánosan érvényes eredményekre jussunk. Lássuk tehát, hogy milyen szerepe van a ko(n)textusnak az ellentétes jelentésviszonyt tartalmazó közlemények értelmezésében, és hogyan határozhatjuk meg az ellentét realizációtípusát a problematikus esetekben.

A következőkben a megengedő ellentétviszonnyal fogunk csak foglalkozni, ami talán a főtebb kifejtettek alapján s e típus mennyiségi fölényére és problémáira tekintettel magától értetődik.

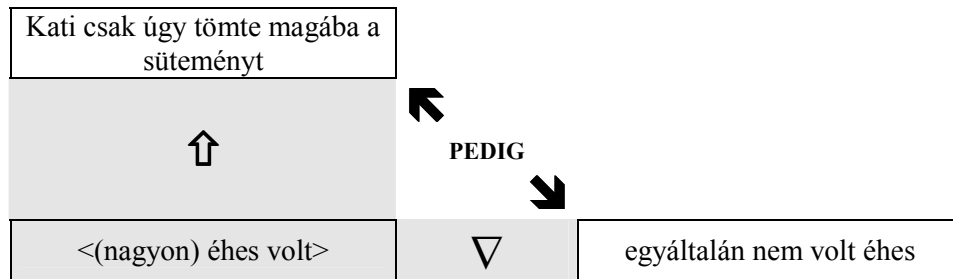
Az ellentétet jelző konnektorok az alapvető — negáción alapuló — jelentésviszony különböző felszíni megvalósulásaiban a bennük kódolt procedurális információ révén úgy kapcsolják egymáshoz a szövegösszetevőket, hogy a fogalmi sémák és a világról szóló tudás kereteiben azokhoz fűződő implicit tartalmak aktiválódnak. Ezekre szükség van a megnyilatkozás koherenssé minősítéséhez, a kommunikációs szándék megértéséhez. E ki nem fejezett tartalmak feltárása nem okoz gondot a következő példákban:

(62) Kati csak úgy tömte magába a süteményt, PEDIG egyáltalán nem volt éhes.

- (63) Kati csak úgy tömte magába a süteményt, DE a végén mégis úgy érezte: farkaséhes.

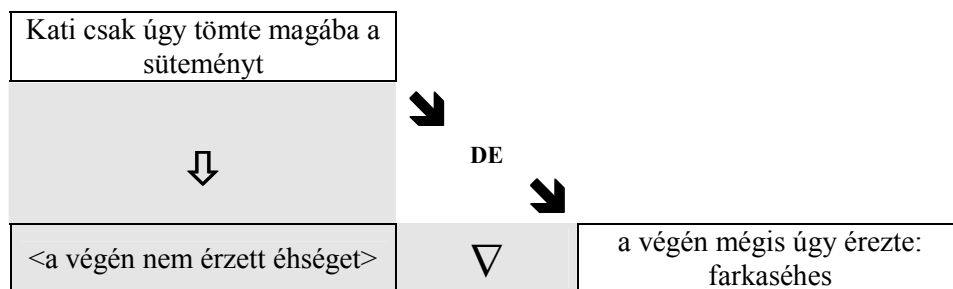
Azok a nyelvi formába nem öntött tartalmak, melyekre az ellentétviszony értelmezéséhez szükség van, az explicit tartalmak által implikált vagy az azok alapján az interpretáló szubjektum által (valamilyen következtetés- vagy következményreláció keretében) elvárt tartalmak. Így az ellentétviszony implikációtagadás vagy elvárástörlés révén valósul meg, s az implikált vagy elvárt tartalmak akár explicit megfogalmazást is nyerhetnek valamilyen logikai jellegű kifejtett viszonyrendszer keretében.

Amint a 15. ábra mutatja, (62)-ben az ellentét implikációtagadásnak köszönhető: ha valaki ételt töm magába, az rendszeren az éhség jele, p ezt implikálja. Ez Kati esetében viszont most nem áll.

15. ábra

(63)-ban (16. ábra) csaknem ugyanez a helyzet, azzal a különbséggel, hogy itt elvárástörlést találunk (ha valaki ételt töm magába, az rendszeren az éhség megszűnéséhez vezet; ez a tartalom az, amit az interpretáló szubjektum p hallatán elvár):

16. ábra

Az indirekt (közvetetten megjelenő) megengedő ellentétviszony esetében is találkozhatunk mind implikációtagadással ((64), 56. oldal), mind elvárástörléssel ((42), 44. oldal).

- (64) Kati csak úgy tömte magába a süteményt, PEDIG előtte már a húslevesből is, a töltött káposztából is három-három nagy tányérral szedett.

Amint mondtuk, a *de* kötőszó környezetstruktúrája³² az efféle jelentéskomponenseket (részben vagy egészben) explicite is feltüntetheti, mint (65)-ben:

- (65) *Megnyomta* a kapcsolót, **TEHÁT** a villanynak fel kellett volna gyulladnia, **DE** a villany nem gyulladt fel, **MIVEL** áramszünet volt.

Az alapléművekben a direkt és indirekt megengedő viszonyt gyakran ilyesféle példákkal illusztrálják (az elsőben direkt, a másodikban indirekt megengedéssel):

- (66) *Esik az eső, DE én sétálok egyet.*

- (67) *Esik az eső, DE nekem levegőzni van kedvem.*

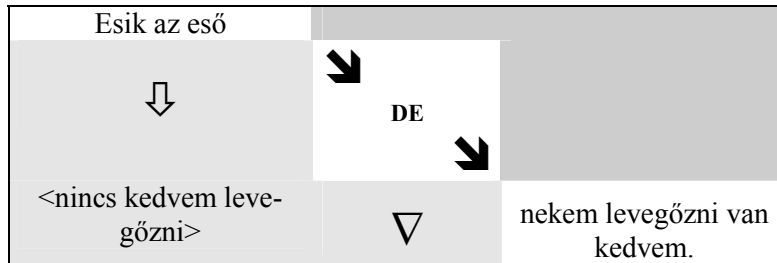
Látszólag — a fenti példákhoz hasonlóan — itt sincsenek interpretációs nehézségek. Ezeket ugyanis a következőképpen kellene elvárástörő relációként értelmeznünk:

Esik az eső		Esik az eső	~	nekem levegőzni van kedvem.
↓	DE	↓	DE	↓
<nem sétálok>	▽	<nem sétálok>	▽	<sétálok>

17. ábra

Márpedig, először is, semmi nem zárja ki, hogy — elvárásként — elfogadjuk: az eső elveheti az ember kedvét a levegőzéstől (kiváltképp, hogy a *sétál* és a *levegőzik* végeredményben rokon értelmű kifejezések, legalábbis a fenti két példabeli szövegösszefüggésben), ez esetben pedig (67) interpretációját módosítanunk kell:

³² BÉKÉSI Imre terminusa. Erről a kérdésről — a *de* szó környezetstruktúrájáról — az olvasó BÉKÉSI Imre munkáiból igen alaposan tájékozódhat (ld. főként BÉKÉSI (1993)-at).

18. ábra

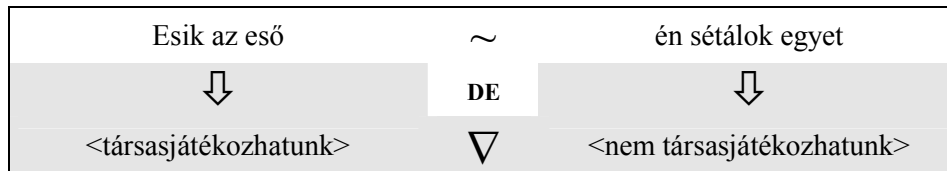
Ez az olvasat még szinte kötelezővé is válik, ha a *de*-t *mégis*-sel szekvenciában (és/vagy szórendi módosulással kísérve) használjuk:

(68) Esik az eső, **DE** nekem **MÉGIS** van kedvem levegőzni.

Másodszor pedig (66)-nak is több olvasata lehetséges. Illesszük csak be a következő dialógusba:

(69) A : — Rossz idő van. Játshatnánk valami társasjátékot.
B : — Esik az eső, **DE** én sétálok egyet, úgyhogy most nem játszunk.

Hiába ugyanaz a kiinduló mondat, most indirekt megengedőként kell értelmeznünk:

19. ábra

Megfigyelésünkből több következtetést is levonhatunk. Ami a konnektor szerepében álló lexikai egységek meghatározását illeti, azt, hogy hiba volna például a *de* két saját jelentéstani értékének tekinteni a direkt és az indirekt megengedés jelzését. Legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a *de* alkalmas az ellentét e két realizációtípusának a jelzésére. Másrészt azt, hogy ugyanezen okok miatt a konnektorok bármilyen *nemko(n)*textuális tanulmányozása csak korlátozott érvényű eredményekhez vezethet.

Az ellentét realizációtípusának meghatározása mindemellett bizonyos esetekben még akkor is különösen fogas kérdés, ha a *ko(n)*textusból indulunk ki. A direkt és az indirekt megengedés, és még inkább az indirekt megengedés és a direkt szembeállítás megkülönböztetése néha nehéznek bizonyul, különösképpen, mert — amint fentebb utaltunk rá — ennek az utóbbi relációtípusnak ön-

magában igen korlátozott a szerepe a beszédben. (70) ugyanis tisztán leíró, szembeállító kijelentésként jóval kevésbé „érdekes”, mint megengedőként:

(70) Péter vidám, Mari azonban szomorú.

Mindazon kontextusok sorában, melyekben (70) előfordulhat, kétségkívül sokkal több olyat találunk, melyek direkt vagy indirekt megengedő olvasatot kívánnak, ráadásul annak megítélése is változhat, hogy implikált vagy elvárt tartalmakat kell-e a felszíni viszonyok mögött keresnünk. Például:

(71) Ha Péternek jókedve van, Mari is mindig vidám. Ezért nem értem, mi lehet most velük: Péter vidám, Mari azonban szomorú.

(72) Azt hittem, hogy ez a hír majd mindenkit felvidít. Nos, Péter vidám, Mari azonban szomorú. Tévedtél tehát.

Csak hogy egy jelentésszerkezet összetevői nincsenek mindig ilyen explicitté téve. Akkor az első feladat természetesen az, hogy meghatározzuk azt az implicit tartalmat, melynek gyökerében rejlik az ellentét alapjául szolgáló fogalmi entitás. Egy indirekt formában megjelenő ellentét és/vagy összetett verbális tömbök és/vagy elvont implicit tartalmak esetén elméletileg több megoldás is lehetséges. Márpedig az említett esetekben a különböző implicit tartalmak eltérő következtetésekhez vezetnek az ellentét realizációtípusa dolgában.

(62)–(65) esetében könnyű feltárni az implicit tartalmakat: a mondatokat alkotó szavak jelentéskomponensei, a hozzájuk legszorosabban kapcsolódó tudáskeretek és forgatókönyvek kézenfekvővé teszik az interpretációt. Elég a MÉKSz-t fellapoznunk, hogy erről meggyőződjünk (még ha az ebben a szótár-fajtában gyakori körkörösség egy ponton utunkat is állja az összefüggések pontos és kimerítő kifejtésében):

töm 1. *~i magába az ételt:* mohón eszik

eszik 1. Étkezik, táplálékot fogyaszt

éhes 1. Éhséget érző, táplálékot kívánó

kíván 1. Szeretne megkapni vmit, vágyik rá.

A dolog azonban nem mindig ilyen egyszerű. Túl azon, hogy a voltaképpen szembeállított szövegösszetevők azonosítása eleve bonyolultabb interpretációs feladatnak bizonyulhat, nehezebb lehet e szövegösszetevőknek a jelentés mély-szerkezetében szemben álló tartalmait is feltárni. Ilyen összetettebb értelmező eljárást kíván (73) is:

(73) **Georginát néhány évvel ennekelőtte tévedésből internáltak,** a szomszéd öreg tábornokot kellett volna, az ő lakása nézett a dombról a Dunára, Beéry Guidó bácsié, Béri Geor-

gina az úgynevezett házmesterlakás egy szobájában lakott, tehát fölösleges lett volna rá is kiterjeszteni a történelmileg oly jogos éberséget, de hát az 51-es esztendő Medárd utáni esői, hajnalban, nem kímélték a hivatalos papírokat sem és a Guidóról amúgy sem látszott, hogy férfinév. **Hamar orvosolták AZONBAN a hibát, és elvitték a tábornokot is.** (Hrabal könyve)

A megengedő ellentétviszony esetében, amint a (62)–(69) példák elemzésén láttuk, a két pólus kapcsolatának megértéséhez egy olyan harmadik elemet kell találnunk, amely az egyik pólussal oksági jellegű, a másikkal pedig kizáró ellentétes viszonyban áll; a közvetett megengedés esetében pedig még egy második „rejtett” elem felkutatására is szükség van, hogy ezt az utóbbit (a kizáró viszonyt) feltárjuk. (73)-ban (nagyjából) a következő lépéseket kell elvégezni, ha meg akarjuk érteni, hogy mi alapján is állítja ellentétbe az *azonban* kötőszó a hozzá kapcsolódó pólusokat³³: először is a második mondatban előforduló *hibát* szó jelentésmezejéhez kötjük az első mondatban szereplő *tévedésből*-t, és az első pólushoz az *<a hatóságok hibát követtek el>* tartalmat kapcsoljuk. A (szöveg felidézte) világról szóló hiedelemnek/tudásnak kell ezután aktiválódnia: *<a hatóság tévedéseit nem szokta belátni, az elkövetett hibáit nem szokta orvosolni>*. Ezzel közvetlenül ellentétben áll a második mondat tartalma: *hamar orvosolták a hibát*. Emellett azonban — a második mondat második tagmondatának hatására — számot kell vetnünk a közvetett megengedő ellentét sémájának megfelelő értelmezés lehetőségével is. Ekkor az első mondathoz az általánosabb jelentésű (és kevésbé specifikus háttérismereteket feltételező) *<hiba, tehát baj történt>* tartalmat kapcsoljuk, a másodikhoz pedig azt, hogy *<orvosolták a hibát, tehát nem történt baj>*. Így jutunk el a (73)-ban megnyilvánuló irónia megértéséhez: szövegünk azt állítja, hogy a dolgok rendben vannak, miközben ártatlanok és „vétkesek” egyforma bűnhődéséről tudósít. Valószínű, hogy az ilyen konstrukciók esetén sem nem lehetséges, sem nem szükséges a ko(n)textus által igazolt többféle, egyaránt lehetséges interpretáció közül egyiket kiválasztani, a másikat pedig kizárni.

Ez az interpretációs jelentéskalkulus tehát, melynek elvégzésére az *azonban* konnektor procedurális jelentése, instrukciói indítottak, meglehetősen bonyolultnak tűnik; a szövegben talált lexikai elemekhez kötődő tudáskeretek és forgatókönyvek mellett a (kérdéses szövegrész által felidézett) világról szóló tágabb tudásra is szükségünk volt ahhoz, hogy végrehajthassuk. Föltűnik ráadásul, hogy még a lexikailag kódolt fogalmi sémák egymáshoz kapcsolódását is csak elnagyolt módon mutattuk be.

³³ Ez az elemzés természetesen felületes, hisz nem ad számot az értelmezés egy sor közbeni műveletéről.

Az értelmezés lehetőségeinek egyértelmű behatárolása nem is mindig lehetséges. (74) két tagmondatához egy olyan ki nem mondott tartalmat kellene kapcsolnunk, mely megengedné, hogy közvetett megengedő ellentétviszonyként értelmezzük a *de* által jelzett relációt. Közvetlenként ugyanis a számításba jöhető *<a társadalmilag ellenőrizhető és igazságos megoldások nem hatékonyak>*, illetve *<a hatékony megoldások nem ellenőrizhető/nem igazságosak>* ki nem mondott tartalmaknak a kimondottakkal való globális összeférhetetlensége miatt nem értelmezhetjük.

- (74) A kormány kidolgozza a privatizálás teljes programját. Társadalmilag ellenőrizhető és igazságos, **DE** kizárólag a hatékonyságot szem előtt tartó megoldásokat alkalmaz. (*Dr. Antall József kijelölt miniszterelnök programbeszéde 1990-ben*)

Egy bizonyos csak: nem értettük meg, ami a szövegekben az ellentétet jelző konnektorok körül írva (mondva) áll, amíg nem találtunk egy olyan implicit jelentéstartalmat, amellyel a kimondottakat koherens módon, logikusan úgy egészíthetjük ki, hogy az ellentétet egymást kizáró, tagadó tudati entitások kételemű viszonyaként szemlélhessük. A keresés alapjául, kiindulópontjául minden esetben a fogalmi sémák fognak szolgálni.

3.1.3.1.2.1. A procedurális jelentés vizsgálata a fogalmi sémák szempontjából: egy példa elemzése

Francia nyelvterületen a nyelvészeti és a pragmatikai kutatások régóta és intenzíven foglalkoznak a konnektor szerepű lexikai egységek működésével, jelentésével. Az e lexikai egységek által jelzett szemantikai-pragmatikai relációknak a szövegekben tapasztalt változatossága, árnyalatgazdagsága nem egy szerzőt arra indított, hogy egy-egy ilyen egységet (jellemzően kötőszót, határozószót, illetve kötőszói vagy határozószói szó szerkezetet) úgyszólván poliszémikusként kezeljen, azaz működésében különböző jelentésárnyalatokat, funkciókat fedezzen fel. Ezekkel szemben azonban sokszor joggal lehetnek fenntartásaink.

Jó példát találunk erre CAREL (2002) elemzésében, melyben egy Feydeau-darab párbeszéd részletét tárgyalja.³⁴

- (75) [*Amália otthonában néhány barátja társaságában; épp most hallgattak meg egy Caruso-lemezt.*]

³⁴ Feydeau, Georges (Párizs, 1862. december 8. — Rueil, 1921. június 5., a párizsi vaudeville műfajának legünnepeltebb művelője) *Occupe-toi d'Amélie!* című darabjáról van szó (magyar fordítás: Góth S.: *Vigyázz a nőre!*, a cím magyarul szó szerint: *Foglalkozz Amáliával!*).

Valcreuse : Tu n'as pas un Delna ? (*Nincs egy Delnád?*)
Amélie : Non ! Mais j'ai le récit de Théràmène par Silvain. (*Nincs. De megvan Théràménész elbeszélése Silvainnel.*)

CAREL — helyesen — megadja a szövegvilág ismeretéhez szükséges háttér-információkat is: *Delna* egy francia énekesnő álneve (1875–1932), *Silvain* a *Comédie-Française* társulatának tagja (1851–1930), a szóban forgó felvételen Racine Phaedrájából olvassa fel azt a részt, melyben Théràménész Hippolit halálát beszéli el. Ebből kiindulva analógiás eljárással arra a következtetésre jut, hogy a *mais (de)* konnektornak van egy sajátos, *illusztratív* jelentése is:

a *mais (de)* valamely használata illusztratív, ha létezik egy olyan T kifejezés, hogy az egyik szegmentum T-t illusztrálja, míg a másikat T tagadásának illusztrációjaként lehet felfogni. (196)

CAREL felfogásában, az általa kifejtett TBS-elmélet értelmében (*théorie des blocs sémantiques* = a jelentéstömbök elmélete) illusztrálni annyi, mint a kifejezések *belső argumentációját* kifejezni. (Eszerint például a *Péter nagyképű* mondat belső argumentációként foglalná magába azt a jelentéstartalmat, hogy *Mindenki utálja Pétert.*) Mit illusztrál mármost CAREL szerint ez a Feydeau-példa?

- 1) Amália érvényesnek tekinti a *megvan nekem Théràménész elbeszélése Silvainnel* interpretációját, mely — lévén, hogy azt illusztrálja: *művelt vagyok* — felidézi azt, hogy *Théràménész elbeszélése Silvainnel egy kultúr-lemez, tehát megvan nekem*;
- 2) Amália elutasítja a *nincs Delnám* interpretációját, mely ugyanakkor lehetségesként jelenik meg; ez — lévén, hogy azt illusztrálja: *nem vagyok művelt* — felidézi azt, hogy *Delna lemezei kultúr-lemezek, még sincsenek meg nekem*;
- 3) Amália a *nincs Delnám* egy másik interpretációját fogadja el: egy egyszerű ténymegállapítást, vagy valami olyasmit, hogy *nem szeretem Delnát, tehát nincsenek meg a lemezei.* (201)

Hogy ez tényleg így volna, lehetséges ugyan, de kétség fér hozzá. A humor forrása kétségkívül lehet ez is: nevezhet az olvasó (a néző) azon, hogyan erőlködik Amália magát mindenáron kultúrlénynek feltüntetni. De biztosra ezt nem vehetjük, nincs jogunk és egzakt alapunk sem erre a kizárólagos és leszűkítő interpretációra. Nem lehet ugyanis kizárni más implicit tartalmakat, más fogalmi sémákat sem. Ahogyan a 20. ábra mutatja, Amália kijelentésében leginkább indirekt (közvetetten megjelenő) megengedő ellentétviszonyt valószínűsíthetünk, miután a *Nincs [Delnám], tehát Théràménész elbeszélése Silvainnel sincs meg nekem* implicit tartalom kevésbé tűnik elképzelhetőnek. Hogy az üres he-

lyeket hogyan s mivel töltjük ki, az a beszélő kommunikációs céljáról és a megnyilatkozás annak értelmében nyert funkciójáról alkotott hipotézisünkön múlik.

Nincs [Delnám].	~	megvan Thérámenész elbeszélése Silvainnel
↓?↑	? DE ?	↓?↑
<?>	▽	<?>

20. ábra

A mögöttes tartalmak terén egyéb lehetőségekként kínálkoznak

- az új lemezek
- a szórakoztató lemezek
- a valamilyen/akármilyen lemez még az előzőn kívül
- ...

kategóriái aszerint, hogy a szempont az újdonságok megismerése, a könnyed időtöltés vagy a csendben való unatkozás elkerülése. A választás a beszélői szándéktól, illetve az erről az interpretáció során előállt képtől függ. (Márpedig ha az iménti listából, mondjuk, a harmadik lehetőséget választjuk, bajosan mondhatjuk, hogy a *Nincs [Delnám]* állítás a *nincs más valamilyen/akármilyen lemez még az előzőn kívül* kifejezést „illusztrálná”). A vígjátékrészletben a humor forrása nem annyira az, hogy Amália igyekszik magát kultúrlényként feltüntetni (hiszen ez — ennyiből — nem is bizonyítható), mint sokkal inkább a beszélői szándékoknak, s így a mögöttes tartalmaknak az interakcióban létrejövő konfliktusa, a beszélői szándék és annak interpretációja között feszülő ellentét, a más-más fogalmi sémákban való gondolkodás. Így éppenséggel hiba a párbeszéd más-más résztvevőihöz tartozó megnyilatkozások között olyan szoros koherenciát feltételezni, mint CAREL teszi. A (76) példa kommentár nélkül is jól szemlélteti ezt:

(76) János: Van gyufád?

Péter: Nincs, de van öngyújtóm.

[János a marhahús-rostokat szeretné a fogából kipiszkálni.]

Mindennek fényében szükségtelennek tűnik a *mais (de)* konnektornak külön értékeként megadni az *illusztratív* jelentést, különösen úgy, hogy a lexikai mezejéhez tartozó további egységekre s az azokhoz fűződő viszonyára nem is voltunk tekintettel. Meggyőződhattünk arról, hogy a konnektor **jelzi** ugyan, hogy a

környezetében álló szövegösszetevőket egy ellentétviszony keretei között kell interpretálnunk, de az interpretáció **mikéntjét** a ko(n)textus egészének a verbális anyaghoz kapcsolódó fogalmi sémák függvényében történő számbavétele határozza meg, és több interpretációs lehetőséggel, ezek párhuzamos érvényességével és interszubjektív eltolódásaival is számolnunk kell. Sem az ellentétviszonynak, sem maguknak a konnektoroknak nem célszerű tehát olyan módon specifikált definícióit adni, amelyek mellett e bizonytalanságot nem tudjuk kezelni elemzéseinkben.

3.1.3.1.2.2. A kettős szillogizmus modellje és az ellentétviszony elemzése

BÉKÉSI (1993) a *de*-vel jelölt ellentétviszonyt tartalmazó — szintekre tagolt — jelentésszerkezetek interpretációs modelljét a GRICE-féle konvencionális és konverzációs implikatúrák felhasználásával kettős szillogizmus formájában határozza meg. Ezzel az elemzési eszközzel sikeresen írja le a *de* szó környezetstruktúrájának lehetséges felépítésváltozatait, melyeket szépirodalmi idézetek elemzésével szemléltet. Más szerzőkhöz is kapcsolódva (KÁROLY, KIEFER, BÁNRÉTI) az ellentétet ő sem két, egy szinten álló, explicit közléselem viszonyaként értelmezi, hanem két potenciális értelmi konstrukció relációjaként. Ő ezt így fogalmazza meg: „a *de* nem egyszerűen egy előtag és egy utótag, hanem két szillogizmus viszonyát jelöli” (47). Bár hangsúlyozza, hogy a kérdéses nyelvi műveletet csak analógnak tekinti a formális logikáéval, és tisztában van a szillogizmus terminus használatának problematikus voltával, mégis megmarad mellette.

Látva a *de* körüli jelentésszerkezetek tipológiájának felállításában elért eredményeket, vajon nem volna-e célszerű átvennünk a (kettősen) szillogisztikus modellt? Fejezetünknek az implicit tartalmak interpretációjára vonatkozó szakaszát e lehetőség elutasításának indoklásával zárjuk.³⁵

Igaz ugyan, hogy a szillogizmust — BÉKÉSI nyomán — voltaképpen metaforikus értelemben kellene használnunk, mégis számot kell vetnünk azzal a (sokszor igen éles) különbséggel, mely a nem hiányos, logikailag jólformált következtetések és a kettősszillogizmus-modell szerint elemzett értelmi konstrukciók között fennáll. Lássuk, mit adna ez az elemzési mód a korábban vizsgált (73) esetben! A kényelmesebb tanulmányozás végett idemácsoljuk.

- (77) **Georginát néhány évvel ennekelőtte tévedésből internáltak,** a szomszéd öreg tábornokot kellett volna, az ő lakása nézett a dombról a Dunára, Beéry Guidó bácsié, Béri Georgina az úgynevezett házmesterlakás egy szobájában lakott,

³⁵ A szillogizmusnak a természetes nyelvi közlemények leírására való alkalmatlansága kérdéséhez lásd még: ANSCOMBRE & DUCROT (1978/79), ANSCOMBRE (1990).

tehát fölösleges lett volna rá is kiterjeszteni a történelmileg oly jogos éberséget, de hát az 51-es esztendő Medárd utáni esői, hajnalban, nem kímélték a hivatalos papírokat sem és a Guidóról amúgy sem látszott, hogy férfinév. **Hamar orvosolták AZONBAN a hibát, és elvitték a tábornokot is.** (Hrabal könyve)

Emlékszünk, hogy ennek kétfajta értelmezését is igazolhatónak találtuk. Hogyan lehetne az *azonban* konnektor pólusait — BÉKÉSI terminusával: előtagját és utótagját — akár az egyiknek, akár a másiknak megfelelő szillogizmuspárban elhelyezni? (A mondattömb *azonban* jelölte fő viszonyát elemezzük csak, az előtaghoz a *tévedésből* kifejtéseként és az általa megvalósított nyelvi aktus igazolásaként kapcsolódó komplex alárendelt viszonyt nem. A konstrukció egészét egyébként tökéletesen meg lehet feleltetni a BÉKÉSI által felállított tipológiának.)

	A	B
pr	<Ha valakit tévedésből internáltak, az így elkövetett hibát általában nem orvosolták.>	<Ha valakit tévedésből nem internáltak, az így elkövetett hibát általában hamar orvosolták.>
p	Georginát néhány évvel ennekelőtte tévedésből internáltak.	<A tábornokot tévedésből nem internáltak.>
q	<Az így elkövetett hibát nem orvosolták.>	Hamar orvosolták AZONBAN a hibát, és elvitték a tábornokot is.

1. szillogizmuspár

	A	B
pr	Ha valakit tévedésből internáltak, akkor baj történt.	Ha egy hibát orvosoltak, akkor nem történt baj.
p	Georginát néhány évvel ennekelőtte tévedésből internáltak.	Hamar orvosolták AZONBAN a hibát, és elvitték a tábornokot is.
q	Baj történt.	Nem történt baj.

2. szillogizmuspár

Látszólag nincs tehát akadálya annak, hogy a szövegrész jelentésszerkezetét szillogisztikus formában írjuk le, különösképpen, hogy sikerült úgy kifejeznünk az implicit premisszákat és konklúziókat, hogy a következtetés logikai értelemben véve sem hiányos. Észre kell azonban vennünk, hogy ez az elemzési mód **önkényes** elemekhez folyamodik, ugyanakkor a szövegrész globális jelentésének lényeges momentumairól nem tud számot adni. Az első (elvárástörlést mu-

tató) szillogizmuspár első tagjában önkényes az első (nagy) premissza (s emiatt a konklúzió is), amennyiben a szövegkörnyezetben semmi sem indokolja megfogalmazását. Azért fogalmaztuk meg így, mert szillogizmust **akartunk** létrehozni, és azt csak így tehattuk meg. A szöveg által felidézett világdarabra vonatkozó ismereteinknek ezt a részét számtalan más módon is megfogalmazhatnánk, azok a megfogalmazások azonban nem volnának alkalmasak arra, hogy őket az *azonban* előtagjával közvetlenül kombinálva logikailag jólformált szillogizmust hozzunk létre. A második szillogizmusban ugyanilyen okok miatt kell önkényesnek tekintenünk a nagy premisszát. A kis premissza következik a kotextusból, azzal viszont az a probléma, hogy a benne kifejezett jelentéstartalom a szövegrészben explicite megjelenik (*a szomszéd öreg tábornokot kellett volna [internálni]*). Szövegbeli formájában azonban nem lenne beilleszthető a szillogizmusba anélkül, hogy annak jólformáltsági követelményei ellen ne vételnénk, az pedig nincs tisztázva, milyen szabályok szerint kell az ilyesfajta szövegösszetevőket alakilag is megfelelő premisszává transzformálnunk. A második (implikáció-tagadást mutató) szillogizmuspárra ugyancsak igaz, hogy a szöveg által felidézett világdarabra vonatkozó ismereteinket számtalan más módon is megfogalmazhatnánk, a szövegkörnyezetnek nincs olyan eleme, amely ezt a megfogalmazást indokolná a lehetséges többivel szemben. Külön gondot jelent, hogy a második szillogizmus kis premisszájaként felvett szövegmondat második tagmondata (*és elvitték a tábornokot is*) „kilóg” a szillogizmusból, márpedig ez a mondat a szöveg szerkezeti és jelentéstani felépítésében is egységet alkot. Jegyezzük meg végül azt is, hogy az Esterházy-szövegrész jelentéstani-pragmatikai felépítését és interpretációját csakis olyan elemzési és reprezentációs eszközzel tartjuk lehetségesnek feltárni, amely a fenti két szillogizmuspárban megragadni próbált implicit és explicit viszonyrendszer együttes, egészében és dinamikájában történő kezelésére alkalmas. Ez a szillogizmusról nem mondható el.

A kettős szillogizmus **statikus** képlete nem tud számot adni arról a tényről, hogy az alkalmazásával premisszának és/vagy konklúzióknak megtett explicit szövegösszetevők önmagukban véve más értelmi-logikai viszonyrendszerekbe is állíthatók, és éppenséggel a **közöttük** elképzelhető kapcsolatok irányítják a „szillogizmusok” keresésére, felállítására irányuló erőfeszítéseinket. Az első pólusnak (az előtagnak) a második (az utótag) által dominált, annak függvényében végbevitt interpretációja alapján jutunk el bármiféle következtetés- vagy következményrelációhoz, az pedig akár lényegtelen is lehet, hogy az utótag önmagában milyen következtetési láncolat részeként fogható fel. Példánkban az *a hiba* határozott főnévi csoport anaforikus használata és ennek tárgyi bővítményként az *orvosol* igéhez kapcsolása, s ezen ige aktuális jelentésének az *és* kötőszóval bevezetett kifejtése sokkal inkább döntő az értelmező szubjektum számára, mint az, hogy milyen szillogizmust lehet e mondat köré felépíteni. Ez

közvetett úton is belátható: a példabeli előtag másként is folytatható volna, (78) szintén helyes szövegdarab.

- (78) Georginát néhány évvel ennekelőtte tévedésből internálták.
Hamar orvosolták AZONBAN a hibát, és Georginát szabadon engedték.

Ebben az esetben az első szillogizmuspár egészen másként alakulna. (77) és (78) egybevető vizsgálata emellett arra is rávilágít, hogy a szillogizmus **deduktív** jellege kevésbé áll összhangban e példák második pólusának (utótagjának) várható interpretációjával, s általában az ellentétviszony interpretációs mechanizmusával. Csak az utolsó tagmondat elolvasása után döntjük el ugyanis, milyen implicit tartalmat kapcsoljunk a *Hamar orvosolták AZONBAN a hibát* tagmondathoz: azt, hogy *<előbb-utóbb úgyis mindenkit elvittek>*, vagy azt, hogy *<a rendszer „jogszerűen” működött: akit tévedésből internáltak, hamar elengedték>*.

Georgina és a tábornok szomorú sorsfordulatának kommentálását zárjuk le annak megállapításával, hogy nem világos: miként lehetne mindazokat a **kognitív tényezőket** szillogisztikus formába préselni, melyeknek döntő szerepe van egy-egy megnyilatkozás interpretálásában. Szillogizmusokkal esetleg kezelhetjük a megnyilatkozások kijelentéstartalmát, de bajosan azt a kognitív hatást, melyet az interpretálóban a megnyilatkozás kivált. Példánkban a *tévedés* szó olvastán (hallatán) a tévedést megvalósító cselekedettel, illetve annak elkövetőjével szemben negatív tudati-érzelmi attitűd jön létre, míg a *hiba orvoslása* kifejezés a hiba orvoslását megvalósító cselekedethez, illetve a hibát orvosló ágenshez való pozitív tudati-érzelmi viszonyulást vált ki. Ez a hatás az ellentét interpretálásában kulcsfontosságú.

A szillogisztikus modell alkalmazása a megnyilatkozások **túlinterpretálásához** is vezethet. Míg nem okoz gondot (62) előtagjához (*Kati csak úgy tömte magába a süteményt*) premisszát és konklúziót kovácsolnunk, addig a másodikonál (*pedig egyáltalán nem volt éhes*) ez csak akkor megy, ha szabad szárnyalást engedünk fantáziánknak. Tudjuk, ez egy „mesterséges” példamondat, hiányzik mellőle a ko(n)textus, márpedig mi magunk hangsúlyoztuk a verbális környezet és a közléshelyzet figyelembe vételének elengedhetetlen voltát a konnektorok jelezte viszonyok interpretációjához. A baj csak az, hogy (62) mint közvetlen megengedő ellentétrealizáció így, önmagában véve is interpretálható; az a követelmény, hogy az utótaghoz is keresnünk kell még premisszákat, ez esetben kifejezetten zavaró, különösen, hogy tényleges közlésként is előfordulhatnak ilyen elliptikus szövegdarabok. Ha mármost erre azt feleljük, hogy az utótaghoz mindenképpen kapcsolódnak egy virtuális szillogizmus virtuális elemei, az egyrészt semmivel sem árul el többet a (62)-beli jelentésviszonyokról, mint a mi

elemzési módunk, másrészt pedig nem árulja el azt sem, hogy ebben az üres helyeket tartalmazó szillogizmusban hol a helye, mi a szerepe magának az utótagnak. A szóban forgó utótag ugyanis elvben lehet kis premissza és konklúzió is. Ebben az esetben pedig el kell fogadnunk, hogy azok a fogalmi entitások, melyeknek negáción alapuló korrelációja az ellentétet megalapozza, ne azonos funkcionális szintre kerüljenek, amint azt a 3. szillogizmuspár mutatja. Az ellentétviszony meghatározó elemeihez eltérő funkciókat rendelve viszont nem lehetséges egzakt módon számot adni arról: hogyan jön létre a közléselemek ellentétes összekapcsolása, hisz a szillogizmusok között így nincsen kapcsolódás, csak egymás mellettség. Akkor pedig bármilyen két állítás összekapcsolása ko(n)textustól függetlenül is egyformán elfogadható eredményt kellene, hogy adjon (mint például a Ionesco-példa a 45. oldalon).

	A	B
pr	Ha valaki csak úgy tömi magába a süteményt, akkor (nagyon) éhes.	Ha valaki egyáltalán nem éhes, nem töm ételt magába.
p	Kati csak úgy tömte magába a süteményt	PEDIG (Kati) egyáltalán nem volt éhes.
q	Kati (nagyon) éhes volt.	Kati nem tömött ételt magába.

3. szillogizmuspár

Ha ezen a szillogizmusok átalakításával igyekszünk segíteni, amint a 4. szillogizmuspár és az 5. szillogizmuspár példázza, azzal csak azt bizonyítjuk, hogy a premisszák megfogalmazása és általában a szillogizmusok felállítása mennyire önkényes és spekulatív (hacsak ezeket a kotextus *expressis verbis* nem tartalmazza).

	A	B
pr	Ha valaki csak úgy tömi magába a süteményt, akkor (nagyon) éhes.	Ha valaki nem töm ételt magába, egyáltalán nem éhes.
p	Kati csak úgy tömte magába a süteményt	Kati nem tömött ételt magába.
q	Kati (nagyon) éhes volt.	PEDIG (Kati) egyáltalán nem volt éhes.

4. szillogizmuspár

A konnektorok a nyelv rendszerében

	A	B
pr	Ha valaki (nagyon) éhes, akkor csak úgy tömi magába a süteményt.	Ha valaki egyáltalán nem éhes, nem töm ételt magába.
p	Kati (nagyon) éhes volt.	pedig (Kati) egyáltalán nem volt éhes.
q	Kati csak úgy tömte magába a süteményt	Kati nem tömött ételt magába.

5. szillogizmuspár

Ez a probléma egyébként BÉKÉSI (1993) némelyik példaelemzésében is tettenérhető. Idézzük a mű 43. oldalán olvasható példát, s az ahhoz kapcsolt kettős szillogizmust:

- (79) Láttam rajta, hogy enne még valamit, **DE** ránéztem az étlapra, és lebeszéltem. (*Benedek István, ÉI, 1988. XII. 1.*)

[A _{pr} *] ³⁶	Aki éhes maradt, azon (többnyire) meglátszik, hogy enne még valamit.	[B _{pr} *]	Itt csak az ehet, aki a magas árakat meg tudja fizetni.
[A _p *]	Ő éhes maradt.	[B _p]	Ránéztem az étlapra, láttam a magas árakat, melyeket mi nem tudunk megfizetni.
[A _q]	Láttam rajta, hogy enne még valamit.	[B _q]	Lebeszéltem.

6. szillogizmuspár

Ne foglalkozzunk most azzal, mennyire felel vagy nem felel meg ez a leírás a nem hiányos, logikailag jólformált következtetésekkel szemben támasztható követelményeknek. Fogadjuk el azt is, hogy [B_{pr}*] és [B_p]-nek a példában nem szereplő része (*láttam a magas árakat, melyeket mi nem tudunk megfizetni*) következik a (nem idézett) kotextusból (noha a mondat önmagában azt az implicit tartalmat is megengedi, hogy *<az étlapon csupa olyasmi szerepelt, amiről tudtam, hogy nem szereti>*, és arra is következtetni lehet belőle, hogy a szóban forgó személyek a kérdéses étlapról korábban már fogyasztottak, ami pedig szöges ellentétben áll a [B_{pr}*] - [B_p] párral). Mindezek mellett sem indokolható azonban, hogy miért éppen e szillogizmusokkal kellene a mondatban kifejezésre jutó ellentétviszonyt feltárni. Egyrészt (a főntebb már tárgyalt módon) egymás mellé állított, de egymáshoz nem kapcsolódó következtetésekről van szó, melyekben semmiféle korreláló fogalmi elemet nem találunk. Másrészt a *Láttam*

³⁶ BÉKÉSI *-gal jelöli az implicit tartalmakat.

rajta, hogy enne még valamit kijelentés óhatatlanul és legelőször is a <még-evés>, a <még-enni-hagyás>, a <még-enni-adás> képzeteit idézi fel az interpretáló szubjektumban, ezért az adott kotextusban a <rendeltünk még valami ételt> tekinthető elvárt implicit tartalomnak. A *lebeszéltem* tagmondathoz kapcsolható <más ételt már nem rendeltünk> implicit tartalom ezt az elvárást törli, ekképpen a mondatban indirekt megengedés valósul meg. Ennek megfelelően (79) interpretációja még szillogizmussal is elfogadhatóbban volna felírható.

[A _{pr}]	Láttam rajta, hogy enne még valamit.	[B _{pr} *]	Ha valakit lebeszélünk az evésről, az nem eszik.
[A _p *]	Ha látjuk valakin, hogy enne még valamit, azt még hagyjuk enni.	[B _p]	Lebeszéltem.
[A _q *]	Hagytam még enni (= <i>evett még</i>).	[B _q *]	Nem evett többet (<i>mert nem hagytam enni</i>).

7. szillogizmuspár

Így is fény derülhet arra (amit BÉKÉSI példájának felszíni szerkezetében ábrázol), hogy a *de*-vel bevezetett utótag önmagában is jelentésszerkezetet alkot, az *és* kötőszó a voltaképpeni második pólust annak megokolásához kapcsolja.

Ha vannak olyan jelentésszerkezetek, melyek leírásában a kettősszillogizmus-modell eredményesen használható, azok főként a szabatosan megfogalmazott, magyarázó és érvelő típusú — elsősorban írott — szövegekben keresendők. Az olyan beszélt nyelvi példák esetében, mint a 35. oldalon szereplő (17), még a kontextus figyelembe vételével sem jutunk minden szempontból megnyugtató eredményre. Idézzük fel újból ezt a példát, releváns kotextuális elemekkel kiegészítve:

- (80) A: — Milyen volt tegnap este?
B: — Jó buli volt. **DE** hogy ez a Pali milyen hülye! Képzeld, meztelenül felmászott a villámhárítóra.

Lemondunk a számításba jöhető premisszák kereséséről, inkább egy francia példát teszünk még ehhez MOESCHLER (1989: 70) nyomán, amelyben a jellemzően ellentétes konnektorként használt *quand même* (kb. 'mégis') teljesen egymagában, explicit jobb- és bal oldali pólus nélkül áll (a megnyilatkozás hangtani indikációk híján kétértelmű):

- (81) (*A egyórás késéssel érkezik a B-vel megbeszélt találkozóra.*)
B: — **QUAND MÊME** ! (*≈ Nahát! Vagy: Hát mégis!*)

Egy dolog mégis a kettős szillogizmussal operáló elemzésmód mellett látszik szólni a mienkkel szemben: az, hogy explicit módon igyekszik számot adni nem csupán az ellentétviszony magvát képező fogalmi entitásokról, hanem az e vi-

szony interpretálását megalapozó tudati diszpozícióról is. A szillogisztikus kutatás-módszertani eljárás következetesen arra törekszik, hogy a beszédpartnerek (kulturálisan meghatározott) általános tudását mint a jelentésszerkezeteket felépítő implikációk és implikatúrák kiindulópontját megjelenítse. Innen nézve az ellentétviszonynak az a fajta reprezentációja, melyet a 41. oldal 1. ábráján vezettünk be, határozottan hiányosnak, fogyatékosnak látszik. BÉKÉSI Imre felhívta figyelmünket arra, hogy a *Megnyomta a kapcsolót* tételből nem lehet *A villany felgyulladt* konklúziót levonni anélkül, hogy a *Ha megnyomjuk a kapcsolót, akkor a villany általában fel szokott gyulladni* nagy premissza valamiféle megfogalmazását figyelembe ne vennénk. Elemzésmódunk fogyatékosága azonban látszólagos csupán.

Először is: az ábráinkon használt nyílazás ugyan külön diszkussziót kívánhat, az azonban nyilvánvaló, hogy az explicit és kikövetkeztetett „premisszák” és „konklúziók” között a virtuális „következtetést” jelző üres nyíl egyszerűsített, tömörítő ábrázolása a *ha p, akkor általában q* „nagy premisszának”.

Másodszor: a 41. oldal (1) példájához hasonlóan egyszerű tartalmi-logikai viszonyok esetében a konnektorral jelzett jelentésszerkezet nyelvészeti elemzését anélkül is elvégezhetjük, hogy az általános háttértudást az annak jelenlétére utaló szimbólum (az üres nyíl) helyett megkísérelnénk explicit formába önteni. Bonyolult, nehezen felfejthető összefüggések esetében meg éppenséggel az okozna problémát, hogy a komplex háttértudást egyetlen premissza keretei közé préseljük be, amikor pedig változatos státuszú és relációjú tudati tényezők láncolatát kellene leírunk: az egzaktságot fel kellene áldoznunk a szillogisztikus elemzés mód eleganciájáért. Próbáljuk csak, például, a 106. oldal (106) példáját, a 106. oldal (107) példáját, a 127. oldal (113) példáját vagy a 152. oldal (117) példáját elemezni! Természetesen az általános tudás és a speciális háttérismerek feltárásának s ábrázolásának módja, mélysége és pontossága — az adott szöveg sajátosságai mellett — mindig az elemzési cél függvénye. Az a kérdés, hogy egy bizonyos szöveg(hely) szerkezetét kutatjuk-e, s ehhez a konnektorpólusokat próbáljuk azonosítani; vagy valamely konnektorszerepű lexikai egység procedurális jelentésének általános leírására törekszünk-e; vagy egy jelentésvizony-típust vizsgálunk-e; vagy pedig a diskurzusba foglalás, illetve az interpretáció folyamatának megismerése-e a célunk. Az azonban minden esetben valóban elvárható, hogy az elemző számot tudjon adni azokról a mögöttes tartalmakra vonatkozó hipotéziseiről, melyekre az általa vizsgált jelentésszerkezetek leírását alapozza. Ebben a szillogisztikus érvelésmód érvényesíthető.

Harmadszor: a 66. oldalon a (78) példa kapcsán elmondottak arra figyelmeztetnek, hogy a „nagy premissza valamiféle megfogalmazásának figyelembe vétele” igencsak problematikus vállalkozás. A kapcsoló megnyomása és a villany felgyulladás közötti összefüggés, illetve a kultúránkban erre vonatkozó általá-

nos tudás téves általános következtetésekre vezethet az ellentétviszonyt tartalmazó megnyilatkozások értelmezését illetően. Vegyük a következő példát!

- (82) Lefűjtam a rosa rugosát Chinetrinnel, mégis tele van levéltetűvel.

Talán nem irreális olyan hallgatót/olvasót feltételeznünk, aki ugyan jól tud magyarul (ezért tisztában van a *lefűj, tele van, levéltetű* kifejezések értelmével), de akinek elemi ismeretei sincsenek latinból, nem ismeri az említett növényt (még kevésbé annak tudományos nevét), és még csak nem is hallott *Chinetrin* nevű szerről, a levéltetvek s az ellenük való védekezés pedig kívül esik azoknak a dolgoknak a körén, melyekkel az életben foglalkozni szokott. Az ilyen személyről bizvást állíthatjuk, hogy (általános) tudásából hiányzik a „nagypremisszásítható” *Ha rosa rugosát (vagy általában növényt) Chinetrinnel lefűjünk, várható, hogy eltűnnek róla a levéltetvek* tétel. Tegyük fel azt is, hogy a kijelentés interpretálása során nem állnak rendelkezésére azt megkönnyítő szituációs elemek. Vélhetjük-e azért, hogy (82)-ből egy kukkot sem ért meg? Aligha. Értelmező eljárása során a nyelvi ismeretei: a *mégis* kötőszó instrukciói (procedurális jelentése) alapján fogja a kijelentésben foglalt két állítás viszonyát megállapítani, s abból következtetést levonni. Fejezzük ki ezt az értelmező eljárást szillogizmus formájában!

pr	A <i>p mégis q</i> formájú állítások mögöttes tartalma az általában igaz <i>ha p, akkor ¬q</i> , mely azonban az aktuális esetre nem érvényes.
p	A <i>Lefűjtam a rosa rugosát Chinetrinnel, mégis tele van levéltetűvel</i> egy <i>p mégis q</i> formájú állítás, melyben <i>p = lefűjtam a rosa rugosát Chinetrinnel</i> , <i>q = tele van levéltetűvel (a rosa rugosa)</i> .
q	Általában igaz, hogy <i>ha lefűjják a rosa rugosát Chinetrinnel, akkor nem lesz rajta levéltetű</i> , ez azonban az aktuális esetre nem érvényes.

Az az ismeret tehát, amit a villanykapcsolós példa analógiájára óvatlanul nagy premisszának hajlanánk tekinteni, az értelmezésnek itt nem forrása, hanem eredménye. Méghozzá akkor is, ha továbbra sem tudjuk, mi a *rosa rugosa* és a *Chinetrin*.

A BÉKÉSI (1993) által a *de* környezetstruktúrájáról, a *de*-vel artikulált jelentésszerkezetekről elmondottakat tehát általában érvényesnek tartjuk ugyan, de az e konstrukciókban kifejezett tartalmak és az általuk implikáltak, illetve a hozzájuk inferencia révén kapcsolódók relációját szillogizmus alakjában nem tartjuk pontosan kifejezhetőnek, a kettős szillogizmus modelljét mint elemzési-reprezentációs eszközt (abban a formájában, ahogyan BÉKÉSI (1993)-ban megjelenik) **önmagában és kizárólagosan használva** inadekvátnak ítéljük. Érveink összefoglalva a következők:

- A kettősszillogizmus-modell szövegtípusfüggő és túlspecifikált, túl sokat és túl pontosan akar kifejezni a mögöttes tartalmakból s azoknak az explicit formában megjelenő tartalmakkal való viszonyából. A második „szillogizmusnak” gyakran fellelhetők ugyan a premisszái a szövegkörnyezetben, vagy kikövetkeztethetők belőle, de legalább ugyanannyiszor maguk a premisszák és a rájuk utaló elemek is hiányoznak, egyértelmű kifejezésük nem lehetséges, így önkényes módon történik. A szöveg értelmezéséhez többnyire nincs is minden premissza explicit kifejezésére szükség. Különösen érvényes mindez a dialogális szekvenciákra, ahol ráadásul azokban az esetekben, melyekben a szillogizmusok felállítása egyáltalán lehetségesnek látszik, gyakran nem is volna elég a két szillogizmus ahhoz, hogy a beszédpartnerek interpretációinak divergenciáiról számot adjunk.
- A (kettősen) szillogisztikus elemzési mód keretei túl merevek: nem tükrözi a közlés és az interpretáció kognitív dinamizmusát, alaptalanul abszolutizálja a dedukciót.
- Míg a kettős szillogizmus segíthet megérteni valamely beszélői vagy értelmezői „észjárás” jellegét és egyes elemeit, az ellentétviszony szemantikai magva és a szillogizmusok egymáshoz kapcsolódásának alapja, módja gyakran elsikkad benne.
- Ezzel az eszközzel nem tudjuk az ellentét mindegyik realizációtípusát ugyanúgy leírni: nem alkalmazható a kizáró/cáfoló típus leírására, és a kontrasztív/szembeállítóéra sem (már amennyiben ezt a típust külön vesszük figyelembe, és nem csupán a megengedő ellentétviszony közvetett realizációjának tartjuk).

Hangsúlyoznunk kell, hogy a kettős szillogizmus használatát a kutatásban nem tévútnak tekintjük, annál is inkább, mert ráirányítja a figyelmet a szövegjelentés közvetlenül megfigyelhető szerkezeteit meghatározó „mélyszerkezeti” összefüggésekre, valamint az interpretáció szerepére, lehetőségeire és tényezőire. Abban vagyunk bizonyosak, hogy alkalmazásának lehetőségei és várható eredményei korlátozottak, ezért önmagában nem tekinthetjük az ellentétviszony általános elemző (leíró, magyarázó) eszközének, még kevésbé az ellentét-interpretáció realista (a tényleges kognitív folyamatokat megragadó) modelljének.

3.1.3.2. *A relációtípus-változat és a járulékos interpretációs instrukciók jelzése*

Egyes konnektorként használt lexémák nem specifikusak, azaz egy teljesen általános interpretációs instrukción kívül nem hordoznak sajátos szemantikai jegyeket, és nincsenek ellátva különösebb ko(n)textuális paraméterekkel. A nem specifikus konnektorlexémákkal szemben vannak sajátos szereppel bírók, melyek az ellentétnek csak bizonyos megvalósulási módját jelezhetik (például szembeállítást, megengedést, vagy éppen az utóbbinak direkt és/vagy indirekt módozatát). Különözhetnek abban, hogy antecedensükkel lehetnek-e deiktikus viszonyban, vagy csak anaforikusban, működhetnek-e explicit bal oldali terminus nélkül vagy sem. És vannak olyanok is, melyek sajátos jelentéstartalommal vannak felruházva oly módon, hogy a kotextusuk jelentésszerkezetére vonatkozó speciális instrukciókat közvetítenek, például időbeli vagy más természetű párhuzamosságot jelölnek, mint a francia *cependant* vagy a magyar *ugyanakkor*.

Lássunk előbb egy példát arra, hogy az ellentétjelző konnektor funkciójának betöltésére alkalmas lexikai egységek halmaza hogyan tagolódhat egy adott nyelvben e szempontok szerint.

3.1.3.2.1. *A MAIS LEXIKAI MEZEJE A FRANCIÁBAN*

A francia ellentétjelző konnektorok komplex leírására irányuló kutatásaink során 22 lexikai egységet vizsgáltunk, s ennek a (MELCSUK & AL. (1983) szerinti értelemben vett) lexikai mezőnek a belső tagolódását szemantikai-funkcionális szempontok alapján találtuk megragadhatónak. Nyolc csoport körvonalazódott; ezek fő ismérveit összefoglalva adunk példát arra, hogy a relációtípus-változat és a járulékos interpretációs instrukciók jelzése milyen elemekkel egészítheti ki a konnektorjelentés alapját adó egységes relációtípus-jelzést.

Az első csoportba egyetlen elem: a *mais* kötőszó tartozik. Az alapvető relációtípus-jelzés általános interpretációs instrukcióin kívül nem hordoz sajátos szemantikai jegyeket, nincsen ellátva különösebb ko(n)textuális paraméterekkel. A *mais*-t az ellentét bármilyen megvalósulása esetében használhatjuk.

A második csoportnak három eleme van: *au contraire*, *en revanche* és *par contre*. Ezek használhatók kontrasztív (szembeállító) konnektorként. E csoport két alcsoportra oszlik: az *au contraire* — a *mais*-hez hasonlóan — jelezhet kizáró (cáfoló) ellentétviszonyt is, míg a két másik elem (legfőképpen indirekt) megengedő ellentétviszonyt is. A három elem egymástól ko(n)textuális használati feltételeikben és a beszélőnek a szembeállított tartalmakhoz fűződő tudati-érzelmi viszonyulása kifejezésében különbözik. (Egyedül az *au contraire* használható dialógusban válaszként vagy válasz bevezetőjeként; az *en revanche* bal oldali pólusához nem kapcsolódhat pozitívabb értékítélet, mint a jobb oldalihoz; mindemellett bizonyos kronolektális és regiszterbeli különbségeik is vannak.)

A fennmaradó tizenhét lexikai elem az előbbiekkal szemben kizárólag megengedő viszony jelzésére szolgálhat. Osztályozásukat csakis a járulékos interpretációs instrukcióik alapján végezhetjük el.

Ez a harmadik csoport: a tisztán megengedők (*pourtant, pour autant* és *néanmoins*) esetében negatív jegy, amennyiben a relációtípus-változat pontos jelzésén kívül nincsenek járulékos szemantikai tulajdonságaik. Még indirekt ellentét-megvalósulást sem jelezhetnek. A specializációjuk néha odáig megy, hogy még azt is meghatározzák: implikáció-tagadás vagy elvárástörlés révén kapcsolódnak-e a mögöttes tartalmak az explicitékhöz. A csoport belső tagolódásához ez utóbbi mellett a ko(n)textuális használati feltételek, az összekapcsolt tartalmak szkalaritásjegyei és az általuk artikulált jelentésszerkezetek tematikus felépítésének sajátosságai járulnak hozzá. Így a *pour autant* esetében lényeges azoknak a skáláknak a felidézése, amelyek szerint viszonyba állítható az összekapcsolt tartalmak „mértéke”, „intenzitása”, a *néanmoins* pedig egy központi téma különböző aspektusait kifejtő (többnyire komplex) szövegösszetevőket köt össze, második pólusa az elsőhöz kapcsolt pontosításként értelmezhető.

A negyedik csoport a „homályos” megengedőké; ilyenből kettő van: a *quand même* és a *tout de même*, melyeket — autonómiájuk nem lévén: mindig más konnektorokkal alkotnak szekvenciát — kiegészítő konnektoroknak is nevezhetünk. Van egy másik tulajdonságuk is, mely a lexikai mező többi elemétől igen élesen elkülöníti őket: az a képességük, hogy bal oldali pólus (előtag) nélkül is működőképesek, s ezáltal igen homályos viszonyokat jelezhetnek.

Az ötödik csoport az együtt járást (konkomitanciát) jelző megengedőkből áll; ezek a *cependant* és a *toutefois*. Ezekben a lexikai egységekben továbbél az eredeti jelentésük egy része, így olyan viszonyt létesítenek, amely az ellentét pólusainak hangsúlyozottan szimultán jelenlétére épül, ezek ugyanis egyforma mértékben tekintendők érvényesnek.

A hatodik csoportba a konkluzív-átértékelő elemek tartoznak, ezek: *de toute façon, en tout cas, en tout état de cause* és *malgré tout*. A mindannyiukban közös *tout* elemen kívül az köti őket össze, hogy a megnyilatkozás (a szövegrész, a szekvencia) záró, konkluzív részét jelzik. Jelenlétükkel a szöveg modális tagolása is együtt jár, és a befogadót arra indítják, hogy az ellentét első (komplex) pólusát valamilyen szempontból értékelje át.

A hetedik csoportot a tematikus strukturálók alkotják: *n'en *pas moins, quoi qu'il en soit, toujours est-il que*.³⁷ Nemcsak ellentétviszonyt jeleznek, hanem egyúttal a szöveg kisebb-nagyobb tematikus egységekre tagolására szolgálnak és/vagy diszkurzív síkváltás eszközei.

³⁷ *-gal itt és alább betöltendő üres helyet jelölünk. Ez a változó meghatározott értékeket vehet fel: a *n'en *pas moins* esetében valamely ragozott igealak, a **importe* esetében pedig *qu' / que* + személyes névmás/*n' / peu* lehet.

A nyolcadik csoport konvergens lexikai egységeket foglal magába. Ide sorolható a vizsgált 22 közül a *du moins*, a *seulement*, a *toujours* és az **importe*. Jelentésük nem tisztán ellentétjelző, fő funkciójuk pedig nem a konnektorfunkció. Vannak ugyanakkor olyan előfordulásaik, melyekben értékük pontosan megegyezik a tárgyalt lexikai mező valamely más elemének az értékével. E használatuk s azon használat között, melyben minden kétséget kizáróan semmi köze nincs az ellentétjelző konnektorhoz, kétértelmű előfordulások tömege áll, melyek elemzése különösen problematikus.

A különböző lexikai egységek természetesen nincsenek kivétel nélkül szigorúan az egyik vagy másik csoportba zárva: a *quoi qu'il en soit* például a konkluzív-átértékelő csoporthoz is közel áll.

3.1.3.2.2. PÉLDÁK A SAJÁTOS INTERPRETÁCIÓS SZABÁLYOK MŰKÖDÉSÉRE

Természetesen a sajátos szemantikai értékkel bíró konnektorlexémák adnak a leggazdagabb útbaigazítást a szemantikai relációk és a tematikus szerkezet vonatkozásában is. Erre háromféle esetet is bemutatunk.

Vannak olyan konnektorszerepű szavak, kifejezések, melyek interpretációs szabályai egyfajta negatív előfeltevés tekintetbe vételét követelik meg. Ez az előfeltevés explicit megfogalmazást is kaphat a konnektor bal oldalán, mint számításba jövő — kifejtett — alternatívák egyike, és maradhat implicit is, melyet a bal oldali szövegösszetevőből éppenséggel a konnektorhoz kapcsolódó instrukciók alapján kell kiszámítani. A konnektor az ellentét második pólusát ehhez a — ténylegesen vagy implicite megjelenő — negatív alternatívához kapcsolja. (Ki kell emelnünk, hogy a 'negatív' jelző nem okvetlenül nyelvtani vagy logikai értelemben veendő: a beszélő(k) argumentációs céljai szempontjából kedvezőtlennek minősülő lehetőséget jelöli.) Tegyük ezt példákkal szemléletesebbé:

- (83) *Même profonde, jamais la foi n'est entière. Il faut la soutenir sans cesse ou, DU MOINS, s'empêcher de la ruiner. (Les mots, 169)*

<Akármilyen mély is a hit, sohasem maradéktalan. Szakadatlanul alá kell támasztani, vagy LEGALÁBBIS meggátolni magunkat abban, hogy leromboljuk.³⁸ (A szavak, 132)>

A bal oldal látszólag csak arról szól, hogy mit *kell* tennünk, valójában azonban a *lehetséges* magatartásokra is utal (a hit szakadatlan alátámasztása vs a hit szakadatlan alátámasztásának elmulasztása), sőt: a *du moins/legalábbis* hatására felfedezzük benne a beszélő álláspontját. A beszélő ugyanis úgy gondolja, hogy

³⁸ Az utolsó tagmondat saját fordításom, mivel Justus Pál pontatlanul adja vissza az eredetit.

a hit szakadatlan alátámasztása általában túlzó elvárás az emberekkel szemben.³⁹
A du moins/legalábbis ily módon egy bár implicit, de világosan azonosítható jelentéstartalmat jelez; (83) interpretációját így írhatjuk fel:

Même profonde, jamais la foi n'est entière. (Akármilyen mély is a hit, sohasem maradéktalan.)		
↓		
Il faut la soutenir sans cesse (Szakadatlanul alá kell támasztani,)	~ ou, DU MOINS, (vagy LEGALÁBBIS)	s'empêcher de la ruiner. (meggátolni magunkat abban, hogy leromboljuk.)
⇩	↘	↑
<Alátámasztjuk.>	▽	<Nem támasztjuk alá.>

21. ábra

(84) az előbbi megfigyelésünket azzal pontosítja, hogy a konnektor által jelzett alternatíva a *dictum* és a *modus* síkján egyaránt előfordulhat, s az utóbbi esetben a konnektor alkalmazása nagyon gazdaságos, egyszersmind jelentésgazdag kifejezésmódot tesz lehetővé.

(84) Tigris egy szót se szólt, csak nagyon kedvesen mosolygott.
LEGALABB ő úgy hitte. (*Micimackó*, 130)

A *legalább* konnektorral bevezetett közléselem itt visszahatóan megváltoztatja a megelőző (deskriptív) propozíció igazságértékét, egyben (mint világalakító propozíció) új információt közöl Tigris tudatállapotáról és/vagy szándékairól:

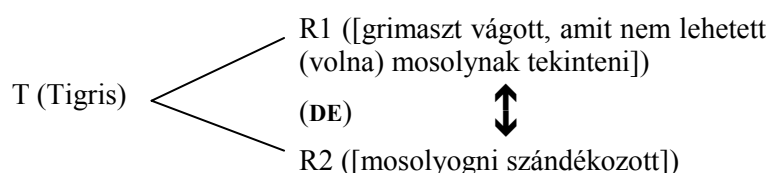
³⁹ Vagy pedig úgy véli, hogy a hallgató (olvasó) a virtuális vagy reális dialógusban valamilyen ellenvetést tehet az őáltala (a beszélő által) mondottakkal szemben, s így a konnektortól jobbra már jó előre ez ellen védekezik.

A relációtípus-változat és a járulékos interpretációs instrukciók

Tigris egy szót se szólt, csak nagyon kedvesen mosolygott.	~	ő úgy hitte.
	LEGALÁBB	
↓	↘	↓
<Igaz, hogy Tigris nagyon kedvesen mosolygott.>	▽	<Nem igaz, hogy Tigris nagyon kedvesen mosoly- gott.>

22. ábra

A *legalább*nak tematikus strukturáló szerepe is van egyben, hisz a *Tigris* központi témához két rémát kapcsol, jelezve ezek viszonyát. A humor forrása éppen az, hogy a jelentés (könnyen felderíthető) mélyszerkezete ellentmond a felszíni jelentésnek.

A második bemutatandó eset az ellentétet jelző konnektorok specifikus makrostruktúra-tagoló szerepée (mely mindenekelőtt a tematikus progresszió síkján érvényesül), azon belül is a konklúziót és átértékelést bevezető konnektoroké. Ezek tartalmi-tematikus szempontból összetett antecedenst jeleznek, s ehhez az őket tartalmazó szövegösszetevőt olyan konklúzióként kapcsolják, mely a szövegelmélet átértékelése révén annak pragmatikai orientációját módosítja vagy semmissé teszi, határozott beszélői attitűdöt, szándékot fejezve ki.⁴⁰ Amint jeleztük, e konnektorok jelenléte, amellet, hogy nagyobb tematikus tömbök kialakításában működik közre, modális információt is közvetít. Erre példa (85), amelyben kapsos zárójelekkel jelöltük a több összetevőből álló bal oldali pólust, és az összefoglaló-konkluzív jelleget korreferencia-indexek alkalmazásával is kiemeltük. A modalitást kifejező igéket kurziváltuk.

- (85) Les services de garde doivent être de bonne qualité. Tout comme leurs concitoyens de la ville, les habitants des régions rurales souhaitent que leurs enfants soient confiés à des personnes disposant de la formation voulue pour assurer leur

⁴⁰ Az újrafogalmazás (összefoglalás, átértékelés) kérdésének különböző megközelítéseihez, valamint a *de toute façon* és a *quoi qu'il en soit* kérdéséhez lásd: SCHELLING (1982), ROULET & AL. (1985), ROSSARI (1990), ROSSARI (2000), CSÜRY (2001).

épanouissement. {Il pourrait s'agir de {spécialistes de l'enfance en bas âge}_{i1} ou de {femmes qui, après avoir élevé leurs enfants, souhaitent retourner au travail}_{i2}.} **DE TOUTE FAÇON**, ces[^]personnes_i devront être plus qu'une simple gardienne. (Canadian Hansard)

<A gyermekmegőrző szolgálatoknak jó minőségűeknek kell lenniük. Akárcsak a városlakók, a vidéki lakosok is azt szeretnék, ha a gyermekeiket kellően képzett személyekre bízhatnák, hogy biztosítva legyen a fejlődésük. {Lehetne szó {a kisgyermekkor specialistáiról}_{i1}, vagy {olyan nőkről, akik, miután felnevelték gyermekeiket, vissza kívánnak térni a munkába}_{i2}.} **MINDENESETRE** ezeknek[^]a[^]személyeknek_i nem egyszerűen csak gyermekmegőrzőknek kell lenniük.>

A szövegrészben arról van szó, hogy kik lássák el a gyermekmegőrző szolgálatot. Az i1, i2 korreferenciaindexekkel jelölt szövegösszetevők tanúsága szerint a beszélő több megoldást is el tud képzelni, és rugalmasan áll a kérdéshez. Eddig tehát a *lehetséges* szubvilágok idéződtek fel, s a konnektor ezekkel állítja szembe a *sükséges* szubvilágát. Így válik világossá az a beszélői szándék, hogy az általa előbb mondottakból a hallgatóság nehogy túlzó következtetést vonjon le, nevezetesen azt, hogy „bárki megfelel, hisz csak gyermekmegőrzés a feladat”. (Megfigyeltük, hogy e példa esetében a számításba jövő alternatívák száma elméletileg korlátlan, s így nem áll fenn negatív előfeltevéshez kapcsolódás sem, ami végső soron bináris választási lehetőséget feltételez.)

A harmadik eset szintén a specifikus progressziótagoló szereppel függ össze. A franciában a főntebb említett tematikus strukturálók jelenléte rendesen a szöveg makroszintjének tematikus tagolását jelzi. A *quoi qu'il en soit*-val illusztráljuk ezt a fajta konnektorműködést: (86)-ban a beszélő összefoglalja, amit korábban mondott, hogy aztán továbbléphessen a mondandójában.

- (86) ¶Et quelle garderie ! Il y avait six enfants, et aucune norme ne tenait, je puis vous l'assurer. C'était un véritable fouillis. Les lieux n'étaient pas sûrs, et qui plus est, malgré toutes ses belles qualités, la personne en charge était nettement incapable de prodiguer quelques soins que ce soit à ces enfants. Il faisait beau dehors, c'était une belle journée ensoleillée, mais je suis persuadé que ces enfants allaient passer le reste de la journée dans la pénombre à regarder la télévision. Elle était absolument incapable de prendre soin de ces enfants. Je suis aussi directeur médical du service des incendies de Toronto. En regardant l'escalier à l'arrière de la maison et les fenêtres à barreaux, je me disais : „Il suffirait d'un tout petit feu sournois, et voilà, sept personnes viendraient probablement y pas-

ser”.^[1] [Son mari de 67 ans s'affairait à quelques bagatelles dans la cour arrière.]^[2] [QUOI QU'IL EN SOIT, tous les ingrédients d'un superbe désastre y étaient.]^[3] (*Canadian Hansard*)

<[És micsoda bölcsőde! Hat gyerek volt benne, és semmilyen normának nem felelt meg, garantálhatom. Kész lomtár volt. Nem volt biztonságos hely, s az asszony, akinek ezek a gyerekek a gondjaira voltak bízva, minden nagyszerű tulajdonsága ellenére is teljességgel képtelen volt bármi módon gondjukat viselni. Kinn szép idő volt, szép, napsütéses nap, de biztos vagyok benne, hogy a gyerekek a nap hátralévő részét is a félhomályban töltötték, tévé nézéssel. Én a torontói tűzoltószolgálat orvosi igazgatója is vagyok. Ahogy elnéztem a ház hátsó lépcsőjét meg a rácsos ablakokat, azt gondoltam: „csak egy egészen kis alattomos tüzecske kéne, és valószínűleg odaveszne hét ember”.]^[1] [A 67 éves férje valami semmi-ségekkel bibelődött a hátsó udvarban.]^[2] [ELÉG AZ HOZZÁ, HOGY együtt volt egy nagyszerű katasztrófa minden kelére.]^[3]>

A konnektor bal oldali pólusa a 2-vel jelölt mondat, ezzel van szembeállítva a 3. számú szövegösszetevő. A *quoi qu'il en soit* nem jelenhetne meg, nem volna értelmezhető, ha nem lenne az 1-gyel jelölt — igen összetett szerkezetű — makroösszetevő. Ennek a konnektornak ugyanis az a szerepe, hogy egyrészt bevezesse az 1. szövegösszetevőben előadottak összefoglalását, a 3. szövegösszetevőt, másrészt pedig szembe is állítsa ezt a 2. szövegösszetevővel, mely az elsőt folytatja ugyan, de a beszélő fő közlési szándékától való eltérés veszélyét rejt magában, hiszen a 67 éves férj jelenlétére tett utalás „kilóg” a katasztrófa-elemek tárgyalásából. Példánk tehát jól mutatja, milyen szubtilis jelentéselemeket tartalmazhatnak egy konnektor instrukciói, különösen, ha arra gondolunk: milyen változásokhoz vezetne a legutóbbi példaszöveg jelentésében és befogadásában a *quoi qu'il en soit* más ellentétjelző konnektorral történő helyettesítése.

3.2. A konnektorok morfo-lexikai, grammatikai tulajdonságai és lexikológiai reprezentációja

Ebben a rövid fejezet részben ismét a konnektorfunkciót betöltő **lexikai egységek** tulajdonságaira korlátozzuk figyelmünket. Nem ezek a tulajdonságok jelentik a konnektorok vizsgálatának fő kérdéseit, tanulmányozásuk nélkül azonban a konnektorműködés bizonyos (mondattani, jelentéstani, szövegtani) jelenségeit nem érthetjük meg, emellett pedig ezek adják azoknak a kapcsolódási pontoknak egy részét, melyek révén a konnektorkutatás a gyakorlati alkalmazások, az alkalmazott nyelvészeti munkák (mint a szótárírás, nyelvtanírás) számára

is közvetlen haszonnal jár. Fejezetünknek ez a része ráirányítja a figyelmet olyan elméleti kutatási feladatokra is, melyek a szövegtani keretek között értelmezett diakrón nyelvészethez kapcsolódnak.

3.2.1. *Mi lehet konnektor?*

A konnektorként használható nyelvi egységek nyitott halmazt alkotnak. Ennek a halmaznak van egy markáns központi régiója, magva, vannak perifériális elemei, és vannak olyan nyelvi egységek, melyek alkalmilag kerülnek bele. A kötőszók és bizonyos mondathatározók alkotta mag szembeszőkő sajátosságai és gyakorisági mutatói az oka annak, hogy sokak számára a *konnektor* terminus nem funkciót, hanem lexikai kategóriát jelent, s az ide tartozó elemek funkcionális állandósága teszi lehetővé számunkra, hogy egyszerűsített kifejezésmódban konnektoron ne valamilyen szövegben egy meghatározott szereppel felruházott összetevőt, hanem egy bizonyos szót, kifejezést vagy ezek csoportját értsük. E központi régióban a következő szófaji kategóriákba tartozó elemeket találunk: **kötőszók** (mint az angol *but*, a francia *mais*, a magyar *de*, a német *aber*), **határozószók** (mint az angol *however*, a francia *pourtant*, a magyar *ellenkezőleg*, a német *allerdings*), **állandósult szókapcsolatok** (határozói szószerkezetek, mint az angol *on the other hand*, a francia *au contraire*, a magyar *ezzel szemben*). Megjegyzendő, hogy ebbe a halmazba nyelvtani értelemben alárendelő viszonyt jelző elemek is tartozhatnak, amint a jelentéstani kérdésekről szóló alfejezetünk elején a *mert* példáján már láttuk. Vegyük észre azt is, hogy — egyes kutatók szóhasználatával szemben — távolról sem tekinthető minden kötőszó konnektornak: hiba volna ide érteni például a francia *que* vagy a magyar *hogy* kötőszót. Ennek belátásához elegendő egybevetni ez utóbbiak tulajdonságait az első fejezetben megadott konnektordefinícióval.

Már az állandósult szókapcsolatok, sőt a határozószók sorában is akadnak olyanok, melyek a tárgyalt halmaznak inkább a perifériájához tartoznak, tekintettel a használatukban tapasztalható bizonytalanságokra, két- vagy többértelműségekre. E lexiko-grammatikai kategóriákba számos alkalmi konnektor is tartozik. A francia *maintenant* 'most/mármost' vagy *toujours* 'mindig' határozószók jól példázzák ezt az esetet: hol időhatározói, hol pedig ellentétviszonyt jelző értelemben használatosak, máskor pedig nehéz eldönteni, hogy a kettő közül melyikkel is van dolgunk.

Mondategységszintű állandósult kifejezések is lehetnek konnektorok, sőt specializálódhatnak is erre a szerepre. Ilyenek a franciában a *quoi qu'il en soit* vagy a *toujours est-il que*, és ide sorolható az angol *no matter how* is. Funkcionális és jelentéstani kétértelműségek nem lévén ezeket akár a tárgyalt halmaz központi régiójába tartozónak is gondolhatnánk, azonban használati feltételeik, gyakoriságuk nem emellett szólnak.

Alkalmilag sok **egyéb eszköz** használható konnektorként: (tag)mondat, prozódiai eszköz (illetve ennek tipográfiai megfelelője), mimika, gesztus. Példa:

- (87) A: — Ez a Kati igazán csinos lány.
B: — **DE** milyen pocsékul főz! / **ATTÓL MÉG** pocsékul főz. /
EZ NEM AKADÁLYOZZA MEG ABBAN, HOGY pocsékul főz-
zön. / **POCSÉKUL** főz!

Természetesen vitatható, hogy ezt vagy azt a konstrukciót mennyiben tekinthetjük konnektornak, főleg, ha a nem verbális eszközökre gondolunk. Ez utóbbiakat magunk is kirekesztjük a vizsgálat köréből, annak hangsúlyozása mellett, hogy az a szövegtani **funkció**, mely a konnektorok sajátja, adott esetben úgy is betölthető, hogy a megfelelő verbális eszköz hiányát a nem nyelvi kommunikáció valamely eszközével pótoljuk. Ami azonban a verbális konstrukciókat illeti, ezek megítélésével óvatosan kell bánnunk, hiszen mindig a konkrét megnyilatkozás alapos elemzése alapján állapíthatjuk meg, hogy az egyes szövegösszetevőknek mi a funkciója. A nyelvi elemek vagy szerkezetek egyébként sem „születnek” konnektornak: a nyelvhasználatban lesznek azzá.

3.2.2. A lexikalizáció/grammatikalizáció kérdései

Különösen izgalmas és tanulságos lehet annak a kutatása, hogyan lesz valamiből konnektor, azaz hogyan válik saját jegyév a konnektorfunkcióban való használat. A nyelvi adatok tanulmányozása a konnektorra válás több lényeges sajátosságára világít rá. Ezek a nyelvi elemek és szerkezetek dinamikus halmazt alkotnak, melyen nemcsak tanulságos szociolingvisztikai megfigyelések tehetők, hanem — akár viszonylag szűkebb időintervallumon belül is — jól tanulmányozhatók a nyelvi változások, a lexikalizáció és a grammatikalizáció jelenségei is.

A konnektorokat érintő nyelvi változások korlátozódhatnak csupán egyik vagy másik egység nyelvhasználati, stilisztikai értékének a módosulására. Jó példa erre a francia *par contre* ('viszont, ellenben'): ahogyan GREVISSE (1991: 1404) tudósít róla, ez az egyáltalán nem új keletű kifejezés csak a XIX. század második felében vált általánosan elterjedtté, bekerülve a legigényesebb nyelvhasználatba is. Korábban ezt meggátolta a purista felfogás. A francia Akadémia szótára 1835-ben és 1878-ban elfogadni látszik (a „kereskedelmi stílusban”), de 1932-ben mégis kizárja. André Gide ezért érezheti szükségét, hogy — Voltaire-rel és a szótáríró Littrével szemben — a saját nyelvhasználati gyakorlata mellett érveljen; e megjegyzését aztán a nagy *Robert* szótár és a *Bon Usage*, ez a nyelvtani alapl mű is idézi a *par contre*-ről szólva. Az igényes nyelvhasználatban érvényesült tilalom hatása korpuszvizsgálataink szerint a közelmúltig eléggé erős lehetett. Hasonló — bár kevésbé feltűnő — regiszterváltáson ment át a *tout de même* kifejezés, mely igen szoros rokonságban áll a *quand même* kifejezéssel. Ez utóbbi mindenekelőtt a beszélt nyelv sajátja; társ-konnektor nélkül szinte so-

hasem találjuk, és igen alkalmas homályos viszonyok jelzésére. Korpuszvizsgálataink arra engednek következtetni, hogy egy valamivel korábbi nyelvvállapotban a *tout de même*-re volt mindez érvényes; mára azonban ez a kifejezés az igényesebb nyelvhasználat részévé vált, és noha továbbra is erősen kötődik a beszélt nyelvhez, pontosabban interpretálható ellentétviszonyokat jelez.

Ennél markánsabb, jelentősebb következményekkel járó változás a nyelvi egységek szemantikai értékének módosulása. Az ilyen változással az illető egység szövegtani funkcióváltása is együtt járhat; máskor csupán a járulékos interpretációs instrukciók módosulnak, esetleg a relációtípus-változat jelzés is megváltozik. A MÉKSz például (1972-ben) az *ugyanakkor-t* a *másfelől, másrészt* szavak szinonimájának tekinti, s ezek meghatározásában semmi sem utal az ellentét semmilyen formájára. A mai nyelvhasználatban (az írott nyelvben, illetve a sajtó nyelvhasználatában) ez a szó többnyire a *de* vagy az *azonban* értékében jelenik meg, sajátos interpretációs instrukcióként együtt járást (konkomitanciát) jelez a megengedő ellentétrealizáció mellett, és sokkal inkább a *mindamellet* szinonimája.

Azt tapasztaljuk egyébként, hogy az időviszonyt jelölő kifejezésekből gyakran lesznek elvontabb viszonyt — így például az ellentét valamely változatát — jelzők. Jó példa erre a franciában a *cependant*. Ennek eredeti jelentése — ‘ezalatt, eközben’ — mára már egészen más módon fejezhető csak ki, mert ez a határozószó ma már csak konnektorként használatos, ‘azonban, mindamellet, ugyanakkor’ jelentésben. A mai nyelvhasználatban a ‘most’ jelentésű *maintenant*-nak kezd megszilárdulni ellentétjelző funkciója, ‘de azért, azért még’ jelentése is (anélkül persze, hogy ez az alapjelentést befolyásolná).

Ritkábban más viszony jelzésére szolgáló nyelvi egységek jelentése is hasonló módon változik meg. A *pour autant* hajdan oksági viszony (következtetés) jelzésére szolgált, a modern franciában viszont az ellentét direkt megengedő típusú realizációját jelzi (még hozzá speciális kotextuális használati feltételek mellett). Ennek a kifejezésnek a sajátosságai a magyar *azért*-éra emlékeztetnek.

Nem egy olyan lexikai egység van persze, mely mára a konnektorfunkció betöltésére specializálódott, de az eredeti jelentésének nyomai megmaradtak. A franciában például ilyenek a *tout* (‘minden’) elemet tartalmazó konnektorok: a *de toute façon*, az *en tout cas* és az *en tout état de cause*. Az ezeket tartalmazó jelentésszerkezetek bal oldali pólusa legalább implicite tartalmazza a választási lehetőségeknek egy minimum kételemű halmazát (ami kétségtávol a *tout*-val függ össze), és a *façon* (‘mód’), *cas* (‘eset’), *cause* (‘ügy’) szavak saját jelentése is kihatni látszik e konnektorok használati feltételeire és instrukcióira. De elmondhatjuk ezt a magyar *mindenesetre* vagy *ugyanakkor* kapcsán is.

A kontextusok, a jelentésszerkezetek valamely típusában gyakran használt viszonyjelölő kifejezések hajlamosak az állandósulásra, s ily módon

lexikalizálódnak. E folyamat nem egyszer a szemünk előtt zajlik. Miután — a magyarral szemben — a francia nyelvterületen immár komoly hagyományai vannak a konnektorkutatásnak, nem véletlen, hogy innen hozhatunk erre is példát: a *de ce point de vue* ('ebből a szempontból') és az *à cet égard* ('e tekintetben') kifejezések mai használata ilyen lexikalizálódási tendenciát mutat.⁴¹

Az ugyan ritkább eset, hogy a szemantikai, illetve szövegtani-szintaktikai funkcióváltás szófajváltáshoz vezessen, de az idők során valamilyen szinten grammatikalizálódnak ezek a változások. A francia *de toute façon* ('minden módon, minden(féle)képpen') prepozíciós szó szerkezetet például a viszonylag újabb szótárakban is a *façon* főnév szócikkében találjuk meg, a használati példák között, és *de toutes façons*, *de toutes les façons* változatait is feltüntetik. Ez a kifejezés korábban lehetett ugyan körülményhatározóként, ige határozóként használatos, a jelzett variánsokkal, mára azonban gyakorlatilag a sajátos instrukciókat is közvetítő ellentétjelző konnektor funkciójában rögzült, korpuszvizsgálataink variánsait nem mutatták ki, s a kifejezést egészében, határozószói értékű állandósult szó szerkezetként kell számon tartanunk. A nyelvtörténet aztán az egyértelmű szófajváltásra is szolgál példával. A franciában az ellentétjelző konnektor funkcióját betöltő nyelvi egységek lexikai mezejében egyetlen kötőszót találunk: a *mezo* alapelemét, a *mais*-t ('de'). Ez a latin *magis* határozószóra vezethető vissza, mely hasonló szerkezetekben középfokot jelölve előbb a ki-záró/cáfoló ellentétrealizáció jelzésére specializálódott, majd — az argumentatív konfigurációk skaláris jellege révén — a megengedő ellentétrealizáció jelzésére is alkalmassá vált.⁴²

3.2.3. A konnektorok lexikológiai leírása

A konnektorkutatás eredményeinek az alkalmazott kutatáshoz és a gyakorlati alkalmazáshoz legközelebb álló pontja az e funkció betöltésére specializálódó lexikai egységek lexikológiai leírása. Szükség is van ezen a téren az előrelépésre, hiszen a kérdéses egységek kezelésében gyakoriak a következtetlenségek, és a szótári leírásokban szereplő információk gyakran elégtelenek. Foglalkozunk össze, hogy milyen hibákkal találkozhatunk, és vázoljuk, hogy milyen reprezentációs modellt látunk szükségesnek a lexikológiában és a lexikográfiában ezek kijavításához!

⁴¹ ANNE BEAULIEU-MASSON, szóbeli közlés

⁴² A franciában (s általában a latin *magis*-ből fejlődött kötőszót ismerő újlatin nyelvekben) ennek a kötőszónak két alapértéke van: az egyiket a szakmunkákban *mais_{sn}*-nel ('nem...hanem'), a másikat *mais_{pa}*-val ('de') szokták jelölni, utalva egyfelől a spanyol *sino* és a német *sondern*, másfelől pedig a spanyol *pero* és a német *aber* szavakra mint ekvivalensekre. A *mais* jelenésfejlődéséhez lásd: DUCROT & VOGT (1979).

A fogyatékoságok három fő okból erednek. Az első probléma általánosabb, nemcsak a konnektorszerepű lexikai egységeket érinti. Az egynyelvű szótárak ugyanis a szavak jelentését (részben) parafrázissal, illetve szinonimák segítségével adják meg, márpedig kérdés, hogy (a lexikográfiai konvenciók és az adott szótár terjedelmi keretei között) sikerül-e mindent szabatosan parafrázálni, és főként az, hogy mennyire helyes a szinonimák használata. A szigorúan és kizárólag tudományos szempontoktól vezérelt lexikológiai-lexikográfiai vállalkozásoknak kifejezetten helytelennek és kerülendőnek kell ítélniük a szinonimával történő jelentésmeghatározást (vö. MELCSUK [1995: 82]). Ez annál is inkább indokolt, mivel — főként egy olyan szűk körű halmaz esetén, mint amelyet most tárgyalunk — a szinonimák használata egykettőre körköröséghez vezet.

A második hibaforrás — bármilyen meglepő is — a tárgyalt lexikai egységek egyik alapvető jegyének: magának a konnektorszerepnek a negligálása. Ez abban nyilvánul meg, hogy a szótárak esetenként nem fordítanak figyelmet annak meghatározására, hogy ez vagy az az egység konnektorként mit is kapcsolhat össze. A későbbiekben ugyan még részletesen foglalkozni fogunk a konnektorral jelzett jelentésvizonyok szövegbeli hatókörének lehetőségeivel, azonban már most utalnunk kell arra, hogy ebben a tekintetben markáns különbségek vannak a lexikai egységek között. Még meglepőbb, hogy néha a használatot szemléltető példák a bal oldali pólust el is hagyják, ami nélkül pedig a példa értelmezhetetlen.⁴³

A harmadik okot abban látjuk, hogy a lexikai egységek használatának pragmatikai dimenziója figyelmen kívül marad, márpedig a konnektorok esetében ez meghatározó momentum. Egy ellentétjelző konnektor például nemcsak azt jelzi, hogy milyen értelmi relációban áll a szöveg valamely két összetevője, hanem pragmatikai orientációjukat is, és így meghatározza a további (soron következő) szövegösszetevők kapcsolódási módját is. A francia *mais* például a saját tagmondatának dominanciáját jelzi, annak orientációja a meghatározó a rákövetkező szövegösszetevő értelmi-pragmatikai kapcsolódására nézve. A **importe* ezzel éppen ellentétes interpretációs mechanizmust indít el (azaz a „gyengébb” argumentumot jelöli meg).⁴⁴

⁴³ Még egy olyan kiváló és tekintélyes szótár esetében is előfordul ez, mint a francia *Robert*; vö. CSÜRY (2001b: 71).

⁴⁴ Vannak kutatók, akik általánosságban vetik a szótárírók szemére a szóhasználat, a jelentés pragmatikai aspektusának figyelmen kívül hagyását. SARFATI (1995: 227) például így fogalmaz:

les dictionnaires de langue traitent de l'usage linguistique en méconnaissant les usages ordinaires du langage, parce qu'ils reposent sur une théorie du signe entendu comme vecteur de la représentation des états du sujet et du monde, et non pas sur une théorie interactionnelle et transactionnelle de la communication. (*A nyelvi szótárak úgy szólnak a nyelvhasználatról, hogy a nyelv mindennapi*

Tegyük még ehhez hozzá, hogy ha a lexikológiai/lexikográfiai leírásban a szövegtani szempontok nem érvényesülnek, s emiatt a konnektorként használatos lexikai egységek nincsenek e sajátosságuknak megfelelően halmazként kezelve, nem számíthatunk arra sem, hogy meghatározásukat, leírásukat a szükséges következetesség jellemezze.

Illusztráljuk az elmondottakat egy példával! Kiindulásképpen rögzítsük, hogy — a fentebbiekből következően — egy konnektorként használható szó vagy szerkezet lexikológiai meghatározásának lehetővé kell tennie,

- **(K1)** hogy azonosíthassuk azokat a szövegösszetevőket, melyeket összekapcsol, s
- **(K2)** hogy felhasználásával pontosan kifejezhessük az ezek között létesült szemantikai-pragmatikai relációt.

A magyar *pedig* kötőszó igen gyakori konnektor. A MÉKSz négy jelentését adja meg; a négy definíció egyformán (szintaktikai jellemzőkre is utaló) körülírásból, egy vagy több szinonima megadásából és mondat nagyságrendű példából áll. Idézzük is ezeket:

1. <Szembeállításra, a tagmondat második helyén:> meg, viszont. *Ez kék, amaz ~ piros.*
2. <Ellentmondó tartalmú v. ilyennek tekintett m-ok szembeállítására, a tagmondat élén:> noha, jóllehet. *Nem jött el, ~ megígérte.*
3. <Vmely előzmény kifejtésének bevezetésére, a tagmondat második helyén:> mégpedig. *Egy megoldás van, ez ~ az, hogy ...*
4. <Vmely szembenállás nyomósítására v. vmely állítás nyomatékos megismétlésében:> márpedig. [*Ne vedd meg!*] *Én ~ megveszem!; Ha nem jön, ~ nem jön, megbánja!* | <Vmely más, rendsz. páros ksz-val együtt, szembenállás, egyszersmind nyomósítás kif-ére.> *Sem téged, sem ~ őt.*

Lássuk, mennyiben segít hozzá ez a szócikk a következő szövegrész interpretációjának explicit leírásához.⁴⁵

- (88) De ennél nagyobb baj is volt: amíg szép, hosszú fürtök lebegtek fülem körül, szemet lehetett hunyni csúfságom nyilvánvaló ténye előtt. **PEDIG** jobb szemem világa már kezdett elhomályosodni. (*A szavak*, 65)

használatát félreismerik, mivel a szubjektum és a világ állapotai reprezentációjának vektoraként felfogott jelnek az elméletén s nem pedig a kommunikáció interakciós és tranzakciós elméletén alapulnak.)

⁴⁵ E szövegrész elemzésére (a konnektor bal oldali pólusának azonosítására) a szövegszerkezeti problémákat tárgyaló fejezetben még visszatérünk.

A szótár által megadott szintaktikai ismérvek (és a példával fennálló szemantikai analógia) alapján a második jelentést kell alkalmazhatónak tartanunk. Ennek értelmében a mondatlánc olvasata (nem formálisan kifejezve) a következő: az első mondat tartalma, nevezetesen az a tény, hogy *‘ennél nagyobb baj is volt’* (amely bajnak a mibenléte kifejtést nyer a mondat kettőspontot követő szakaszában) ellentmond a második mondat tartalmának, nevezetesen annak a ténynek, hogy *‘a beszélő jobb szeme világa már kezdett elhomályosodni’*, illetve e két tartalom viszonyát ellentmondónak tekinti a beszélő/az interpretátor.

A szövegrész ilyen értelemező kifejtése semmit nem árul el az olvasói intuíció számára evidens jelentésviszonyról, épp ellenkezőleg: zavarosnak tetszik. Második próbálkozásként kizárhatjuk az értelemezésből az első mondat első (kettőspont előtti) tagmondatát. Ekkor a következőt kapjuk: a *pedig* kötőszót megelőző (tagmondat szintű időhatározóval bővített) tagmondat tartalma, nevezetesen az a tény, hogy *‘szemet lehetett hunyni a beszélő csúfságának a nyilvánvaló ténye előtt’*, ellentmond a második mondat tartalmának, nevezetesen annak a ténynek, hogy *‘a beszélő jobb szeme világa már kezdett elhomályosodni’*, illetve e két tartalom viszonyát ellentmondónak tekinti a beszélő/az interpretátor.

Ez a második kísérlet a szövegrész jelentésszerkezetének explicit kifejtésére már többet ígér, ugyanakkor próbálkozásaink pusztá ténye arra világít rá, hogy a MÉKSz szócikke nem felel meg a fentebb leírt K1 kritériumnak: nem ad kellően pontos objektív támpontokat ahhoz, hogy azonosíthassuk a konnektorként használt szó által összekapcsolt szövegösszetevőket.

Ebbe az irányba mutat a *pedig* helyettesítése az ebben a jelentésben megadott szinonimákkal is. Az egyenértékűként feltüntetett *noha* és *jöllehet* ugyan megállja a helyét az adott kontextusban, de a cserével együtt jár az első mondat mondatzáró eső hanglejtésének lebegővé válása, illetve — ennek megfelelően — a mondatvég tagmondatvéggé alakulásának vesszővel történő jelzése a pont helyén az írott kódban, s erről az összekapcsolt szövegösszetevőket érintő körülményről pedig, mely közvetett módon a *pedig*-ről is elárul valami újat, az idézett definíció végképp nem ad számot.:

- (89) De ennél nagyobb baj is volt: amíg szép, hosszú fürtök lebegtek fülem körül, szemet lehetett hunyni csúfságom nyilvánvaló ténye előtt, **NOHA/JÖLLEHET** jobb szemem világa már kezdett elhomályosodni.

Ha aztán további interpretációkísérleteket végzünk, a szócikket a K2 kritérium tekintetében is fogyatékosnak találjuk. A *pedig* konnektort ugyanis kicserélhetjük a szócikkben negyedikként megadott jelentésével rokon értelmű *márpedig*-re, ahogyan azt a szótár sugallja, anélkül, hogy a szövegrészt szemantikailag „elrontanánk”, vagy — látszólag — akár csak megváltoztatnánk:

- (90) De ennél nagyobb baj is volt: amíg szép, hosszú fürtök lebegték fülem körül, szemet lehetett hunyni csúfságom nyilvánvaló ténye előtt. **MÁRPEDIG** jobb szemem világa már kezdett elhomályosodni.

Az utóbbi példa tanúsága szerint a *pedig*-et vagy (a fentiekhez hasonlóan) ellentmondást kifejezőként (a szótár szavai szerint *valamely szembenállás nyomatékosítójaként*) kell értelmeznünk, vagy pedig olyan mondatelemként, mely *egy állítás nyomatékos megismétlését* vezet be. A MÉKSz *márpedig*-definíciója ezzel tökéletesen egybevág (s ekképp a legalábbis ritka tökéletes szinonímia esetét testesíti meg):

1. <Ellenkezés nyomatékos bevezetésére:> ~ *ez rossz*.
2. <Megokoló közbevetésben:> és bizony... *Ha rossz — ~ rossz —, el kell dobni*.

Bár a szótár adta információk szűkösek e vonatkozásban, azt kell gondolnunk, hogy mind a *pedig*, mind a *márpedig* dialógusban, megszólalás élén használva fejez ki „szembenállást” vagy „ellenkezést”, márpedig egy ilyen kotextusban az összekapcsolt szövegösszetevők és a létrehozott kapcsolat szemantikai karaktere egyaránt mások, mint az egy beszélő megnyilatkozásán belül konnektorral jelzett ellentmondás esetében. Mármint a *pedig*-definíció 4. pontja által megengedett — s egyáltalán nem valószínűtlen — explikációt (azt, hogy a ‘szemet lehetett hunyni csúfságom nyilvánvaló ténye előtt’ és a ‘jobb szemem világa már kezdett elhomályosodni’ állítások szembenállását a beszélő nyomatékosítja) csak a definíció „jóindulatú” olvasatával és/vagy a szinonimaként megjelölt *márpedig* útján lehet kizárni (ugyanis a ‘jobb szemem világa már kezdett elhomályosodni’ állítást semmiképpen nem tekinthetjük *nyomatékosan bevezetett ellenkezésnek*). Következésképpen az összekapcsolt szövegösszetevők azonosíthatóságával kapcsolatos (K2) feltételünk nem teljesül maradéktalanul, ha a MÉKSz jelentésmeghatározását elfogadjuk.

Az *állítás nyomatékos megismétléseként*, illetve a *megokoló közbevetésként* történő interpretáció útjába a szótári meghatározások kotextuális megszorításai állnak: a *pedig* esetében azért, mert a ‘jobb szemem világa már kezdett elhomályosodni’ állítás (formálisan) nem az előző állítás megismétlése, a *márpedig* esetében pedig azért, mert ugyanezen állítás nem közbevetésként hangzik el, ráadásul az egyenértékű kifejezésként megadott *és bizony...* sem illeszthető be példánkban a *(márpedig)* helyére. Holott a ‘jobb szemem világa már kezdett elhomályosodni’ állítást könnyűszerrel leírhatjuk mint a tömörítve kifejezett ‘csúfságom nyilvánvaló tény volt’ állítás *megokoló* kifejtését. Annál is inkább, hogy a vizsgált állításokat entimémikus szerkezetként értelmezve akár szillogizmus formájában is kifejezhetjük azt a lehetséges véleményt a csúfság és a

szembaj kapcsolatáról, melyre példánk utalni látszik.⁴⁶ Itt a *(már)pedig*-gel bevezetett állítás éppen a második premisszaként jelenik meg, s ebben a pozícióban, ebben a funkcióban a *márpedig* kötőszó eleve helyénvaló:

1. premissza: *Akinek a szeme világa elhomályosodik, az nyilvánvalóan csúf.*

2. premissza: *Márpedig az én jobb szemem világa már kezdett elhomályosodni.*

Konklúzió: *Tehát tény, hogy nyilvánvalóan csúf voltam.*

Megállapíthatjuk tehát, hogy a MÉKSz definíciója nem ad megnyugtatóan egyértelmű explikációs eszközt a kezünkbe a *pedig*-gel konstruált szövegössze tevő interpretálásához⁴⁷.

Előrebocsátva azt, hogy nem kívánunk itt felállítani egy olyanfajta formalizált sémát, amilyenre PETŐFI & DOBI (2000) ad példát, foglaljuk össze, hogy melyek azok a szempontok, illetve meghatározó jegyek, amelyeket követni kell a lexikológiai leírásban az olyan, szemantikailag nem autonóm lexikai entitások esetében, mint amilyenek a konnektorfunkciót szokásosan betöltik, ha pontos (és a szöveg interpretációjának explicit leírásához hasznavehető) információkat kívánunk nyújtani. Alább vázlatosan megadjuk azt a szócikk-struktúrát, melyet (nézetünk szerint) egy ideális szótárnak az ilyen természetű elemek definiálása-kor követnie kellene.⁴⁸

Megjegyzendő, hogy ez a vázlat egy morfo-szintaktikailag csak egy kategóriába sorolható és „egyjelentésű” lexikai elemre alkalmazható módosítás nélkül, de belőle a komplexebb szócikkek felépítése is levezethető. A felsorolt elemzési-definíciós szempontokat nyelvtani kategóriától és szövegstruktúrabeli funkciótól függetlenül általános érvényűnek tekintjük, noha mindegyiküket nem lehet minden esetben (egyformán) alkalmazni.

címszó

A szócikknek ehhez az evidens alapeleméhez csupán annyi megjegyzés kívánczik, hogy megfontolandó bizonyos szavaknak,

⁴⁶ Természetesen ezzel nem a példa jelentésszerkezetének interpretációját jelenítjük meg. Az előző fejezetben éppen a szillogizmus reprezentációs modellként való felhasználása ellen szóló érveket tárgyaltuk.

⁴⁷ MELCSUK és kutatótársai (egyebek mellett) megkövetelik, hogy egy szótári definíciót olyan fogalmi elemekre bontással adjunk meg, hogy az így nyert analitikus kifejezés a definiált szó lehetséges kontextusaiban is megállja a helyét, valamint (ebből egyébként logikusan következőleg) azt is, hogy szinonimával ne próbáljunk definiálni. Mondanunk sem kell, hogy a látott szócikkekben ez (maradéktalanul) nem teljesül.

⁴⁸ A kérdés tágabb keretbe helyezett vizsgálatához lásd: CSÜRY & CSÜRY (2002).

szóalakoknak, többszavas szerkezeteknek önálló szócikket szentelni sajátos és állandó szövegbeli szerepük okán. Ugyancsak kérdést vethet fel a címszómegadás mikéntje: a francia *n'importe, peu importe* és *que* (+ névmás +) *importe* (teljes proposíciónak tekinthető) kifejezések a szövegben konnektorként funkcionálnak, értékük és jellemzőik csaknem teljesen azonosak, tehát célszerű lehet **importe* formában megadni őket (szemben az elterjedt gyakorlattal, mely legfőljebb az *importer* igének szentelt szócikkben tér ki ezekre különböző formákban).

morfo-szintaktikai jellemzés

Itt a (tag)mondat határain túlra is tekinteni kell, mert például a mondatnak a szövegbéli beszerkesztettsége befolyásolhatja az elem — például a konnektor — mondatbeli helyét, illetve a kotextuális jellemzők eleve jelentésmegkülönböztető szerepük lehetnek, amint azt a *pedig* példáján is láttuk.

szöveggrammatikai/-szemantikai, pragmatikai funkció

Úgymint: szövegstrukturáló elem, konnexív funktor, LTF, konnektor (ld. az első fejezet 1.1 részét).

utalás

Annak a jelzése, hogy a definiált elem mint izotóplánc tagja vagy mint relációjelölő (funtor) jelenik meg utalóként a szövegben.

módja

Anaforikus, deiktikus, generikus vagy hiányos (*default*, „*par défaut*”) lehet.⁴⁹

tartománya

Annak a meghatározása, hogy az utalt entitás kotextusbeli vagy kontextusbeli, és — az előbbi esetben — milyen jellegű/szintű szövegösszetevő lehet.

távolsága

Annak a jelzése, hogy mekkora szövegszerkezeti egységekben mért kotextusbeli távolság lehet az utaló és az utalt entitás között

⁴⁹ A „hiányos” utalásmód kérdéséhez lásd: CSÚRY A. (2004: 24).

(azaz lehet[nek]-e közöttük más szövegszerkezeti egység[ek], és ha igen, milyen szintű[ek]).

kollokáció

A definiált elemmel kötelezően vagy gyakran, illetve valamely funkciótípusára jellemzően együtt előforduló elem(ek) és/vagy szerkezet(ek) (például jellemző társkonnektor[ok]).

jelentés⁵⁰

alap

Annak az (elvont) általános bázisjelentésnek a meghatározása, mely a szómező minden elemében közös (például ellentétviszony jelzése).

speciális

Annak az (elvont) jelentésnek a meghatározása, mely a szómező egy nagyobb részhalmazára jellemző, és amely az alapjelentésből származtatható (például kizáró vagy megengedő ellentétviszony jelzése).

járvékos

Annak a sajátos (elvont) jelentésnek a meghatározása, mely csak a definiált elemre vagy a szómező egy további részhalmazokra nem osztható részhalmazára jellemző, és amely az előbbiekből nem származtatható (például konkomitancia jelzése az *ugyanakkor* esetében, makroegység-lezáró szerep a *mindenesetre* esetében stb.)

pragmatikai orientáció

Annak/azoknak az instrukció(k)nak a meghatározása, mely(ek)et a definiált elem közvetít az interpretációra vonatkozóan (például erősebb argumentum jelölése a *de* esetében, implicit negatív alternatívához kapcsolódás a *legalább[is]* vagy a *de toute façon* esetében stb.)

szómezőn belüli státusz

Annak a szómezőnek (és részhalmazának) a jelzése, amelyhez a definiált elem a leírt ismérvek alapján tartozik (például a *pedig* a *de*-vel megjelölhető szómezőben).

⁵⁰ A konnektorok jelentésének bővebb kifejtéséhez elég visszautalnunk az előző fejezetre, itt csak jelzésszerűen szerepel a leírásnak ez az aspektusa.

szinonimák, asszociált elemek

Ezek nem helyettesíthetik a jelentésmeghatározást; a speciális jelentés és/vagy a pragmatikai orientáció tekintetében eltérő szómezőelemek esetében e különbség jelzendő.

3.3. A konnektorok szintaxisa

A szintaxis és a konnektorkutatás akkor válik egymás számára érdekessé, ha vannak a konnektorfunkciót betöltő egységnek olyan tulajdonságai, melyeket a nyelvtani szabályok nem határoznak meg előre, a szövegbeli használatától függetlenül. Tudjuk, hogy a konnektor feladata nem (okvetlenül) a szövegösszetevők formális összefűzése, azaz a konnexió biztosítása, és tudjuk azt is, hogy szerepében szórendileg nem kötött elemek is megjelenhetnek. Mármost várható, hogy egy kötőszó, melynek mondatbeli helye állandó, és az őt körülvevő (tag)mondatkonfigurációk felépítése is azonos, nem tesz szükségessé különösebb szintaktikai vizsgálatot, amikor azt kutatjuk: miként látja el a konnektor szerepét. Ha azonban olyan egységeket tekintünk, melyeknek mondattani környezete változó, a szintaktikai jellemzést elengedhetetlen részévé kell tennünk a konnektor leírásának. (Más szemszögből ez persze azt is jelenti, hogy a nyelvtani elemzésnek figyelembe kell vennie a kérdéses egység szövegtani sajátosságait is.) Azon határozószók, határozószói szerkezetek esetében például, melyek számára több pontján is tartogat szabad helyeket a mondat szerkezet, válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy — a jelentés és a szöveg felépítése terén — milyen okai és hatása van mondatba szerkesztettségük sajátosságainak. A konnektorok szórendi helyének vizsgálata jó lehetőséget ad a szöveg és a mondat struktúrája közötti viszony jobb megismerésére és egyben a nyelvek közötti egybevetésre is. Ebben a fejezet részben tehát a korábbi empirikus vizsgálataink során tett megfigyeléseinkre támaszkodva a konnektorok szintaxisának szövegtani keretben történő leírását tárgyaljuk francia és magyar példaanyagon.

3.3.1. *A tematikus struktúra hatása a konnektorok beszerkesztésére a franciában*

3.3.1.1. *Az ellentétviszonyt jelző konnektorok szintaxisa: a határozói konnektor kiemelése és a konnexió primátusa*

A franciában a legtöbb konnektorként használatos lexikai elem határozószó vagy határozószói szerkezet. RUBATTEL (1982: 59) megjegyzi, hogy

a pragmatikai konnektorként működő adverbális elemek szintaktikai sajátosságai semmiben sem különböznek az ugyanazon osztályba tartozó többi adverbális elemétől⁵¹.

Ez azt jelenti, hogy a mondatban a többi határozószóhoz hasonlóan körülményhatározói funkciót kapnak, és szórendi helyük változó (ellentétben az alanyéval, az állítmányéval, a tárgyi bővítményekével vagy éppen a kötőszókéval), még ha egyértelmű tendenciát mutatnak is a (tag)mondatkezdő pozíció elfoglalására. Márpedig mindegyiküknek más-más fokú a „mozgékonytsága”, és valamely mondat elfogadhatósága éppen azon múlhat, hogy milyen helyet foglal el benne a konnektor, vagy — ha egynél több is található benne — azon, hogy milyen az elrendezésük. RUBATTEL (1982: 54) szerint „semmilyen elv nem ismeretes, mely magyarázatot adna ezekre az elfogadhatóságbeli különbségekre”.⁵²

Szövegtani inspirációjú francia nyelvtenában WEINRICH foglalkozik a határozó szórendi kérdéseivel, és megemlíti, hogy a mondatkezdő pozícióba történő (főként a hosszabb határozói szószerkezeteket érintő) gyakori kiemelés mellett létezik az előrehozásnak egy olyan változata is, amelynek a célpontja az alany és az ige közötti pozíció. Ez a változat azonban

egészeiben véve ritka, és csak a művelt nyelvhasználatban alkalmazzák, több megszorítással. Nem lehet szó jelesül olyan határozókról, melyeknek túl nagy a tipográfiai vagy hangzásbeli súlya. Különösen alkalmasak erre a pozícióra az állításhatározók [...] és a szekvenciahatározók közül [...] azok, amelyek a szövegben jelölt szekvenciát jeleznek (logikai következtetést, ellentétet...). [...] *A határozónak ez az elhelyezése azzal a hatással is jár, hogy az alanyt „témaként” jelöli meg, azáltal, hogy elválasztja az igétől. Az utána következő ige így új információnak („rémának”) minősül.*⁵³ (WEINRICH [1989: 324]; kiemelés tőlem — Cs. I.)

WEINRICH megfigyeléséből annyi derül ki, hogy az egyébként kötött szórendű francia nyelvben a határozói mondatösszetevők bizonyos korlátok között végbemenő mozgatása összefügghet a téma-réma tagolással; e tekintetben az

⁵¹ Les propriétés syntaxiques des adverbiaux fonctionnant comme connecteurs pragmatiques ne les distinguent en rien des autres adverbiaux de la même classe

⁵² aucun principe connu n’explique ces différences d’acceptabilité

⁵³

[cette variante] demeure cependant rare dans l’ensemble et n’est employé que dans le langage soigné, et avec plusieurs restrictions. Il ne peut en particulier s’agir d’adverbes dont le poids phonique ou graphique est trop important. Conviennent particulièrement à cette position les adverbes d’assertion [...] et, parmi les adverbes de séquence [...], ceux qui marquent dans le texte une séquence marquée (conséquence logique, opposition...) [...] **Cette place de l’adverbe a aussi pour effet de désigner le sujet comme „thème” en le séparant du verbe. Le verbe arrivant à la suite est ainsi caractérisé comme une information nouvelle („rhème”).**

alany és az ige közötti pozíció érdemel figyelmet, mint demarkációs lehetőség. Saját korpuszvizsgálataink alapján, melyeket az ellentét jelzését szolgáló konnektorok⁵⁴ kutatása során végeztünk, mi ezt a következő szabállyal látjuk pontosíthatónak:

AZ ADVERBIÁLIS KONNEKTOR MOZGATÁSÁNAK SZABÁLYA A FRANCIÁBAN

- 1§ Tegyük fel, hogy egy kanonikus S-V-O-CC mondszerkezetben a mondathatározói szerepű adverbialis elemek alap- (kiinduló) helyzete a mondat végén van.
- 2§ A konnektorszerepet kapó adverbialis elemek balra irányuló mozgás eredményeként foglalják el felszíni szerkezetbeli pozíciójukat, amely mozgás célja a (tag)mondat első helye (kezdőpontja).
- 3§ Ha a (tag)mondatkezdő pozíció szintaktikai vagy szövegszerkezeti okok miatt foglalt (alárendelés következtében, vagy a konnexió elsődlegességének elvéből következően — lásd alább), a mozgás célpontja az igei csoport⁵⁵.
- 4§ Ha ez utóbbi összetett igealakot, igei-névszói állítmányt vagy igei perifrázist tartalmaz, a konnektor a *participe passé*, az állítmány névszói része vagy a főnévi igenév elé kerül, a többi esetben a legközelebbi olyan helyet foglalja el, ahová adverbialis elem kerülhet, vagy — ilyen lehetőség híján — kiindulási pozíciójában marad.

Le kell szögeznünk, hogy az adverbialis konnektor mozgatásának szabálya nem abszolút érvényű: a nyelv fejlődésével, a stílussal vagy az emfázissal kapcsolatos okokból előfordulhat, hogy nem tartják tiszteletben, bár az utóbbi eset inkább marginális. A szabály működését az alábbi ágrajzzal szemléltethetjük (23. ábra, 95. oldal).

A KONNEXIÓ ELSŐDLEGESSÉGÉNEK ELVE

Az adverbialis konnektorok által elfoglalt mondatbéli hely megfigyelt szabályszerűségei a konnexió elsődlegessége elvének megfogalmazásához vezetnek:

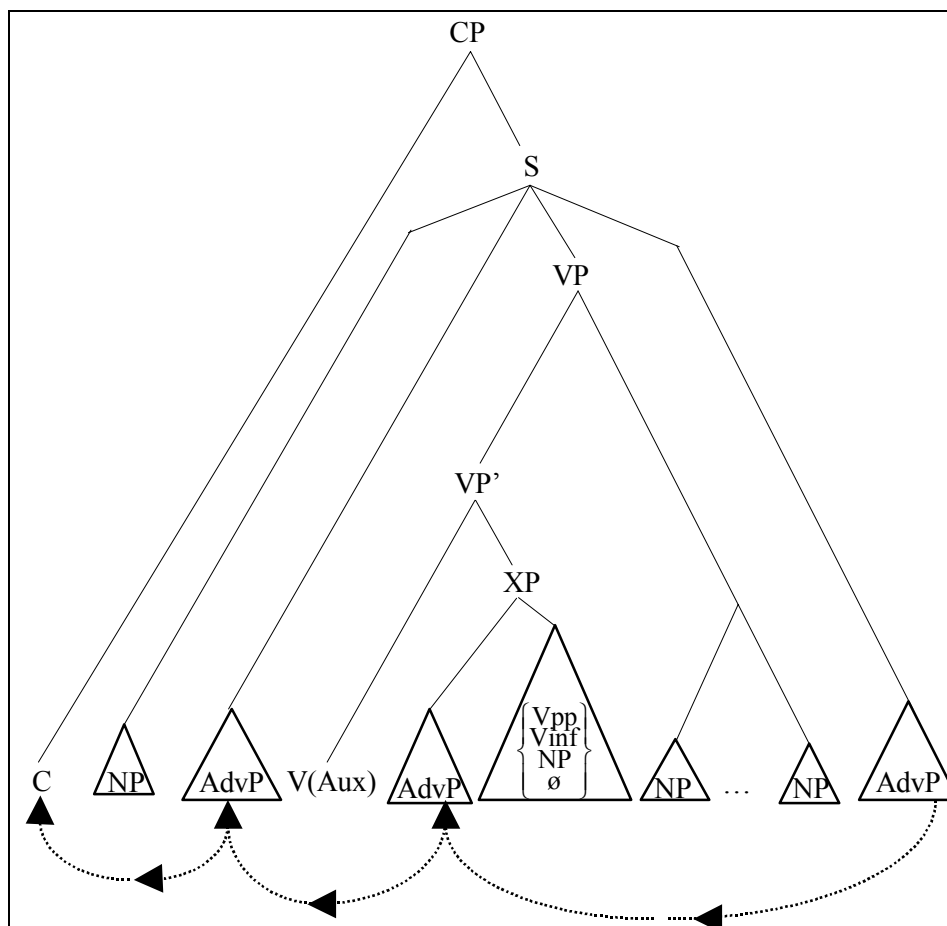
- 1§ A mai francia szintaxis rendszerében egy mondategység bal szélé konnexiós pozíció (akár az összetett mondat, akár a szöveg keretei között). A jelöletlen esetekben ezt a pozíciót valamely tematikus

⁵⁴ melyek némelyikét az „állításhatározók”, másikat a „szekvenciahatározók” csoportjában találjuk meg WEINRICH-nél

⁵⁵ Ez nem pontosan a közbeékelés WEINRICH-féle esete, mert nem a ragozott igealakot megelőző határozóról van szó, s ez a szórend nemcsak a „fentebb stíl” jellemzője.

vagy anaforikus elem, vagy egy teljes komplex szövegösszetevőt jelölő/konstituáló funktor foglalja el.

- 2§ Következésképpen az interpretáció során egy mondategység bal szélső eleme alapértelmezésben az őt közvetlenül megelőző (tag)mondattal konnexiót létesítőként jön számításba. Nem kerül tehát ide olyan összetevő, amely — ebben a helyzetben — megtörné a konnexitást vagy, épp ellenkezőleg, helytelenül hozna létre konnexiót, kétértelművé téve a megnyilatkozást.
- 3§ A konnexív funkció és a pragmatikai-szemantikai relációjelzés funkciója különválhat, és ezeket különböző összetevők tölthetik be. Ebben az esetben az előbbinek elsőbbsége van az utóbbival szemben a mondategység szintaktikai szövetében.
- 4§ A konnektorok kettős értékűek (az egyik potenciális, konnexív-anaforikus: tagolhatják a szöveg significansát, a másik pedig kötelező, szemantiko-pragmatikai: jelzik a szövegösszetevők pragmatikai-relációs értékét). Csak abban az esetben kerülnek (tag)mondatéli pozícióba, ha mindkét érték aktiválódik.

23. ábra

Az elmondottakat a következő három példa illusztrálja:

- (91) Et une inquiétude le mordait au coeur. S'il allait échouer ?
 Mais que pouvait-il craindre ? Il se tirerait toujours d'affaire !
POURTANT c'était une grosse partie qu'il jouait, ce soir-là !
(Bel Ami)
(És szívét aggodalom mardosta. Ha elbukik? De mitől is kel-
lene tartania? Majd csak kihúzza magát a csávából! NA DE
*MÉGIS, nagy tétje van a ma esti játszmának!)*⁵⁶

⁵⁶ Itt azokat a példákat is a saját fordításomban adom meg, melyeknek létezik magyar műfordítása. A fordításban — még ha a lehetséges mértékben ragaszkodni igyekszünk is az eredetihez — gyakran nem érvényesülnek mindazok a szintaktikai

- (92) J'ai trouvé très intéressant [ce que vous nous avez dit] ainsi que [la perspective dans laquelle vous nous avez présenté les choses]. [Ce] n'est **POURTANT** pas l'impression que nous avons eue à Toronto ni chez les métallurgistes. (*Hansard*)
(Nagyon érdekesnek találom, [amit mondott], és azt a perspektívát is, amelyben bemutatta nekünk [a dolgokat]. Nekünk **MÉGSEM** [ez] volt a benyomásunk sem Torontóban, sem a kohászoknál.)
- (93) Ils causaient d'une troupe de danseurs espagnols, que l'on attendait bientôt sur le théâtre de Rouen. — Vous irez ? demanda-t-elle. — Si je le peux, répondit-il. N'avaient-ils rien autre chose à se dire ? Leurs yeux **POURTANT** étaient pleins d'une causerie plus sérieuse ; et, tandis qu'ils s'efforçaient à trouver des phrases banales, ils sentaient une même langueur les envahir tous les deux ; c'était comme un murmure de l'âme, profond, continu, qui dominait celui des voix. (*Madame Bovary*)
(Egy spanyol táncársulatról beszélgettek, melyet rövidesen a rouen-i színházba vártak. — Elmegy? — kérdezte a nő. — Hatudok — válaszolt a férfi. Vajon semmi egyéb mondandójuk nem volt egymás számára? **PEDIG** szemeik sokkal komolyabb beszélgetéssel teltek meg, s mialatt banális mondatokat igyekeztek találni, mindketten ugyanazt a vágyakozást érezték magukban eláradni; olyan volt ez, mint a lélek zsongása, mély, szakadatlan, mely erősebb volt a hangokénál.)

Az ellentétet (direkt megengedő viszonyt) jelző *pourtant* a három szövegrész jelentésszerkezetének felépítésében azonos funkciót tölt be. (91) és (92) emellett alapvető szintaktikai felépítésében is egyezik: a *ce + être + [...]* kiemelő szerkezetet találjuk bennük. Míg azonban a *pourtant*-nak (91)-ben a konnexió síkján is demarkációs szerepe van, hisz az őt megelőző két mondat alkotta tömbhöz képest tematikus váltás következik be⁵⁷, (92)-ben éppen fordított a helyzet: a konnektortól balra és jobbra lévő szövegösszetevők egy tematikus állandó köré szerveződnek (az erre utaló szerkezeteket szögletes zárójelbe tettük). (91)-ben hamisan keltené a tematikus folytonosság látszatát, ha az anaforikus névmást

és/vagy szövegszerkesztésbeli jelenségek, melyeket a francia eredetiben felfedezhetünk. Ez azonban a két nyelv komplex egybevetésére, és nem a konnektorhasználat egy-egy nyelven belüli szabályainak vizsgálatára tartozó kérdés.

⁵⁷ Ráadásul a szövegrész monológ formájú belső dialógus, és itt a tematikus váltás mellett új megszólalás (replika) is kezdődik, ahol is a kontrasztot jelző elem élre ugrása mondhatni természetes.

tartalmazó *c’était* kerülne a mondat elejére, hisz a *ce* voltaképpen egy katafora eleme, (92)-ben viszont a szó szoros értelmében anaforáról van szó, s a mondat elejére kerülő *ce* névmás konnexiós szerepet játszik. A konnektor jelezte ellentét ezen azonos tárgyról a beszélő (*nous*) és a partnere (*vous*) által vallott felfogás között áll fenn. (91) és (92) közös vonása, hogy a *pourtant* egyikből sem törölhető a megnyilatkozás értelmezhetőségének sérelme nélkül. (93) e tekintetben is más: a konnektor itt nem nélkülözhetetlen. Holott van tematikus váltás (legalábbis a szereplők alkotta főtéma keretein belül, a megnyilvánulásai mint altémák között), azonban ezt egy önálló referenciával bíró névszói kifejezés (*leurs yeux*) mondat eleji felbukkanása jelzi, a konnektornak nem jut a szöveg significansának tagolásában szerep.

E három példa jól mutatja a határozónak az alany és az ige között érvényesülő témakiemelő hatását, amelyről WEINRICH beszél (ld. fentebb, 92. old.). Végül a határozói konnektor (tag)mondatvégi pozíciójára hozunk egy példát:

- (94) Il n’y comprit rien ; il avait beau écouter, il ne saisissait pas. Il travaillait **POURTANT**, il avait des cahiers reliés, il suivait tous les cours, il ne perdait pas une seule visite. Il accomplissait sa petite tâche quotidienne à la manière du cheval de manège, qui tourne en place les yeux bandés, ignorant de la besogne qu’il broie. (*Madame Bovary*)
(Semmit sem értett; hiába figyelt, nem fogta fel, amit hallott. **DE AZÉRT** csak dolgozott, be voltak kötve a füzetei, ott volt minden órán, nem maradt le egyetlen vizitről sem. Úgy végezte a maga mindennapi kis munkáját, mint a szárazmalomban befogott ló, ki bekötött szemmel jár körbe-körbe, s mit sem tud a munkáról, amit végez.)

A tematikus struktúra tekintetében a helyzet azonos (92)-ével, azonban nincs lehetőség a tagmondat végéről előbbre vinni a konnektort (hacsak nem a legelső helyre, amit épp a tematikus struktúra kialakítása érdekében nem tesz az író): a hangsúlytalan személyes névmási alany és az ige közé nem kerülhet, az ige pedig egyszerű igealak.

3.3.1.2. Tágabb körű vizsgálatok: oksági viszonyt jelző konnektorok szintaktikai sajátosságai

Ezeket a sajátosságokat mennyiség és közlésfajta tekintetében is a már idézett korpuszvizsgálatok eredményeként tártuk fel, melyek során 22 francia lexikai egység viselkedését tanulmányoztuk. Mivel azonban mindegyikük jelentéstani alapeleme az ellentét jelzése volt, másfajta jelentésviszonyok létesítésére, jelzésére szolgáló lexikai egységeket is meg kell vizsgálnunk, hogy a határozói konnektor mondatbeli helyzetét megszabó feltételekről pontos, árnyalt és általános érvényű kijelentéseket tehessünk. Ezt a munkát kimerítően nem

végeztük el, de kiválasztottunk egy határozószót (*ainsi* ‘így’) és két — a mondatban határozói értékű — prepozíciós kifejezést (*en effet* ‘ugyanis’, *par conséquent* ‘következésképpen’), amelyek oksági viszonyon alapuló jelentésszerkezetek létesítésére, jelzésére alkalmasak, és szűkített korpuszon tanulmányoztuk működésük mondattani aspektusait.

Az *ainsi* módhatározói és következtető viszonyt jelző konnektori használatban is előfordul; a vizsgált 33 esetből az előbbire 24, az utóbbira 9 példát találtunk. Módhatározóként helyét hatóköre szabja meg, amely korlátozódhat egy mondatösszetevőre, vagy kiterjedhet a (tag)mondat egészére. Mondatkezdő pozícióban mondat hatókör esetén találjuk, illetve akkor, ha az általa módosított mondatösszetevő kerülhet az összes többi összetevőtől balra. Ez az utóbbi szerkezet konklúzió vagy — mint (95)-ben — összefoglalás bevezetésére szolgál a választékos nyelvhasználatban:

- (95) « Ah, si nous avions des psys... », soupire l’assistante sociale à mi-temps. « Je reste avec un angoissant sentiment de non-assistance à personne en danger », lâche une enseignante qui a pourtant voté pour l’exclusion. **AINSI** va la vie à Jean-Macé. Le matin, un charmant concert réunit des élèves admiratifs devant les cornets à pistons, saxophones et violoncelles de leurs camarades musiciens. À midi, une simple bagarre tourne au polar de série B. L’après-midi, les quatrièmes jouent fièrement devant l’école des extraits du « Bourgeois gentilhomme ». Le soir, le collègue impuissant abandonne Farida à sa tragique dérive. (*Le Nouvel Observateur*)
(„Ó, ha volnának pszichológusaink...” — sóhajt a félmunkaidős szociális asszisztens. „Továbbra is megvan az az aggasztó érzésem, hogy ez nem más, mint a segítségnyújtás elmulasztása” — szökik ki egy tanárnő száján, aki pedig a ki-zárásra szavazott. **ÍGY** zajlik az élet a Jean Macé iskolában. Délelőtt bájos koncerten gyűlnek egybe a zenész iskolatársaik kornettjeit, szaxofonjait és csellóit csodáló tanulók. Délben egy egyszerű összetűzés krimivé fajul. Délután a negyedikesek büszkén játszanak részleteket az „Úrhatnám polgár”-ból az iskola színe előtt. Este a tehetetlen iskola tragikus sorsára hagyja Faridát.)

A mondat hatókörű mondatkezdő módhatározói *ainsi* a megelőző szövegösszetevőnek tematikusan alárendelt szövegösszetevőt vezet be, az általánosról az egyesre történő áttérést biztosítja, ahogyan (96)-ban is.

- (96) L’intégration avec les associations professionnelles de l’Union avance bien (**AINSI**, les diplômés des ingénieurs sa-

tisfont déjà aux normes européennes minimales). (EU-dok.)
 (Az Unió szakmai szervezeteivel jól halad az integráció **(ÍGY**
 a mérnöki diplomák már megfelelnek a minimális európai
 normáknak).)

A következtető jelentésviszonyt jelző/létesítő konnektor minőségében való használatára csak VP-ben és a mondat élén találtunk előfordulásokat. A VP-s esetek olyan tematikus váltást mutatnak az *ainsi*-t tartalmazó és az azt megelőző szövegösszetevő között, mint (93)-ban; ezt példázzuk (97)-tel (kiemelve a témajelölő elemeket):

- (97) **Les élections** sont libres et sincères. Celles de 1994 (cf. en annexe les résultats de ces élections) ont enregistré la victoire d'une coalition de centre gauche après qu'une coalition conservatrice l'ait emporté lors des précédentes élections législatives de 1990. **La Hongrie** présente **AINSI** les caractéristiques d'une démocratie dont le fonctionnement régulier permet l'alternance politique dans des conditions paisibles. (EU-dok.)
 (A **választások** szabadok és őszinték. 1994-ben (vö. e választások függelékben közölt eredményeit) egy balközép koalíció győzött, miután a megelőző — 1990-es — választásokat egy konzervatív koalíció nyerte meg. **Magyarország TEHÁT** egy olyan demokrácia jegyeit mutatja, melynek szabályos működése lehetővé teszi a politikai váltógazdálkodást békés körülmények között.)

Kevés példát találtunk ennek a konnektornak a mondat eleji felbukkanására; ezekben az esetekben analógiát látunk a (96)-tal példázott módhatározói használattal. Az így kapcsolt szövegösszetevő a megelőzőnek tematikusan alá van rendelve. Erre példa (98):

- (98) Les Tsiganes (Romas) sont également victimes de discriminations en matière d'emploi. Le gouvernement hongrois s'est engagé à mettre en oeuvre un programme pour réduire l'inégalité des chances entre les Tsiganes (Romas) et le reste de la population. **AINSI**, le Conseil de coordination des affaires tsiganes supervise depuis fin 1995 l'ensemble des actions conduites par les différentes institutions d'État en ce domaine. (EU-dok.)
 (A cigányok (romák) munkaügyi szempontból szintén diszkrimináció áldozatai. A magyar kormány elkötelezte magát egy olyan program megvalósítása mellett, amely csökkenti a cigányok (romák) és a népesség többi része közötti esély-

egyenlőtlenséget. ÍGY a Cigányügyi koordinációs tanács 1995 vége óta felügyeli a különböző állami intézmények e területen folytatott tevékenységét.)

Az *en effet* státusza sajátos: eredeti jelentései (‘tényleg’, ‘valóban’; ‘valójában’) ugyan mára az ‘ugyanis’ jelentésnek adták át a helyüket, de korántsem halványultak el teljesen. Az *effet* főnév saját jelentésének hatása mellett bizonyára ezzel is összefüggő nyelvtörténeti okok magyarázzák azt is, hogy konnexiós szerepét a beszélők kevésbé érzik markánsnak, s így „rendes” helye az igei csoportban (a ragozott igealak — főige vagy segédige — után) van. Igaz, a vizsgált szövegekben talált 47 példában csak 22-szer fordult elő ebben a pozícióban (s ebből egy mondatvégi hely is adódott), és 25-ször állt mondatkezdő helyzetben, azonban a 25 eset közül 22 a korpusz egy homogén tartományából (az Európai Unió dokumentumból) került ki, ami módosítja ennek az adatnak a statisztikai értékét. Ami a mondat belseji pozíciót illeti: az olyan esetek mellett, amelyeket a konnexió primátusának elve magyaráz, olyanokat is találni, melyekben semmi sem mondana ellent a konnektor mondatkezdő helyzetbe hozásának. (99) ilyen:

- (99) La plupart des grandes entreprises françaises cotées se contentent donc d’indiquer le nombre d’options accordées et, dans le cadre de chaque plan, la part qui va à l’état-major. L’information ne manque déjà pas d’intérêt. On s’aperçoit EN EFFET qu’en général au moins le tiers des options sont réservées à l’élite de l’entreprise. (*Le Nouvel Observateur*)
(A legtöbb tőzsdén jegyzett francia nagyvállalat tehát beéri a juttatott opciók számának, és minden leosztás keretében a vezérkarnak jutó résznek a feltüntetésével. Már ez az információ sem érdektelen. Kiderül UGYANIS, hogy az opcióknak rendszerint legalább a harmada a vállalati elitnek van fenn tartva.)

A kérdéses mondat elején álló névmásnak sem a konnexió, sem a tematikus tagolás szempontjából nincs szerepe, az *en effet* pedig a mondat elejére kerülve nem tenné elfogadhatatlanná vagy félreérthetővé a megnyilatkozást. (99) s a hozzá hasonló példák megerősítik, hogy ez a határozószói kifejezés alaphelyzetben a ragozott igealak után áll, és valamilyen sajátos körülmény hatására mozdul csak ki onnan. A sajátos körülmény alapvetően az érvelő szöveg logikai tagolásának hangsúlyozására való törekvés (márpedig ez érvényes az Európai Unió dokumentum főt említett 22 szövegrészére). Ilyenkor leginkább annak van kényszerítő ereje, ha a ragozott igealak és az *en effet*-t tartalmazó mondat által „megmagyarázott” szövegelmélet közé túlságosan hosszú mondatrész kerül, ami e konnektor szokásos helyét túlonként eltávolítja a jelentésviszony bal

oldali pólusát képező szövegösszetevőtől. Ha az *en effet* az ige után kerülne, interpretációja csak komolyabb erő kifejtést igénylő regresszív műveletek árán volna lehetséges. E tekintetben pedig egy Sartre-szöveg ugyanúgy működik, mint a mondatkezdő *en effet*-kben egyébként is bővelkedő EU-szöveg. Terjedelmi okokból az utóbbiból idézünk példát:

- (100) Les avantages économiques globaux qui en découleront auront un impact positif sur les politiques communautaires. **EN EFFET**, tout progrès de l'intégration bénéficiant concrètement aux opérateurs économiques et aux citoyens se traduit [*] par un renforcement de la confiance dans le marché intérieur et ses principes. (EU-dok.)
(Az ebből származó globális gazdasági előnyöknek pozitív kihatásuk lesz a közösségi politika különböző területeire, UGYANIS minden olyan előrelépés az integrációban, amely a gazdaság szereplőinek és az állampolgároknak konkrét hasznot hoz, megerősíti a belső piacba és annak alapelveibe vetett bizalmat.)

[*]-gal jelöltük az *en effet* „normál” helyét. — Megjegyezzük, hogy hasonló jelenségekre más szó esetében is találunk példát: ilyen a *donc* ‘tehát’, de ennek elemzésére itt nem térünk ki.

A *par conséquent*-ről elmondhatjuk, hogy — az *en effet*-vel szöges ellentétben — jelentése teljesen transzparens, és ez a következményreláció markáns jelzésére teszi alkalmassá. Nem meglepő tehát, hogy a vizsgált minikorpuszbeli 33 előfordulásából 20 esetben (tag)mondat elején találjuk⁵⁸, és csak 11-szer a ragozott igealak után vagy — esetleg — az igei csoport egy távolabbi pontján (2 példában a tagmondaténál alacsonyabb szintű összetevőhöz kapcsolódik). A 20 (tag)mondatkezdő példa nem mond ellent a konnexió primátusáról írottaknak, így inkább a többit érdemes megvizsgálnunk, hogy azokban mi gátolhatta meg a konnektornak a bal szélre kerülését.

A 11-ből 8 esetben a *par conséquent* sajátos szintaktikai környezetben fordul elő, s ebben láthatjuk az élre kerülés akadályát. Négyyszer személytelen {*il est* + melléknév / prepozíciós csoport} szerkezet belsejében, háromszor *et* ‘és’ kötőszóval bevezetett mellérendelt tagmondatban, melynek alanya — lévén korreferens a megelőző tagmondatéval — hiányzik, mint (101)-ben, vagy az első tagmondatbeli kérdő kifejezés nincsen megismételve, mint (102)-ben; egyszer pedig vonatkozó alárendelés hatása alá esik, ez a (103) példa.

⁵⁸ Külön tanulmányt érdemel a különböző konnektorok viszonya az övékével közös szintaktikai szerkezetben felbukkanó más kötőelemekkel (mellé- és alárendelő elemekkel), s a *par conséquent* e szempontból is érdekes példa; erre azonban ehelyütt nem térhetünk bővebben ki.

- (101) L'élargissement étendra la couverture géographique des RTE et ~~[l'élargissement]~~ accroîtra, **PAR CONSÉQUENT**, les besoins financiers. (EU-dok.)
(A bővítés kiterjeszti a transzeurópai úthálózat földrajzi lefedettségét és ~~[a bővítés]~~ **KÖVETKEZÉSKÉPPEN** megnöveli a pénzügyi szükségleteket.)
- (102) À quel point le gouvernement va-t-il juger que la situation est suffisamment grave pour empêcher les gens de s'intéresser aux élections, et ~~[à quel point]~~ jugera-t-il **PAR CONSÉQUENT** inopportun de déclencher des élections ? (Hansard)
(Meddig fogja úgy ítélni a kormány, hogy a helyzet elég súlyos ahhoz, hogy választások iránt érdektelenné tegye az embereket, és ~~[meddig]~~ ítéli **KÖVETKEZÉSKÉPPEN** úgy, hogy nem időszzerű kiírni a választásokat?)
- (103) [...] le financement d'une administration communautaire modernisée et **dont** les coûts en termes de ressources humaines et financières seront **PAR CONSÉQUENT** maîtrisés. (EU-dok.)
([...] olyan korszerűsített közösségi közigazgatás finanszírozása, amelynek az emberi és pénzügyi erőforrásokban mért költségei **KÖVETKEZÉSKÉPPEN** kézben lesznek tartva.)

A fennmaradó három példában viszont a vizsgált konnektort tartalmazó mondat szerkezete megengedné, hogy kezdő pozícióba kerüljön. Ezekben azonban a *par conséquent* rendre olyan szövegösszetevővel létesít jelentésviszonyt, mely maga is összetett szerkezetű: tematikus szempontból egy kezdő (rövid) főlé- s az azt követő (hosszú) alárendelt részből áll; ez utóbbi után jön a konnektort tartalmazó (tag)mondat. Ha a konnektor ez utóbbinak az élére kerülne, az interpretáció — helytelenül — nem a jelentésviszony bal oldali pólusát adó teljes komplex szövegösszetevőt, hanem annak csupán egy alárendelt részét venné figyelembe, azaz a konnektor a konnexió primátusának elvét megsértve helytelenül hozna létre konnexiót. Ezért kerül a mondat elejére az annak szövegbéli státuszát kijelölő tematikus elem. Bár erre (értelemszerűen) csak hosszú példánk van, talán érdemes egyet idéznünk. A tematikus tagolás szempontjából központinak tekintendő elemeket kiemeltük, az alárendelt, közbeékelte szövegösszetevőt szögletes zárójelbe tettük.

- (104) En ce qui concerne les critères politiques pour l'adhésion, **la Commission** considère qu'une évaluation ne peut être effectuée que sur la base des éléments de la situation actuelle qu'elle aura pu vérifier et confirmer. [L'efficacité du fonctionnement de la démocratie est un aspect primordial pour l'examen de la demande d'adhésion d'un pays à l'Union. Le traité d'Amsterdam a intégré dans l'article F un principe constitutionnel en vertu duquel « l'Union est fondée sur les principes de la liberté, de la démocratie, du respect des droits de l'homme et des libertés fondamentales, ainsi que de l'État de droit ». En conséquence, la conférence intergouvernementale a décidé de modifier l'article O du Traité pour faire du respect de l'article F une condition explicite pour adhérer.] **La Commission** considère **PAR CONSÉQUENT** que le respect, par le pays candidat, des conditions politiques fixées par le Conseil européen de Copenhague est une condition nécessaire, mais pas suffisante, pour l'ouverture des négociations d'adhésion. (EU-dok.)

(Ami a csatlakozás politikai követelményeit illeti, a Bizottság úgy ítéli meg, hogy ezeknek az értékelése csak a jelenlegi helyzet azon elemeinek alapján lehetséges, amelyeket módjában áll ellenőrizni és igazolni. [A demokrácia működésének hatékonysága elsődleges szempont valamely ország uniós csatlakozási kérelmének elbírálásánál. Az Amszterdami Szerződés F cikkelyébe belekerült egy alkotmányos alapelv, melynek értelmében „az Unió a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartásának, valamint a jogállamiságnak az elveire épül”. Ennek megfelelően a kormányközi konferencia úgy döntött, hogy módosítja a Szerződés O cikkelyét, hogy az F cikkely tiszteletben tartását a csatlakozás kifejezett feltételévé tegye.] A Bizottság KÖVETKEZÉSKÉPPEN úgy ítéli meg, hogy az Európai Tanács koppenhágai ülésén rögzített politikai feltételeknek a tagjelölt ország általi tiszteletben tartása a csatlakozási tárgyalások megnyitásának szükséges, de nem elégséges feltétele.)

Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy az oksági viszonyt jelző/létesítő konnektorokon végzett megfigyeléseink korábbi hipotéziseinket megerősítik, egyben további pontosítások lehetőségére/szükségességére engednek következtetni. Általánosságban leszögezhetjük, hogy a határozói konnektor szintaktikai helyét a franciában a következő tényezők határozzák meg (és ebben a sorrend-

ben): (a) a konnektorként használt lexikai egység lexikailag kódolt tulajdonságai, (b) a konnektort tartalmazó (tag)mondat szintaktikai szerkezete adta mozgástér, (c) a konnektort tartalmazó (tag)mondatnak a szövegbéli státuszából következő tematikus struktúrája, (d) a szövegnek a közlőhelyzetből következő (stiláris) jellemzői.

3.3.2. *Vázlatpontok a konnektorok szintaktikai státusának áttekintéséhez a magyarban*

3.3.2.1. *A konnektorok státuszáról és pozíciójáról általában*

Van-e a franciánál lényegesen szabadabb szórendű — és szórendjében az információstruktúra dinamikáját érvényesítő — magyar nyelvben is összefüggés a tematikus struktúra és a konnektor pozíciója között? A kérdés megválaszolásához lássuk előbb, mit tudhatunk meg a nem szöveg szempontú grammatikai munkákból.

Ha abból indulunk ki, hogy konnektorokra vonatkozó információkat leginkább a kötőszókra vonatkozók között lelünk, konnektorfelfogásunkat (egy bizonyos pontig) a magyar nyelvtan is megerősíti:

Bizonyos összetevők (pl. a *hogy*) már a szótárban kötőszóként vannak kategorizálva; ezek csak kötőszói pozícióban jelenhetnek meg a mondatban. Tartalmas mondatrészek is rendelkezhetnek kötőszó jeggyel (pl. *aki*, *ahol*); ezeket az alárendelt mondat belsejében vesszük fel, s a mondat levezetése során visszük kötőszói helyzetbe. (ÚMNY: 127)

Ez — általánosságban — összhangban van a konnektormozgatási szabályunkkal. A határozói elemek konnektorként történő felhasználása az *Új magyar nyelvtan* következő megállapítására is felhívja a figyelmünket:

Az olyan határozók, melyek a mondatban kifejezett esemény vagy állapot egészére vonatkoznak: az esemény vagy állapot egészét értékelik a beszélő szempontjából [...] vagy valamilyen más szempontból [...], vagy az esemény vagy állapot egészének valamely külső körülményét — pl. helyét vagy idejét — adják meg, a topikokhoz hasonlóan a mondat első, predikátum előtti szakaszában találhatók. *A topikokhoz képest tetszőleges sorrendben helyezkedhetnek el.* (ÚMNY: 27; kiemelés tőlem)

Jegyezzük meg, hogy a kiemelt rész a szórend tetszőlegességét állítva azt jelzi: a magyarban is lehetnek a franciáról szólva főtebb idézettekhez hasonló, kellően nem tisztázott jelenségek. A konnektorként használt kötőszók java részének mellérendelő volta emellett a mellérendelő kötőszó meghatározásához, s ezáltal ezeknek a tisztázatlan jelenségeknek néhány sajátos aspektusához is elvezet:

Amennyiben egyetlen összetett mondat keretein belül maradunk, és a szöveggörnyezetre való visszautalást a vizsgálat körén kívül esőnek te-

kintjük, akkor szembetűnővé válnak a mellérendelő kötőszóknak az alárendelőkétől eltérő pozicionális sajátosságai. (BÁNRETI [1991: 48])

[...] azokat a kötőszókat definiáljuk tehát mellérendelőként, melyek az összetett mondat keretein belül *nem lehetnek az első tagmondat előtt*. (id.: 49))

A nyelvtan globális megközelítésének igénye nem engedi, hogy a vizsgálatból kirekesszük a szövegkörnyezetre való visszaautalást. Az idézett megszorítás implicite azt jelentheti egyébként, hogy szövegkörnyezetre való visszaautalás esetén a mellérendelő kötőszók abszolút mondatkezdő pozícióban áll(hat)nak. A helyzet azonban ennél bonyolultabb, arról nem is beszélve, hogy még egyetlen összetett mondat keretein belül is komplikációk adódhatnak:

[...] vannak kötőszók, melyek csakis a második tagmondat előtti pozícióban grammatikálisak, nevezzük őket *centrális*-oknak; és vannak kötőszók, melyek a második tagmondat belsejében, annak topikja után és fókusza előtt használhatók, nevezzük őket *jobbra mozgó*-knak. Centrális kötőszó például: *és, vagy, de*, a megengedő *pedig, holott*. Fakultatívan jobbra mozgók például *azonban, viszont, tehát, ezért, ugyanis, ellenben*. Ezek centrális pozícióban is, és a második tagmondat belsejében (topikja után, fókusza előtt) is lehetnek. Kötelezően jobbra mozgó: a *meg*. (id.: 106)

Miután ez a leírás figyelmünket többek között éppen a franciában imént vizsgált lexikai egységek megfelelőire hívja fel, „fakultatív” mozgásukat állapítva meg, tegyünk próbát: vajon nem fedezhető-e föl a franciához hasonlóan valamilyen szabályszerűség, ha a konnektort tartalmazó mondatot a szöveg összefüggésrendszerében vesszük tekintetbe, s nem csak a mondat kereteit át nem lépő elemzőt megtevesztő látszat-e csupán a mozgás fakultatív jellege?

3.3.2.2. Két példa: azonban és viszont

Tekintve, hogy nem kimerítő vizsgálatról, hanem próbáról van csupán szó, csak két konnektornak egy homogén és csekély terjedelmű korpuszban fellelhető előfordulásait elemeztük. Az ellentétviszonyt jelző/létesítő *azonban* és *viszont* mellett — a kontrasztív vizsgálat szempontjából — az is szól, hogy eredeti jelentésük határozószói, és mondatbéli mozgásuk, helyzetük, más kötőszókkal alkotott szekvenciáik ma is az ennek megfelelő határozói funkcióra utalnak.

Az *azonban*-ra talált 14 példa egyike sem (tag)mondatkezdő pozícióban tartalmazza ezt a konnektort (s ez mindjárt a francia *en effet* mondatbelseji pozícióhoz való „vonzódását” juttatja eszünkbe). Abban a 9 esetben, amikor összetett mondaton belül szerepel, 7-szer (vonatkozói) alárendelést találunk, s az *azonban* az alárendelő kötőszó után következik, amely itt egyszerre „konnexió” és tematikus elem. A fennmaradó két összetett mondat és a szövegösszetevőket artikuláló *azonban* kotextusai szintúgy rokon vonásokat mutatnak: a konnexióban a

tematikai-referenciális tagolása az elsőbbség a logikaival szemben. Nézzünk meg mindegyik típusra egy-egy példát.

- (105) Fiatal férfiak képét vették magukra, Balázs volt az egyikőjük neve és Gábor a másiké, **akit AZONBAN** mindenki, az Úristen is, csak Csocsónak szólított. (*Hrabal könyve*)
- (106) Magába karolnék, és aprókat szorítanék a könyökén, Maga meg sem rezdülne, **kis-vár-tatva AZONBAN** visszaszorítana. (*Hrabal könyve*)
- (107) Annyi a megszorítás, hogy nézegetvén a Földet, olykor-olykor halálos, rémületes unalom fogta el az Urat. [...] Leginkább, úgy istenigazából, az idill untatta, mert ekkor hivatkoztak a legtöbbet rá, s főként, ezt különösen rühellte, a jóságára. Az idill, a hellének szerint: kis kép. **Az idill AZONBAN** nem kis boldogság. (*Hrabal könyve*)

Bár az volna igazán meggyőző, ha a korpuszban (tag)mondat élén álló *azonban*-t is találtunk volna, a feltárt előfordulások nincsenek ellentmondásban a konnexió elsődlegességének elvével (ha azt — a szükséges módosítások után — a magyarra is kiterjesztjük), az *azonban* (tag)mondat elejére kerülése pedig a példák fogalmazását (néhányukét különösen) legalábbis „ügyetlenné” változtatná.

A *viszont* 14 előfordulása már egyértelműbb tanulságok levonását teszi lehetővé. 8 alkalommal találjuk (tag)mondat első helyén, hatszor pedig a (tag)mondat belsejében. Az előbbi esetekben semmilyen más lehetséges konnexió elem nincs az őt tartalmazó szövegösszetevőben, szemben az utóbbiakkal, melyekben egyazon szerkesztésmód ismétlődik szabályszerűen, s ez a konnexió elsődlegessége elvének érvényesülésével magyarázható. Ezekben a példákban ugyanis nem a logikai-pragmatikai, hanem a tematikus tagolás az elsődleges. Idézzünk mindkét típusból:

- (108) — Hagyjuk a férfiakat — mondta az író édesanyja, és kimentek a konyhába. Figyelte a lányt, ahogy fölteszi az új kávéját, meg automatikusan elmos két tányért. Ettől megnyugodott. Önmagát látta ebben a nyeszlett jövevényben (az idegen, aki megérkezik ebbe a nagy-nagy családba, és még azt sem tudja hogy ha megrettennie nem is, de megilletődnie azért meg kéne), ezért kezdetben óvatosan bánt vele. Nem hűvösen, inkább durván. **VISZONT** első látásra megszerette. (*Hrabal könyve*)

(109) Az uram szerint főlöszleges ablakot pucolni, a tiszta ablak természetellenes, az úgynevezett piszkos ablak **VISZONT** organikus, hülye. (*Hrabal könyve*)

(108)-ban — (94)-hez hasonlóan — egy központi tematikus elem, a *lány* köré szerveződnék a mondatok. Ha mármost e szóval a korreferenciaviszonyok explicitté tétele végett kiegészítenénk a *viszont* konnektort tartalmazó mondatot, csak a végére tehetnénk, topikpozícióba semmiképpen sem (sem a konnektor elé, sem utána), mert az adott kotextusban a mondatot értelmezhetetlenné, elfogadhatatlanná tenné. (1)-ben épp fordított a helyzet: az *ablakból* mint főtémából származtatott variánsok (*tiszta ablak*, *piszkos ablak*) kontrasztív topikként szövegszervező, konnexiós elem funkcióját töltik be, s ez nem engedi a *viszontot* a tagmondata élére kerülni. (1) azt is megmutatja: amennyiben a konnektor határozói jellegét ténynek tekintjük, nem fogadhatjuk el feltétel nélkül az ÚMNy azon megállapítását, hogy a mondat hatókörű határozó „a topikokhoz képest tetszőleges sorrendben helyezkedhet el”⁵⁹.

Összefoglalva kijelenthetjük, hogy a (tag)mondat kotextusbeli státusza, a konnexió biztosításának módja, a tematikus struktúra a magyarban is tekintetbe veendők a határozói konnektorok szintaxisának leírásakor, még ha lexikai egysegenként változik is ezen tényezők szerepe.

3.4. Konklúzió: a konnektorjelenségek rendszernyelvézeti megközelítése

Ez a fejezet három fő részében a konnektorjelenségeknek azokat az aspektusait tárgyalta, melyek tanulmányozása és leírása a rendszernyelvészetben kíván magának helyet.

Először a szemantikai kérdéseket vettük sorra. Abból kiindulva, hogy a konnektorok sajátos: procedurális jelentéssel bírnak, meg kellett vizsgálnunk a konnektorral jelezhető (jelzendő) jelentésviszonyok problémáit általában. A *relációtípus* és a *relációtípus-változat* absztrakt kategóriáinak jobb megragadása végett részletesen foglalkoztunk az ellentétviszonnyal és annak felszíni megvalósulásaival. A szükségképpen mögöttes tartalmakkal is operáló interpretáció nehézségeit és lehetőségeit elemzendő, megvizsgáltuk a lexikai elemekhez kapcsolódó fogalmi sémák szerepét, valamint egy tisztán pragmatikai alapú és egy logikai inspirációjú megközelítés problémáit. Ebből következtetésként azt von-

⁵⁹ Több helyütt is kifejtett felfogásunk szerint a konnektor olyan szövegszerkezeti funkció, amelyet változatos grammatikai státuszú elemek/szerkezetek tölthetnek be. Így, ha (1)-ben a *viszontot* kicseréljük — mondjuk — *ezzel szembenre*, jelentésanilag és szórendi lehetőségeit tekintve is gyakorlatilag egyenértékű mondatot kapunk, a konnektor szerepében álló összetevő határozói jellege pedig még jobban kidomborodik.

hatjuk le, hogy sem a szó- és mondatszemantikai tényezők, sem a ko(n)textus, sem a megnyilatkozások funkcionális dinamikája nem hagyható figyelmen kívül a konnektorral jelzett jelentésviszonyok interpretációjában, és mind a spekuláció, mind pedig a merev formulák alkalmazásának csábítását el kell hárítani. Ahhoz természetesen, hogy egzakt módon megragadjuk a viszonyjelentés felépülésének, illetve az interpretációnak folyamatát és tényezőit, szükség van a nem explicit tartalmak kibontására csakúgy, mint formalizmusra és következetesen alkalmazott eljárásokra, ezeknek azonban alkalmasnak kell lenniük arra, hogy a kevésbé vagy nem artikulált, illetve bizonytalan, homályos (*fuzzy, vague*) mögöttes fogalmi tartalmakat is kezeljék. Ezt követően a konnektor szerepét rendszeresen betöltő nyelvi egységeknek mint a szókészlet elemeinek egyedi szemantikai jegyeit határoztuk meg, a relációtípus-változat és a járulékos interpretációs instrukciók jelzését értve ez alatt, és szemléltetésképpen a francia *mais* kötőszó lexikai mezejét mutattuk be, külön példákat adva a járulékos interpretációs szabályok működésére.

A szemantikai kérdésekhez kapcsolódott a konnektorként használatos egységek lexikológiai problémáinak áttekintése. Megállapítottuk, milyen viszony áll fenn a morfo-lexikai osztályok és a konnektorfunkció között, és kitértünk a lexikalizáció és a grammatikalizáció máig ható folyamatára, mint további munkálatok lehetséges és kívánatos tárgykörére. Miután a tárgyalt lexikai halmaz elemeinek szokásos leírásait gyakran fogyatékosnak kellett ítélnünk, felvázoltunk egy lehetséges, a konnektorokra (is) alkalmazható lexikológiai leírási modellt.

Végül a konnektorként használatos lexikai egységek szintaktikai sajátosságaival foglalkoztunk. Azt vizsgáltuk, hogy van-e összefüggés a szórendileg nem kötött konnektorok szövegmondatbeli pozíciója és a kotextus, a konnexió, illetve a kérdéses szövegmondat tematikus struktúrája között. Ha a szövegbe ágyazottság mikéntje nem is árul el mindent a konnektorként funkcionáló határozói mondatösszetevők szórendi kérdéseinek rejtelseiről, vizsgálataink alapján a mondat témájának a közvetlen szövegelözményhez kapcsolódó viszonya az egyik helymeghatározó tényezőnek bizonyult, méghozzá nem csak egy nyelvre korlátozódóan, sőt: a mondatszerkesztésben lényegesen különböző nyelvek között vélhettünk hasonlóságot felfedezni. A szövegtani megközelítésnek tehát mindenképpen alapvető szerep jut az egyébként sokszor nagyon összetett szórendi problémák tisztázásában. Kitűnt ugyanakkor, hogy a szövegmondat tematikus szerkezetét s annak szórendi vonatkozásait csak a kotextus tematikus felépítésével párhuzamban vizsgálhatjuk eredményesen, és kitűnt az is, hogy a felvetett szintaktikai kérdések megválaszolásához szükség van a konnexiót az adott esetben biztosító eszközöknek az elemzésére, illetve — ezen belül — ezen eszközök és a topik viszonyának a vizsgálatára.

Konklúzió: a konnektorok rendszernyelvészeti megközelítése

A konnektorok mindeme jellemzői jól mutatják, mennyi szállal és milyen szorosan kapcsolódik egymáshoz rendszernyelvészet és szövegnyelvészeti. Világos, hogy nyelvi jelenségek egész soráról képtelenség anélkül kimerítő, pertinens leírást adni, hogy a szöveg dimenzióját figyelembe vennénk. Azt is látjuk ugyanakkor, hogyan képzelhető el a szövegjelenségeknek szoros értelemben vett nyelvészeti leírása a mikroszint elemeinek és struktúráinak globális szempontú vizsgálata révén.

4. A konnektorok a szövegben

4.1. A konnektorterminusok lokalizációja

Korábbi elemzéseink során a konnektorral jelzett jelentésszerkezetek feltárásakor intuitív módon azonosítottuk a kotextus releváns elemeit. Nyilvánvaló, hogy ez megfelel a köznapi kommunikációban végbemenő interpretáció eljárásának, és az anyanyelvi beszélő spontán ítélete egyébként is lényeges a kotextus jellemzőinek, a szöveg felépítésének megítélésében. Ennek ellenére még akkor sem érhetjük be ezzel a módszerrel, ha az elemzés eredménye igazolni látszik az intuitív választások helyességét. A konnektorokra vonatkozó **kutatásnak** éppen-séggel egyik **célja** kell, hogy legyen azoknak **a formális (illetve formalizálható) ismérveknek az azonosítása és rendszerezése**, amelyek lehetővé teszik a kotextus azon darabjainak a behatárolását, melyeket a konnektorokkal jelzett jelentésszerkezetek interpretálásakor figyelembe kell venni. Erre már csak a kutatásban alkalmazott eljárások explicitálása, illetve az empirikus vizsgálatok következtetéseinek összehasonlíthatósága és ellenőrizhetősége céljából is szükség van. Másrészt pedig ez annak is egyik előfeltétele, hogy az élőnyelvi szövegprodukción és az interpretáción szerepet játszó nyelvi struktúrákat megismerjük, és ezekkel az automatikus nyelvfeldolgozás keretei között eredményesen operálhassunk. Talán azért, mert a nyelvi struktúrák alsóbb szintjein is bőven vannak leírásra/magyarázatra/formalizálásra váró jelenségek (melyek egyszersmind könnyebben meg is ragadhatók nyelvészeti eszközökkel), talán azért, mert a szöveg makrostruktúrája részint annyira magától értetődőnek, részint annyira nyelven kívüli természetűnek látszik, mindenesetre ez a kutatásnak kissé elhanyagolt területe. Ez az elhanyagoltság pedig főként a konnektorokkal foglalkozó irodalom esetében feltűnő.

A mondott cél bizonyára több lépésben, hosszú kutatómunka révén érhető csak el. Az első lépés az egységes eszközökkel és jól definiált módszerek szerint végzett elemzés és adatgyűjtés. A következőkben ezzel foglalkozunk. Két kérdéskört fogunk megvizsgálni:

- Milyen szempontok szerint és **hogyan tagoljuk** (szegmentáljuk és címkézzük) az elemzés során a szöveget, hogy az összetevői között fennálló jelentésszerkezeti viszonyokat megjeleníthessük?

- Lehetséges-e a szövegbéli **lexiko-grammatikai struktúráknak** olyan sajátosságait azonosítani, illetve **lexikai elemekhez** definíciójukban olyan jegyeket rendelni, amelyek lehetővé teszik azoknak a kotextusoknak a legalább részben automatikus („félíg automatikus”) tagolását, amelyekben a kérdéses elemek előfordulnak?

4.1.1. *Szegmentálás és címkézés*⁶⁰: szerkezeti kérdések

Az első kérdéskör tárgyalásakor célszerűnek látszik egy konkrét problémából kiindulnunk. Tegyük fel, hogy a konnektorral jelzett jelentésszerkezetek vizsgálatához számítógépes korpuszt kívánunk használni, és az automatikus nyelvfeldolgozás távlati célját is szem előtt akarjuk tartani. A „nyers” (kizárólag természetes nyelvi szöveget tartalmazó) korpuszt először is annotálnunk kell. A probléma tehát ez: hogyan járjunk el a korpusz annotációjakor? A kérdés kettős: technikai és tartalmi vonatkozása is van. Kezdjük az elsővel.

Válasszuk munkánkhoz az XML-nyelvet⁶¹. Ez több szempontból is előnyös választás:

- világszerte elterjedt, egyre szélesebb körben használt norma az információ strukturált formában való kezelésére és platformfüggetlen cseréjére, felhasználására;
- vannak olyan számítógépes nyelvészeti alkalmazások is, melyek részben vagy egészben ezt a nyelvet használják⁶²;

⁶⁰ A korpusznyelvészetben szokásos angol terminusok (*parsing & tagging*) megfelelőiként használjuk ezeket a szavakat; a szegmentálás jól mutatja, hogy esetünkben egy tágabb értelemben vett *parsing*-ról van szó.

⁶¹ Ez az *Extensible Markup Language* rövidítése. Az XML-adatobjektumok egy osztályát (az XML-dokumentumokat) írja le, illetve részben az ezeket kezelő számítógépes programok működését is. Az XML az ISO 8879 szabványban rögzített SGML (*Standard Generalized Markup Language*) alkalmazási profilja (szűkített formája). Az XML-dokumentumok tárolási egységekből (*element*) állnak, melyek elemzett vagy nem elemzett adatokat tartalmaznak. Az elemzett adatok karaktersorok, melyek egy része karakteradat, másik része pedig a címkézést (*markup*) alkotja. Az utóbbi a dokumentum tárolási formátumát és logikai szerkezetét kódolja. Az XML a tárolási formátumra és a logikai szerkezetre vonatkozó megszorításokhoz szolgáltató mechanizmust. Az (egyébként szövegfájlként teljes egészükben megjeleníthető) XML-dokumentumok olvasását, a tartalmukhoz és szerkezetükhöz való hozzáférést a különböző számítógépes alkalmazások megfelelő szoftvermodulja biztosítja. Az XML-t a *World Wide Web Consortium* (W3C) égisze alatt működő munkacsoport fejlesztette ki 1996-ban. Bővebb információért lásd: <http://www.w3c.com/xml>.

- annotációs eszközünk a felhasználásával végzett kutatások eredményeinek függvényében módosítható, továbbfejleszthető;
- munkánk eredményeként mindjárt számítógépes környezetben használható, ugyanakkor „emberi olvasásra” alkalmas (human-readable) eszközhöz jutunk;
- az XML egyszerű, de szigorú szintaktikai szabályai módszertani fegyelmet követelnek tőlünk, s ez növeli a vállalkozás sikerének esélyét;
- alkalmazásával biztosíthatjuk, hogy a további kutatások megkívánta különféle szempontok szerint keressünk adataink között.

A korpuszannotáció során követendő kritériumok meghatározását tehát a konnektorral jelzett jelentésszerkezetek szerint tagolt XML-dokumentumok DTD-jének⁶³ létrehozásaként fogjuk fel.⁶⁴ Ehhez sorra vesszük a szegmentálással és annotálással összefüggésben felmerülő nyelvészeti, szövegtani és technikai problémákat, és — lehetséges attribútumaikkal együtt — meghatározzuk azokat az elemtípusokat (= szövegösszetevőket), melyeket a korpuszban jelölni kívánunk, rögzítve azokat a potenciális relációkat is, melyek közöttük fennállhatnak. Az elemtípusok elnevezésénél arra törekszünk, hogy a nevek minél „olvashatóbbak” legyenek, de a poliglott elemzésekben való felhasználásuk se járjon különösebb nehézséggel. Ezek a nevek terjedelmükben és az ékezetes karakterek használata tekintetében nincsenek elvileg korlátozva, de praktikusabb a rövidsége és az ékezet nélküli karakterek használatára törekedni (így, például, <kötőszói_szószerkezet> helyett <loc_conj> címke használata mellett dönteni). A tovább nem tagolt (közelebbi specifikáció nélkül hagyott) verbális anyagot a normában meghatározott #PCDATA (*Parsed Character Data*) formulával jelöljük. A normában meghatározott neveken és jelöléseken természetesen nem változtathatunk. Ha valamit a kifejtés egy bizonyos pontján időlegesen nem határozunk meg, (xxx)-szel jelöljük.

⁶² Például a *CL@RK System* (<http://www.sfs.nphil.uni-tuebingen.de/clark>), az *Ellogon* (<http://www.iit.demokritos.gr/skel/Ellogon>), vagy a *Systemic Coder* (<http://www.wagsoft.com/Coder/>).

⁶³ *Document Type Definition*: azoknak a címke- (*markup*) meghatározásoknak az összessége, melyek egy dokumentumosztály nyelvtanát szolgáltatják. A címke-meghatározások elemtípusokat, attribútumlistákat, entitásokat és notációkat deklarálnak.

⁶⁴ Az olvasó, aki esetleg még járatlan ezen a területen, feltehetőleg magán az itt következő okfejtések és leírások példáján elégséges ismeretre tesz majd szert a fogalmak jelentését illetően.

A (konnektorral jelzett) jelentésszerkezetek elemzéséhez a közvetlenül adott nyelvi anyag szegmentálásakor **két kérdésre** (*K*) kell mindenekelőtt választ adnunk.

- K. 1.** A (konnektorokkal jelzett) jelentésviszonyok, jelentésszerkezetek egymástól nem elszigetelten, hanem egymással (hierarchikusan) összekapcsolódva vannak jelen a szövegben (vö.: 24. ábra, 115. oldal). Hogyan tudjuk ezt a legcélszerűbben kezelni a szegmentálás és a címkézés során?
- K. 2.** Hogyan viszonyul egymáshoz a nyelvi anyag grammatikai tagolása és a jelentésviszonyok alapján kialakítandó szegmentálás?
- K. 2.** több alkérdést implicál:
 - K. 2.1.** A konnektort önálló vagy a pólusok részét képező szegmentumként kell-e elhatárolnunk? És különösképpen:
 - K. 2.1.1.** Mit tegyünk a „zéró konnektorral”?
 - K. 2.1.2.** Hogyan kezeljük a konnektorszekvenciákat?
 - K. 2.1.3.** Hogyan kezeljük a konnektorként működő nem lexikai entitásokat?
 - K. 2.2.** Hogyan kezeljük a diszkontinuitás problémáját? Közelebbről:
 - K. 2.2.1.** Hogyan kezeljük a nem folytonos konnektorszekvenciákat?
 - K. 2.2.2.** Amennyiben a konnektorral szomszédos verbális tömbök szerkezete olyan, hogy a valamelyik pólusnak (a gyakorlatban: a bal oldali vagy első pólusnak) megfelelő szövegösszetevő maga nem szomszédos a konnektorral, az egész tömböt vagy csak magát a pólust kell-e a szegmentálásnak és a címkézésnek azonosítania?
 - K. 2.3.** Hogyan kezeljük az abból eredő problémákat, hogy a grammatikai és a jelentésszerkezeti összetevők között nincsen kölcsönösen egyértelmű megfelelés?

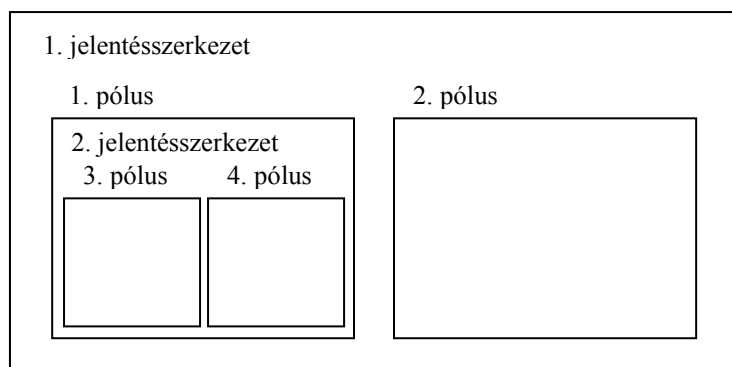
A válaszok (*V*) megfogalmazására a következő szakaszban teszünk kísérletet.

4.1.1.1. A konnektorral jelzett jelentésszerkezetek fő összetevői

V. (1.) A szöveg egészén belül a legtágabb összetevő (jelenlegi szempontjaink szerint) a *jelentésszerkezet*. Mivel ilyenből egy adott szövegben többet is találhatunk, célszerű ezt az elemtípust egyedi azonosító attribútummal (*ID*) ellátnunk az egyes jelentésszerkezetek megkülönböztetése és azonosítása céljából. Ennek az attribútumnak az értéke egy (számot tartalmazó) kód lesz. Amint az első fejezetben láttuk, a konnektorral jelzett (elemi) jelentésszerkezetek bipolárisak, tehát ezek a *pólusok* adják a következő lépésben elhatárolandó szövegösszetevőket.⁶⁵

⁶⁵ Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy a *pólus* és a *terminus* (*elő*-, illetve *utótag*) szintén az első fejezetben bevezetett megkülönböztetését itt miért nem tartjuk tiszteletben.

ellátunk. A (konnektorokkal jelzett) jelentésviszonyok mindkét pólusa lehet egyszerű és összetett szövegösszetevő, még hozzá mind szintaktikai, mind szövegszerkezeti szempontból. Ráadásul ez az összetettség rekurzív hierarchikus struktúrákat is jelenthet; ezért a pólusokra vonatkozó szabályokat úgy kell meghatározunk, hogy ne csak a jelentésszerkezetek tartalmazhassanak pólusokat, hanem a pólusok is tartalmazhassanak jelentésszerkezeteket, ahogyan azt a 24. ábra szemlélteti.

24. ábra

Az első kérdésre adott válaszuk a következő elemtípus-deklarációkat adja:

```
<!ELEMENT constr_sem (pol+)>
<!ATTLIST constr_sem
    id ID #REQUIRED>
<!ELEMENT pol (xxx|constr_sem?)>
<!ATTLIST pol
    id ID #REQUIRED
    pos (1|2) "2">
```

Magyarázat: a *<constr_sem>* névre keresztelt elemtípus (azaz a jelentésszerkezet) egy vagy több *<pol>* névre keresztelt elemtípusból (azaz pólusból) áll. Hogy az utóbbi felépítése még milyen lehet, azt tovább kell vizsgálnunk, de kikötöttük, hogy tartalmazhat nulla vagy egy jelentésszerkezetet. Mindkét elemtípusunknak definiáltunk attribútumait is. Egyrészt megköveteltük, hogy egyedi azonosítóval legyen ellátva minden előfordulásuk, másrészt pedig lehetővé tettük a pólus — 1-gyel vagy 2-vel, azaz bal- vagy jobb oldaliként történő — azonosításukat, alapértelmezettként a 2-es (jobb oldali) pozíciót jelölve meg.

Amint az majd kiderül, az itt leírt elemzési mód lehetővé teszi, hogy a bal oldali terminus (az előtag) belső szerkezetét, hierarchikus szerveződését kifejezzük, s ezáltal világossá tegyük, hogy mi tartozik közvetlenül a konnektor jelezte relációba, és mi kapcsolódik hozzá áttételesen. Egyszerűsített elemzésmódunk tehát a használhatóságot anélkül növeli, hogy a pontosság rovására menne.

Döntéseink egy része a korábban előadottakból nem következik, ezért indoklásra szorul. Először is nem kívántuk kizárni az olyan eseteket, amikor explicit bal oldali pólus nincs jelen a szövegben. Ez leginkább a szóbeli nyelvhasználatban (illetve annak írásbeli reprodukciójában) fordul elő; a konnektor ekkor a kontextus valamely „kiugró” elemére deiktikusan utal, vagy arra vonatkozó interpretációs utasítást közvetít, hogy a hallgató vagy olvasó a jobb oldali pólus alapján következtessen ki valamilyen — pontosan meg nem határozandó — tartalmat, mely épp e pontosan meg nem határozandósága miatt nem nyert kifejtést. A francia *quand même* (kb. ’mégis’, ’mégiscsak’) határozószói szószerkezet használata kiváló példa erre: írott korpuszban fellelt előfordulásainak egynegyede esetében is hiányzik az explicit bal oldali pólus (CSÜRY 2001: 208), az élőbeszédbeli elliptikus használatát pedig MOESCHLER (1989:70) nyomán a következő (már idézett) példával illusztrálhatjuk:

(110) (A egy óra késéssel érkezik meg a B-vel megbeszélt találkozóra.)

B: — *Quand même !*

Egyúttal persze azt sem zártuk ki, hogy egy jelentésszerkezetben több egyenrangú pólus vegyen részt; ezt a lehetőséget bővebben nem kívánjuk most vizsgálni. Jegyezzük meg csupán, hogy amennyiben a kutatások fényében kettőnél több egyenrangú pólussal kell számolni, át kell alakítani a *pos* attribútum értéktartományát, felsorolva minden lehetségesnek ítélt pozíció sorszámát. Ha korlátlannak tekintjük (vagy csupán nem akarjuk előre behatárolni) e lehetőségeket, a sorszámok felsorolása helyett *CDATA* lesz a lehetséges attribútumérték.

Másodszor: részint azért, mert kettőnél kevesebb vagy több pólus jelenlétét is elképzelhetőnek tartjuk, részint pedig azért, mert a pólusok lehetséges belső felépítését (amint azt mindjárt kifejtjük) azonosnak tekintjük, nem definiáltuk külön-külön elemtípusként a bal és a jobb oldali pólust, viszont a pozíció-attribútummal megteremtettük e különbségtétel lehetőségét. Hogy kettőnél több pólust tartalmazó jelentésszerkezetek esetében ez az attribútum milyen értékeket kaphat, azt a kérdést egyelőre nyitva hagyjuk.⁶⁶ Annak az eldöntése, hogy melyik pozíció legyen az alapértelmezett, pusztán technikai kérdés. Mivel a konnektorok az elemzés során először is a második (jobb oldali) pólusra irányítják a figyelmet, és mivel az egy explicit pólust tartalmazó jelentésszerkezetekben is jobb oldalinak kell tekintenünk ezt a pólust, praktikusabbnak látszott a 2-es értéket megadni alapértelmezettként.

⁶⁶ Az ilyen — hipotetikus — **nem hierarchikus**, láncolatszerű viszony esetében a *PKQKR...* sorozat tagjai között nem lehetne zárójelezéssel szorosabb és áttételesebb relációkat megkülönböztetni, s így az is kétséges, hogy ezek esetében a jelentésszerkezet-elemtípus használható lenne-e (ehhez ld. alább A jelentésszerkezetek és a grammatikai struktúra viszonya c. szakaszt, 127. o.)

V. (2.1.) A konnektorral jelzett jelentésviszonyok sematikus felírása (*PKQ*) azt sugallja, hogy három (materiálisan elkülönülő) alkotóelemmel kell számolnunk. A szorosabb értelemben vett nyelvi elemzésnek azonban azt érdekes alapul vennie, hogy — egyrészt — logikai megközelítésben a *K* a relációt azonosítja, tehát *P*-vel és *Q*-val nem azonos státuszú, másrészt pedig a konnektorok materiálisan valamelyik pólusban jelennek meg, vagyis a nyelvtani szerkezet síkján ahhoz tartoznak. Ha tehát tiszteletben akarjuk tartani a nyelvtani és a jelentésszerkezeti elemzés összhangjának (később pontosabban tárgyalandó) elvét, akkor a konnektort a pólusok valamelyikében kell felvennünk. A konnektorok többnyire a második (jobb oldali) pólus belsejében vannak, azonban tudjuk, hogy egyes konnektorok az első (bal oldali) pólusban jelennek meg (vagy ott is)⁶⁷, tehát erre nézve egyrészt nem kell megszorítást tennünk (azaz helyes volt egyetlen pólus-elemtípust definiálnunk), másrészt pedig ez is azt igazolja, hogy a szegmentálást úgy kell elvégezni, hogy a konnektor valamelyik póluson belülre kerüljön. A címkézésnek egyúttal lehetővé kell tennie a konnektorok és a hozzá tartozó pólusok összetartozásának jelölését is.

V. (2.1.1.) Miután egyetlen elemtípusunk van a pólusok címkézésére, és jelentésszerkezetenként rendszeren csak egy konnektor jelenlétével kell számolnunk, a *<pol>* elemtípusban eleve nulla vagy egy konnektor típusú elemet kell megengednünk, azaz az explicit konnektor nélküli jelentésszerkezetek elemzése nem jelenthet gondot: egészen egyszerűen egyik póluson belül sem fogunk elkülöníteni konnektorként címkézett szegmentumot. Arra viszont lehetőségünk van, hogy — nem beérve a manifesztált organizációtípusú szöveg szegmentálásával és egy lépést téve a kiegészített organizációtípus létrehozása felé⁶⁸ — megfelelő jelölést alkalmazva beleillesztjük szövegünkbe az interpretációnknak megfelelő konnektort, és akkor ezt a betoldott elemet fogjuk értelemszerűen konnektorként címkézni.

V. (2.1.2.) A konnektorszekvenciák többnyire kételeműek (két, konnektorként önmagában is használatos elem összekapcsolva tölt be konnektorfunkciót), de kettőnél több elem lehetőségét sem zárhatjuk ki. Kezelésük fogas kérdés lehet aszerint, hogy milyen típusú szekvenciával van dolgunk, ugyanis több típust kell megkülönböztetnünk. Ebben két szempontra támaszkodhatunk: az első a szekvenciát alkotó konnektorok helye a pólusok szerint (vö.: CSÜRY 2001: 32, 202), illetve egymáshoz képest, amennyiben egy pólusban vannak; a második pedig a hatókörük és az instrukcióik jellege. Ez utóbbi szempont alapján különböztet meg LUSCHER (1994: 221–2) additív és kompozicionális konnektorszekvenciákat. Az additív szekvencia konnektorainak „szintaktikai hatóköre” azonos, de instrukcióik hatóköre nem, és transzformáció útján külön is választhatjuk a kon-

⁶⁷ Lásd *A konnektorok működésének mechanizmusa* c. fejezetet (21. oldal).

⁶⁸ Ezen organizációtípusok meghatározásához lásd: PETŐFI (1996: 19).

nektorokat. Kompozicionális szekvenciában álló konnektorok esetében az instrukcióik egy része közös; az egyik — „speciálisabb jelentésű” — konnektor megszorítja a másik, „általánosabb jelentésű” konnektor interpretációját. Mindezek alapján elvben hat kombináció képzelhető el:

1. a konnektorok egy póluson belül, egymás mellett állnak, és kompozicionális szekvenciát alkotnak, vagy
2. a konnektorok egy póluson belül, de nem egymás mellett állnak, és kompozicionális szekvenciát alkotnak, vagy
3. a konnektorok két külön pólusban állnak, és kompozicionális szekvenciát alkotnak, vagy
4. a konnektorok egy póluson belül, egymás mellett állnak, és additív szekvenciát alkotnak, vagy
5. a konnektorok egy póluson belül, de nem egymás mellett állnak, és additív szekvenciát alkotnak, vagy
6. a konnektorok két külön pólusban állnak, és additív szekvenciát alkotnak.

A gyakorlatban azonban kevesebb nehézséggel kell számolnunk. A 6. eleve fiktív konstrukció, hiszen ilyen esetben világos, hogy két jelentésszerkezetéről van szó, nem konnektorszekvenciáról (nem azonos a „szintaktikai hatókör”). Az 1. esetben egyszerűen a szekvencia egészét fogjuk konnektorként címkézni. A 2. és 3. esetet alább, V. (2.2.1.)-ben tárgyaljuk (és ott foglalkozunk azzal is, hogy a 3. esetet miért tekintjük egyáltalán szekvenciának a „szintaktikai hatókör” különbözőségének dacára). A 4. és 5. lehetőséget viszont itt kell alaposabban szemügyre vennünk.

A probléma — pillanatnyi céljaink szempontjából — abban áll, hogy a (kompozicionális) szekvenciát alkotó konnektorok pólusai elkülöníthetők-e, vagy sem. Világítsuk meg ezt az esetet egy példával, melyben (az eddig bevezetett címkéinket felhasználva, de attribútumaikat részben csak hiányosan kitöltve, részben pedig alkalmi kiegészítésekkel bővítve; összességében az XML szabályait többszörösen megsértve) jelöljük is a jelentésszerkezeti viszonyokat. Az elemzést egyszerűsített ágrajzzal is megjelenítjük⁶⁹.

(111) Nous avons trouvé une gardienne, mais elle s'occupait très mal de notre fils. Elle ne le lavait pas, ne l'habillait pas et lui donnait beaucoup de bonbons. Elle ne l'amenait jamais à l'extérieur et ne s'occupait pas du tout de son développement.
<constr_sem id="1"> <pol quand même pos="1">
<constr_sem id="2"> <pol mais pos="1">Nous l'avons

⁶⁹ Az olvasót pedig arra kérjük, hogy az elemzést — mint hipotézist — fogadja egyelőre el; kritikus pontjait alább magunk is igyekszünk sorra venni.

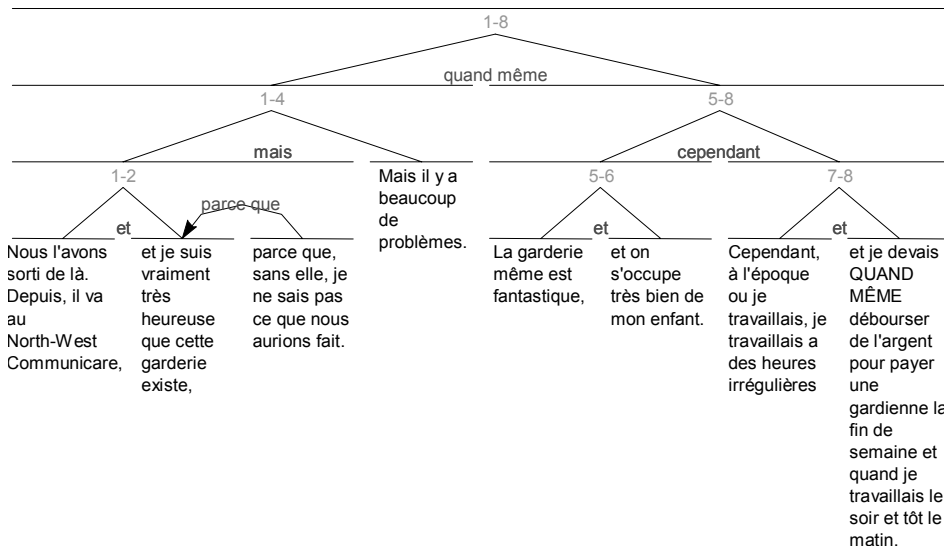
sorti de là. <constr_sem id="3"> <pol et pos="1">Depuis, il va au North-West Communicare, </pol et pos="1"><pol et pos="2"> <constr_sem id="4"><pol parce que pos="1">ET je suis vraiment très heureuse que cette garderie existe,</pol parce que pos="1"><pol parce que pos="2"> PARCE QUE, sans elle, je ne sais pas ce que nous aurions fait</pol parce que pos="2"><constr_sem id="4"> </pol et pos="2"></constr_sem id="3">. </pol mais pos="1"> <pol mais pos="2"> MAIS il y a beaucoup de problèmes. </pol mais pos="2"></constr_sem id="2"> </pol quand même pos="1"> <constr_sem id="5"> <pol cependant pos="1"> <constr_sem id="6"> <pol et pos="1">La garderie même est fantastique,</pol et pos="1"> <pol et pos="2"> ET on s'occupe très bien de mon enfant</pol et pos="2">. </constr_sem id="6"> </pol cependant pos="1"> <pol cependant pos="2"> CEPENDANT, à l'époque où je travaillais, <constr_sem id="7"> <pol et pos="1"> je travaillais à des heures irrégulières </pol et pos="1"><pol et pos="2"> <pol quand même pos="2"> ET je devais QUAND MÊME déboursier de l'argent pour payer une gardienne la fin de semaine et quand je travaillais le soir et tôt le matin. </pol et pos="2"> </constr_sem id="7"> </pol quand même pos="2"> </constr_sem id="1"> </pol cependant pos="2"> </constr_sem id="5"> (Hansard)⁷⁰

(Találtunk egy gyermekmegőrzőnőt, DE nagyon rosszul bánt a fiunkkal. Nem mosdatta, nem öltöztette, és sok cukorkát adott neki. Sosem vitte ki a szabadba, és egyáltalán nem törődött a fejlődésével. 1[Elhoztuk onnan. Azóta a North-West Communicare-be jár.] 2[ÉS igazán nagyon örülök, hogy van ez a bölcsőde.] 3[MERT nem tudom, hogy nélküle mit csináltunk volna.] 4[DE sok probléma van.] 5[A bölcsőde egyenesen fantasztikus.] 6[ÉS nagyon jól bánnak a gyermekemmel.] 7[UGYANAKKOR abban az időben, amikor dolgoztam, változó volt az időbeosztásom.] 8[ÉS MÉGISCsak pénzt kellett költenem gyermekmegőrzőnőre hétfőig, meg amikor este vagy kora reggel dolgoztam.])⁷¹

⁷⁰ A példákban előforduló kiemelések itt és a továbbiakban is tőlünk származnak.

⁷¹ A jelentésszerkezeti komponensek zárójelezése és számozása a fordításban a következő oldalak ábráiban való eligazodást segíti.

A konnektorok a szövegben

25. ábra

A szövegrész első néhány mondatát nem elemeztük, mert kívül esnek a problematikus jelentésszerkezetek körén; csupán az értelmi teljesség kedvéért állnak itt. Szegmentumaink a mondatnál néha nagyobb, néha kisebb egységek, melyek viszonyait az azokat jelző konnektorokkal jelöltük (itt mindegyik lexikai egység szintű). A szegmentumokra (és tömbjeikre) a továbbiakban sorszámmukkal [1-től 8-ig] hivatkozunk.

Konnektorszekvenciának az *et ... quand même*, illetve (tágabb értelemben) a *cependant ... et ... quand même* lexikai elemek együttesét tekinthetjük. Megállapítható, hogy a jelentésszerkezetek és a pólusok felépítéséről eddig tett kijelentéseink majdnem teljesen megállták a helyüket, azaz a jelentésszerkezetek pólusokat, a pólusok pedig (tovább nem elemzett verbális anyagon kívül) jelentésszerkezeteket tartalmaznak, és a zárójelezés általában nem sérti meg az XML szabályait (ami egyben a nyelvi-szemantikai viszonyok egyértelmű megkülönböztetésének és azonosításának a garanciája is, hisz így nem kapcsoltunk egy elemet két szülő csomópontához). Az elemzésből így arra lehet következtetni, hogy a kompozicionális szekvenciát alkotó konnektorok pólusai elkülöníthetők, így elemző apparátusunk megváltoztatását nem igénylik, csupán pontosítását oly módon, hogy az egyes szövegszegmentumok relációit bonyolultabb szerkezetek esetén is azonosítani lehessen. Ezzel egyúttal a konnektorszekvencia tagjainak azonosítása is megvalósul. Példánk egyébként az iménti 5. lehetőséget jeleníti meg, de a *quand même* (tekintet nélkül a szöveg szerkezetére, csupán a mondat nyelvtani jólformáltságát tartva szem előtt) rögtön az *et* után is következhetne,

úgyhogy — amíg a konnektorok pólusait ilyen szabályosan el tudjuk határolni — az imént fölvetett 4. lehetőség sem jelent gondot.

Ha azonban figyelmesebben megvizsgáljuk (111) elemzését, észrevesszük, hogy egy ponton nem tartottuk tiszteletben az eddigi elemtípus-definícióinkat. Az 5-ös egyedi azonosítóval ellátott jelentésszerkezet ugyanis maga is közvetlenül (az 1-es egyedi azonosítóval ellátott) jelentésszerkezeten belül áll, a *quand même* két pólusa között. Természetesen leszűrhetnénk ebből azt a következtetést, hogy a jelentésszerkezetek nemcsak pólusokat, hanem közvetlenül további jelentésszerkezeteket is tartalmazhatnak, ez azonban hibás lépés volna, mint ahogyan — be kell látnunk — (111) elemzése is, végső soron, hibás (noha az interpretáció, melyet kifejez, alapjában véve helyesnek tartható). Igaz ugyan, hogy a jelentésszerkezetek pólusokat, a pólusok pedig (tovább nem elemzett verbális anyagon kívül) jelentésszerkezeteket tartalmaznak, de van olyan jelentésszerkezet, melynek egyik pólusa egy másik jelentésszerkezeten belül található. Hangsúlyozandó, hogy tisztán XML szempontból ez nem hiba (ha megengedjük, hogy jelentésszerkezet közvetlenül további jelentésszerkezeteket is tartalmazhasson): sematikusan megjelenítve így fest a szerkezet; a lényeg csak az, hogy a zárójelpárok ne keresztezzék egymást, és ne kövesse egymást két ugyanolyan fajta, azonos irányba néző zárójel.⁷²

$$((1 - \{2 - 3\}) - 4) \{(5 - 6) - (7 - 8)\}$$

Nem véletlenül tüntettük fel azonban (szabálytalanul) az egységeket lezáró címkékben is, hogy melyik nyitó címkével állnak párban: így nemcsak a szövegszegmentumok pusztá tömbösödését, hanem a jelentésszerkezetek és pólusok szemantikai viszonyait is megjelenítettük. Formailag mi sem állna annak az útjában, hogy a *quand même* második pólusát „kiszabadítsuk” az „idegen” jelentésszerkezetbe ékeltségéből, és kezdetét közvetlenül az első pólusának végét jelző címke után szűrjük be, végét pedig a *cependant* jelentésszerkezetének vége utánra tegyük, ahogyan azt előbbi sémánk sugallja:

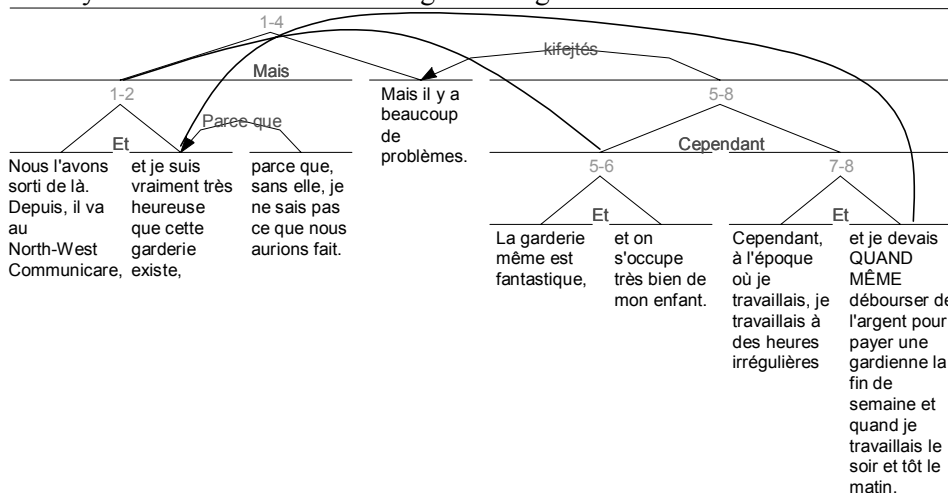
$$((1 \text{ et } \{2 \text{ parce que } 3\}) \text{ mais } 4) \text{ quand même } \{(5 \text{ et } 6) \text{ cependant } (7 \text{ et } 8)\}$$

A szöveg egészének és részeinek jelentésviszonyai szempontjából ez azonban hamis megoldás volna (a séma első változatában nem véletlenül hagytuk ki a kötőjelet a két fő tömb között). Sajnos, elemzésünkben más, kevésbé feltűnő hamisság is van: a *quand même* bal pólusa nem [1-4] egésze, hanem csak [1-3],

⁷² Hogy egy tartalmi összetevő hogyan kerülhet több más összetevővel különböző relációkba a szövegben, és hogyan lehet ezt reprezentálni, ahhoz lásd (például): DANLOS (2003). Az itt leírt elemzés mód nem eredményez közvetlenül standard fákat vagy gráfokat (ez nem is célja), de ezeket az egymást keresztező relációkat kezelni tudja.

vagy még inkább [1-2] (és még ezt a megoldást sem mondhatjuk teljesen megnyugtatónak, noha kétségtelenül innen származik az, amire a *quand même* visszatér), [5-8] pedig nem [1-4]-gyel áll egy szinten, hanem — makrostrukturális funkciója szerint — [4] kifejtése. Ideje mindezekkel a nehézségekkel szembenézni.

Példánkban a beszélő mondandójának két lényeges eleme van: a dolgozó szülők iskoláskorú fiatalabb gyermekeinek megfelelő elhelyezése nehéz és költséges dolog (T1), öneki azonban — korábbi nehézségei után — végül sikerült megoldást találnia (T2). (2) ezt fejti ki, helyenként részletekkel gazdagítva az elbeszélést és az érvelést. Felépítésében a két fő tematikus elem közötti ingadozás, hullámlás, ismétlődés figyelhető meg: a bevezető, általunk nem elemzett szakasz T1-hez tartozik, majd [1-2] T2-höz, [3] és [4] T1-hez, [5-6] ismét T2-höz, hogy aztán [7-8] visszatérjen T1-hez. [4] és [5-6] között éles váltás van: ezek nincsenek egymáshoz kapcsolva, és bár az [5-6]-ot magába foglaló tömb [4]-nek a kifejtése, [5-6] önmagában nem az, de ellentétbe sincsen [4]-gyel állítva. Az *et* és a *quand même* általában minden nehézség nélkül alkot kompozicionális konnektorszekvenciát, de hogy itt nem ez a helyzet, az első hallásra-olvasásra kiderül, mert az e két elemet tartalmazó [8] kapcsolódását [7]-hez kissé sutának érezzük, amíg rá nem jövünk, hogy a *quand même* az előbbi nem az utóbbihoz köti, hanem *valamihez*, amiről korábban volt szó. Jegyezzük meg, hogy a *quand même*-nek ez a mondatbeli helyzete tökéletes összhangban van a konnexió primátusának elvével és az adverbialis konnektor mozgatásának szabályával. Az elmondottakat világítsuk meg ábrával is:

26. ábra

Úgy találjuk tehát, hogy ugyanaz a pólus csomópont több szülő (azaz jelentésszerkezet) csomópont gyermeke is lehet, ami — legalábbis a formális elemzés

szempontjából, ha ugyan azt a szerint a kölcsönösen egyértelmű, kizárólagos viszonyokat feltételező szemlélet szerint képzeljük el, mint amely például PETŐFI (1996)-ból is következik — nemkívánatos eredmény. Kérdés, hogy nem azért találjuk-e magunkat ebben a helyzetben, mert — a BATEMAN (2001) által javasolt módon — a szöveg szerkezetének leírását több szinten végezhetnénk csak el, és (111) elemzésekor összevegyítettük a lexikogrammatikai és a makroszemantikai, retorikai szintet. Bár a problémánk ezzel összefügghet, nem következik belőle egyenesen felelet arra a kérdésre, hogy miként azonosítsunk egy szövegösszetevők egymáshoz való viszonya jelzésének funkciójával felruházott lexikogrammatikai eszközökhöz tartozó összekapcsolt szövegösszetevőket.

Több megoldási lehetőség is kínálkozik azonban. Az első a szöveg típusával, a kommunikáció közegével függ össze. (111) ugyanis lejegyzett élőbeszéd, márpedig tudjuk, mekkora különbség van a kimunkált írásbeli üzenetek és az élőszó megformáltsága, szabályossága között. Ha a nyelvtani elemzés során folyvást számolnunk kell az elrontott, hiányos szerkezetekkel, a nem elemezhető, de a beszédprodukció tényleges részét képező nyögésekkel, elkezdett, de be nem fejezett szavakkal, miért kellene a szövegnyelvészeti elemzésnek minden esetben tökéletes, hibátlan szerkezeteket feltárnia? Előfordulhat, hogy nemcsak a szövegmondatok, hanem a szöveg nyelvtani (és/vagy jelentéstani) megszerkesztettsége is fogyatékos, és az ilyen esetekben kénytelenek vagyunk beérni a részleges elemzéssel; legfőljebb jelezhetjük a tapasztalt hiányokat vagy fölösleget.⁷³ Ezt a megoldási lehetőséget semmiképpen sem szabad elvetnünk, ha a szóbeli kommunikáció produktumait sem akarjuk kizárni a szövegtani vizsgálatok köréből (s ezt hangsúlyoznunk kell, hisz az annyiszor deklarált elvek ellenére is azt látjuk, hogy a szövegtan a gyakorlatban továbbra is az írott, sőt: irodalmi szövegek tana). E megoldás mellett szól, hogy a *quand même* használatát kissé ügyetlennek érezzük, mert első olvasásra az előző tagmondatra vonatkozóknak véljük, akárcsak az *et*-t, de ezt az interpretációt hamar kénytelenek vagyunk el is vetni.

Ennek elfogadása mellett is gondolhatjuk viszont úgy, hogy (111) „szövegtani jólformáltsága” a laza szerkezetű élőbeszédénél magasabb fokú, ezért más megoldást kíván. Valóban, helytelen is volna figyelmen kívül hagyni egy lexikai tényezőt, amely voltaképpen minden (2)-vel kapcsolatos gondunk okozója: a *quand même* a *mais* lexikai mezejének (az ellentétviszony különböző megvalósulásait konnektorként jelezni alkalmas lexikai egységek halmazának) igen sajtós eleme. Ha, amint írtuk, az az érzésünk, hogy a *quand même* [8]-at nem is

⁷³ Tegyük hozzá, hogy ha a befogadó a „fogyatékos”, „nem jól formált” szerkezetű szöveget koherensnek ítéli, minden bizonnyal képes mindazt explicitté tenni, rekonstruálni, a szöveget mindazzal kiegészíteni, ami a „tökéletes” jólformáltsághoz kell. Ez a tudatos/tudományos elemzésre fokozottan érvényes.

[7]-hez köti, hanem *valamihez*, amiről korábban volt szó, az azért lehetséges, mert a *quand même*-nek ez a bizonytalanság, meghatározatlanság immanens jegye (olyannyira, hogy korábbi korpuszelemzéseinkből kiderült: az esetek majd' felében egy másik konnektorhoz kapcsolódik, szekvencia részeként van csupán jelen; azt pedig már említettük, hogy az esetek mintegy negyedrésszében nincs explicit bal oldali pólusa). E megfontolás motiválhatja azt a megoldást, hogy a *quand même* bal oldali pólusát (111)-ben is hiányzónak vesszük. Ezt, amint tudjuk, elemző apparátusunk jelenlegi formájában is lehetővé teszi, ugyanakkor arra is módunk van, hogy (hozzálátva a szöveg kiegészített realizációtípusa elkészítéséhez) interpretációnknak megfelelően megkonstruáljuk a hiányzó pólust. (Figyeljük meg egyébként, hogy (111)-ben a *quand même* elhagyása viszonylag csekély információvesztést eredményez, az elemzést viszont nagymértékben leegyszerűsíti.)

A látottakból azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a jelentésszerkezetek javasolt tagolási és címkézési módja alkalmas arra, hogy a bonyolultabb konnektor-konfigurációkat is elemezzük segítségével, azoknak az eseteknek a felszínre kerülése pedig, ahol alkalmazása akadályba ütközik, éppenséggel kívánatos a szövegalkotás és interpretáció egyes sajátosságainak a megértéséhez (de erre a kérdésre alább, a 131. oldalon még visszatérünk). A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján így nem látunk okot a konnektorral jelzett jelentésszerkezetek elemzésére szolgáló apparátusunk eddig bevezetett elemeinek a megváltoztatására; az előző (V. (2.1.1.)) pontban leírt elgondolásunkat a fentiek értelmében azonban annyiban mindenképpen módosítanunk kell, hogy a *<pol>* elemtípusban nem nulla vagy egy, hanem nulla vagy több konnektor típusú elemet kell megengednünk, egyben pedig gondoskodnunk kell arról, hogy több ilyen elem jelenléte esetén mindegyiknek egyértelműen rögzíteni tudjuk a többivel és a jelentésszerkezet többi összetevőjével fennálló viszonyát.

V. (2.1.3.) Amennyiben a konnektorként működő nem lexikai entitások (szintagmák vagy mondatstruktúrájú szövegösszetevők) lineáris kontinuumot alkotnak, ugyanúgy kezeljük őket, mintha egy szóval realizált konnektorok volnának. Ha nem szomszédos elemeket volnánk kénytelenek egyazon konnektor részeként elemezni, akkor a következő pontban leírtak alapján kell eljárunk.

V. (2.2.1.) A nem folytonos konnektorokat (konnektorszekvenciákat) különböző megjelenési módjaik szerint kezeljük. Eddigi kutatásaink alapján elegendő két alaptípussal számolni.

Abban az esetben, ha a konnektorok egy póluson belül, de nem egymás mellett állnak, és kompozicionális szekvenciát alkotnak, az első konnektor rendszeren a (tag)mondat élén áll, szófaji minőségét tekintve kötőszó. Azt ugyan nem mondhatjuk, hogy a konnexív és a szemantiko-pragmatikai funkció ez esetben különválna, s a konnektorszekvencia eme első eleme csak az előbbit látná el, hiszen a kötőszó valamilyen tágan értelmezhető interpretációs instrukciót is

hordoz egyben, de az bizonyos, hogy a szekvencia második tagja teszi ezt az instrukciót pontosabbá, amint (112) mutatja. Az elsőt mindenképpen célszerű konnektorként címkézni, de a második elhatárolásáról és címkézéséről is hiba volna letenni, azt tehát — egy új elemtípus bevezetésével — konnektor-specifikátorként volna érdemes azonosítani, biztosítva, hogy a címkézés eredményeként a konnektorként címkézett elemhez fűződő viszonya rögzítve legyen.

- (112) En ce sens, l'élargissement ne créera pas de problèmes, **MAIS** permettra **AU CONTRAIRE** de les mettre en évidence et les replacera dans un cadre plus propice à leur résolution. (*EU-dok.*)
 (Ilyen értelemben a bővítés nem hoz létre problémákat, **HANEM ELLENKEZŐLEG: lehetővé teszi, hogy fény derüljön rájuk, és a megoldásukra alkalmasabb keretbe helyezi őket.**)

A (112) példában a *mais* kötőszó akár indirekt megengedő ellentétrealizációt is jelezhetne, az *au contraire* viszont a *mais* lehetséges értékeit korlátozva a kizáró/cáfoló realizációtípust jelzi.

Abban az esetben, ha a konnektorok két külön pólusban állnak, és kompozicionális szekvenciát alkotnak (mint a fr. *certes ... mais* vagy a m. *nemcsak ... hanem ... is*), afféle konnektorpárról vagy társkonnektorokról beszélhetünk. Ekkor egyik sem specifikálja a másikat, hanem együttesen töltik be mind a konnexív, mind a szemantiko-pragmatikai funkciót oly módon, hogy az első pólusban álló társkonnektor mintegy előkészíti, előre jelzi a második pólust és az azzal létesülő viszonyt. Az első vagy „előrejelző” társkonnektor lehet kötelező (*nemcsak*) vagy fakultatív, elhagyható (*certes*), és a saját pólusán belül van szintaktikai módosító szerepe. A fő szerep tehát itt is a második pólusbeli társkonnektore, így ilyenkor is ezt célszerű konnektor címkével ellátni, az előrejelző párját pedig kataforikus konnektorszekvencia-összetevőként azonosítani, itt is biztosítva, hogy a címkézés eredményeként a konnektorként címkézett elemhez fűződő viszonya rögzítve legyen.

V. (2.2.2.) Az első pólust szolgáltató szövegösszetevő és a konnektor közé nem ékelődhet akármilyen: ennek a közbeékeltségből az első pólust szolgáltató szövegösszetevővel jól meghatározható tematikus viszonya hierarchikusan alárendelt viszony, így a kettőt egységes, komplex szövegösszetevőnek kell tekintenünk. A szegmentálás/címkézés során ezért figyelembe vehetjük a tömb egészét, mondván: magát a pólust szolgáltató szövegszegmentumot egyrészt amúgy is elhatárolja az eggyel alacsonyabb strukturális szint elemzése (amivel ehelyütt nem feladatunk foglalkozni), másrészt az így „lecsupaszított” pólusra az interpretációnak csak egy másik (szemantiko-pragmatikai) szintjén lesz szükségünk. Ha viszont a jelentésszerkezeti elemzésnek a szintaktikai elemzéssel való kompatibilitását is szem előtt kívánjuk tartani, előfordulhat, hogy a pólust tar-

A konnektorok a szövegben

talmazó verbális tömb részletes elemzésétől nem tekinthetünk el, és a pólusról a szövegstruktúrában a neki alárendelt státuszú összetevőket leválasztjuk. Alább (136. o.) látni fogjuk, hogy magának a pólusnak a kijelölése eddigi kutatásaink szerint nem okoz grammatikai problémát, de komplex bal oldali tömb esetén ez másként lehet. Ez felveti a kiegészített szövegrealizáció létrehozásának kérdését is, amivel szintén alább (139. o.) foglalkozunk majd.

A második kérdés első két alkérdésére adott válaszuk a következő elemtípus-deklarációkat adja:

```
<!ELEMENT connector (#PCDATA)>
<!ATTLIST connector
  anaph_id IDREFS      #IMPLIED
  conn_seq IDREF #IMPLIED
  id ID #REQUIRED
  poll (vac|deict|anaph)  "anaph"
>
<!ELEMENT constr_sem (pol)+>
<!ATTLIST constr_sem
  id ID #REQUIRED
>
<!ELEMENT pol (#PCDATA|constr_sem|connector)*>
<!ATTLIST pol
  id ID #REQUIRED
  pos (1|2)  "2"
>
<!ELEMENT textdata ANY>
<!ATTLIST textdata
  source CDATA "filename"
>74
```

Magyarázat: a konnektorok címkézésére felvettük a *<connector>* elemtípust, mely tovább nem elemzett verbális anyagot tartalmazhat. Megköveteltük, hogy egyedi azonosítót kapjon minden konnektorként címkézett karaktorsor. A bal oldali pólusának jellegét a *poll* attribútummal adhatjuk meg; ez a *vac* (hiányzó vagy bizonytalan első pólus), *deict* (deiktikus: a konnektor a beszédhelyzet valamely jól meghatározható, de nem verbalizált eleméhez kapcsol) és *anaph* (anaforikus: az első pólus a szövegelőzmény explicit eleme) értékek valamelyikét kaphatja. Az alapértelmezett érték az *anaph*. Ebben az utóbbi esetben az (egyébként nem kötelező) *anaph_id* attribútum szolgál a bal pólus azonosítására, melynek értéke egy vagy több már felcímkézett szövegszegmentum egyedi azo-

⁷⁴ Az általunk használt program az elemtípusokat és az attribútumokat nevük szerint ábécérendbe állítja, ezt — mivel tartalmi következménye nincs — ehelyütt is átvettük. Az itteni felsorolás csak részleges és átmeneti, „szabványosítani” a végleges változatban (141. oldal) fogjuk.

nosítójával azonos. Amennyiben a konnektor szekvencia tagja, a hozzá kapcsolódó konnektort is — a *conn_seq* attribútum értékeként megadott — egyedi azonosítójával kívánjuk megjelölni. Az első szekvenciaelem az utána következő egyedi azonosítóját kapja ezen attribútumának értékeként, de az utalás egyébként itt is jobbról balra történik, többtagú szekvenciák minden tagja az őt megelőző konnektorhoz kapcsolandó:

```
<connector id="c1">nemcsak</connector> ... <connector id="c2"
  conn_seq="c1">hanem</connector> ... <connector id="c3"
  conn_seq="c2">is</connector> ...
```

A 115. oldalon bevezetett *<constr_sem>* elemtípust változatlanul hagytuk, a *<pol>* tartalmát viszont véglegesítettük: a *<pol>* címkepárok vegyesen tartalmazhatnak nulla vagy több konnektort, jelentésszerkezetet, valamint tovább nem szegmentált karaktersort. Végül pedig meghatároztuk a *<textdata>* elemtípust, mely bármilyen tartalmat jelölhet, és az XML-dokumentumaink gyökerét adja.⁷⁵ Egyetlen attribútuma az elemzett szöveg forrásául szolgáló fájl neve.

Az elemtípusok elnevezése egy nyelvi kérdést vet föl: a szélesebb körű felhasználhatóság és a közvetlen olvashatóság-érthetőség mely nyelv használatát teszi kívánatosabbá? Saját szempontjainkat követve a magyart, a franciát és az angolt vettük tekintetbe, s végül lehetséges, hogy nem egy esetben öszvérmegoldás született, de a többnyelvű olvashatóságot talán sikerült biztosítanunk.

4.1.1.2. A jelentésszerkezetek és a grammatikai struktúra viszonya

A második kérdés harmadik alkérdése az összekapcsolt szövegösszetevők szintaktikai státusával kapcsolatos.

Lássunk egy példát arra, hogy milyen nehézségekbe ütközhetünk:

- (113) Un bruit de ferrailles sonna sur le pavé, dans un tourbillon de poussière. C'étaient trois calèches de remise qui s'en allaient vers Bercy, promenant une mariée avec son bouquet, des bourgeois en cravate blanche, des dames enfouies jusqu'aux aisselles dans leur jupon, deux ou trois petites filles, un collègien. La vue de cette noce amena Bouvard et Pécuchet à parler des femmes, — qu'ils déclarèrent frivoles, acariâtres, têtues. **MALGRÉ CELA**, elles étaient *souvent* meilleures que

⁷⁵ BODA István felhívja figyelmünket arra, hogy az *any* attribútum használata ellentétes az XML filozófiájával, és maga a szabvány sem ajánlja. Nem azért alkalmazzuk mégis, mert nem értünk egyet az észrevétellel, hanem azért, mert a DTD-nk részleges korpuszelemzési céllal történő felhasználását is lehetővé akarjuk tenni, amikor is a korpusz bizonyos részei esetleg kimaradnak az elemzésből, és vegyesen fordulnak elő tagolt-címkézett és elemzetlen szövegrészek. Ezt azonban bizvást átmeneti megoldásnak tekinthetjük.

les hommes ; *d'autres fois* elles étaient pires. **BREF**, il valait mieux vivre sans elles ; **AUSSI** Pécuchet était resté célibataire. (*Bouvard et Pécuchet*)
(*Vascsikorgás hangzott fel a kövezeten, egy porfelhő közepéből. Három bérkocsi volt az, melyek Bercy felé vették az irányt, egy menyasszonyt a csokrával, fehérnyakkendő polgárokat, ruhájukból szinte ki se látszó hölgyeket, két-három kislányt meg egy kollégistát vittek sétakocsikázni. A nászmenetet látva Bouvard és Pécuchet a nőkről kezdett beszélni, akiről kijelentették, hogy léhák, házsártosak és csökönyösek. ENNEK ELLENÉRE gyakran különbek a férfiaknál, máskor rosszabbak. EGYSZÓVAL jobb nélkülük élni; Pécuchet nőilen IS maradt.*)

Mivel más (és több) problémára kell rávilágítanunk, mint (111) esetében, példánk elemzését másként és több lépésben végezzük el. Jelentéstani szempontból (113) felépítése összetett, de viszonylag világos (nem formalizálunk, de — ami a grammatikai felépítést és a korreferenciaviszonyokat illeti — egyszerűsítve jelenítjük meg az összetevőket):

első (elemi) jelentésszerkezet:

```
{{[les femmes sont] frivoles, acariâtres, têtues}
MALGRÉ CELA
{[les femmes sont] souvent meilleures que les hommes}}
```

második (összetett) jelentésszerkezet:

```
{{[les femmes sont] frivoles, acariâtres, têtues
[ (...) et des fois] pires que les hommes}
BREF
{{il vaut mieux] vivre sans [les femmes}}}
```

harmadik (elemi) jelentésszerkezet:

```
{{[il vaut mieux] vivre sans [les femmes]}
AUSSI
{Pécuchet était resté célibataire}}
```

Ezeknek a jelentésszerkezeteknek az azonosítása és interpretációja már csak azért is egyszerű, mert mindegyiket konnektor jelzi: az elsőben ellentétviszonyt, a másodikban összefoglalást és következtetést, a harmadikban pedig egyszerű következtetést. Mégis, már a pusztá jelentésszerkezeti elemzés síkján jelentkezik egy nehézség. Az eddigiekből az derül ki, hogy a második és a harmadik jelentésszerkezet összekapcsolódik, és elválik az elsőtől. A helyzet azonban még

ennél is rosszabb: az érvelés a kellős közepén megbicsaklik, mert ellentétes pragmatikai orientációjú összetevők inkohereus módon vannak összekapcsolva. Van ugyanis egy alárendelt, konnektorral nem jelölt jelentésszerkezet, mellyel eddig nem számoltunk:

```

      ({[les femmes sont] meilleures que les hom-
        mes}
      SOUVENT
      D'AUTRES FOIS
      {[les femmes sont] pires que les hommes})

```

A két állítást párhuzamos időhatározói összetevőik LTF-ként kapcsolják össze. Tudjuk azonban, hogy az ilyen időviszony-jelölés gyakran szembeállítás kifejezésére (is) szolgál (vö.: *Míg szülei keményen dolgoznak, addig Norbert csak a napot lopja*), s itt egyértelműen az ellentétviszony egyszerű szembeállító megvalósulásával van dolgunk. Ez a két tagmondat két egyenrangú, ellentétes orientációjú érv párhuzamba állítása, s a mondat egészének argumentatív orientációja egyikével sem azonos. Magyarul: sem az egyik, sem a másik tagmondatával koorientált tartalmú mondatot nem kapcsolhatunk *akárhogyan* hozzá, és a mondat egészét sem használhatjuk *akármilyen* jelentésszerkezet elemeként⁷⁶. Márpedig (3)-ban kétszeresen is „hibás” kapcsolást fedezünk fel. Először is a *malgré cela* interpretációjakor (ellenkező instrukciót hordozó konnektor nem lévén a tagmondatok között) a mondat egészét vesszük tekintetbe, holott a második tagmondat a *malgré cela* első pólusával nem antiorientált, viszont annál inkább az az első tagmondat. Másodszor pedig a *bref* interpretációjakor az inkriminált mondatot szintén egészében vesszük bal pólusként tekintetbe, holott csak a második tagmondat volna erre a szerepre alkalmas, meg a távolabbi szövegelőzmény, amihez viszont „szabályosan” nem juthatunk el (a konnexió primátusának elvéből (lásd *A konnektorok szintaxisa* c. fejezetet) és a *bref* konkluzív-újraértékelő instrukcionális jelentéséből⁷⁷ következően).

Elemzésünk első lépéséből tehát két következtetés adódik. Az első: a jelentésszerkezetek és a szintaxis szerinti tagolódás valamiképpen párhuzamban látszanak lenni, s ez a fő céljaink szempontjából örömdetes. A másik: az elemzett szövegrész (az „elsőfokú” interpretáció értelmében) inkohereus. Mivel ezt nem hajlunk elhinni, meg kell néznünk, mi alapján tekinthetjük koherensnek.

Észre kell vennünk, hogy a *malgré cela*-val bevezetett mondatról kezdve a szöveg *discours indirect libre*, azaz *szabad* („megelevenítő”) *függő beszéd*.⁷⁸

⁷⁶ Hogy egy ilyen konfigurációhoz mit és hogyan kapcsolhatunk, az külön kifejtést érdemelne, ami (itt és most) eltérítene eredeti céljainktól.

⁷⁷ A *bref* instrukcióinak meghatározásához lásd: ROULET ET AL. (1985: 154 kk.)

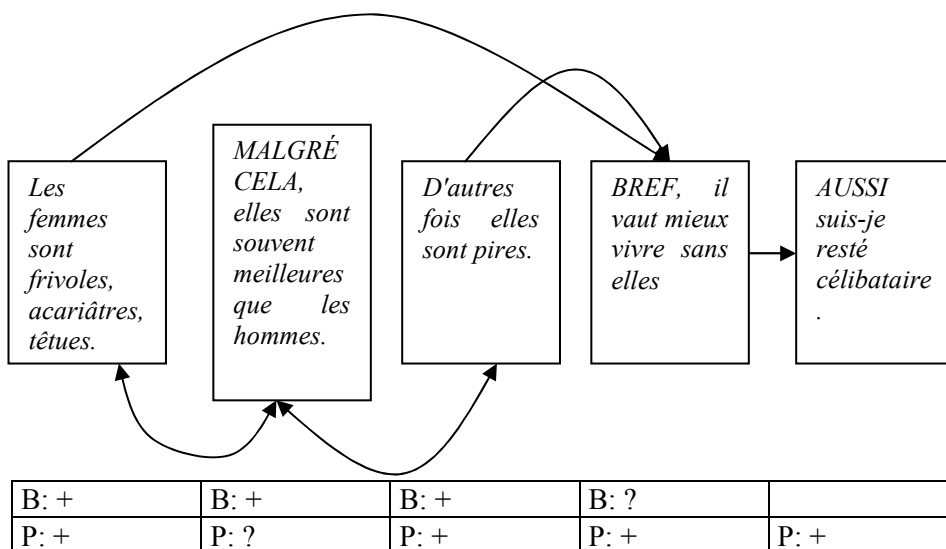
⁷⁸ Ahogyan ACHARD-BAYLE (2002: 57) fogalmaz:

A konnektorok a szövegben

Próbáljuk hát meg (sematikusan) rekonstruálni a Bouvard és Pécuchet közötti dialógusnak ezt a szakaszát! A megszólalások sorrendje fentről lefelé és balról jobbra haladva követendő.

Bouvard	Pécuchet
— <i>Les femmes sont frivoles, acariâtres, têtues.</i>	
— <i>MALGRÉ CELA, elles sont souvent meilleures que les hommes.</i>	— <i>D'autres fois elles sont pires.</i>
— <i>(oui)</i>	
	— <i>BREF, il vaut mieux vivre sans elles ; AUSSI suis-je resté célibataire.</i>

Természetesen nem lehetséges pontosan rekonstruálni, hogy ki mit mondott, de a többféle lehetséges rekonstrukció alapvetően azonos eredményt ad, melynek elemei: egy állítássorozat, az egyes állítások közötti viszonyok és a beszélők azonosulása az egyes állításokkal. Ezt sematikusan így ábrázolhatjuk:

27. ábra

...ce type de discours rapporté reste difficile à identifier, donc à décrire comme tel, en ce qu'il ne présente apparemment pas de marques propres, et tend à « se confondre » sinon avec le discours narratif proprement dit, du moins avec certaines formes de « narration intérieure ». („...az idézett diskurzusnak ez a fajtája nehezen azonosítható, s így nehezen is írható le, mint olyan, mivel úgy tűnik, hogy nincsenek saját jegyei, és hajlamos arra, hogy «elveyüljön», ha nem is a tulajdonképpeni elbeszélő szöveggel, de legalábbis a «belső elbeszélés» bizonyos formáival”.)

Kettős nyíllal az ellentétviszonyokat, egyes nyíllal az ok-okozati jellegű viszonyokat jelöltük. A két szereplő nevét kezdőbetűvel rövidítettük, és + jellel jeleztük, hogy melyikük melyik állítással azonosul; ha ez nem dönthető el egyértelműen, kérdőjelet tettünk.

A két — ismeretségük legelején tartó — szereplő tehát konfliktuskerülő stratégiát követ a párbeszédben, s ez nem is esik különösebben nehezükre: beérik közhelyekkel. A narrátor ezt sajátos tömörítéssel adja vissza *discours indirect libre*-ben, úgy, hogy felszámolja az egyes beszélők azonosulásának jelzését az egyes állításokkal, s az így inkongruenssé vált állítássort a konnektorok révén szigorú szemantikai-logikai keretbe foglalja. A közhelyesség, a párbeszéd üressége és a logikai bukfencek tömör érvelő szekvenciába foglalása olyan kontasztnban áll, hogy mindjárt nyilvánvaló az elbeszélő szándék, mely a humor eszközével közvetíti szereplőinek minősítését. Ahhoz, ami az elemzett szövegrész koherenciáját adja, a „másodfokú” interpretáció eredményeképpen jut el az olvasó.

Az elemzésnek ebből a második lépéséből így kiderül, hogy (113) valamiképpen mégiscsak jólformált szöveg. A dialógusforma helyreállításához elegendő az igeidőket és a beszélő(k)re utaló nyelvi elemeket (valamint a tipográfiát) megváltoztatnunk, s a párbeszédből hiányzik az a komikus szemantikai bukfenc, mellyel a szabad függő beszédben szembesültünk. Márpedig a konnektorok működéséről és a jelentésszerkezetek felépüléséről a párbeszédben is számot kell tudnunk adni. (113) így arra kényszerít, hogy két problémával is megbirkózzunk:

- Ugyanaz a szövegösszetevő (gyermek) két (esetleg több) jelentésszerkezethez (szülőhöz) is tartozhat, azaz a zárójelezés keresztezheti egymást. Ez a helyzet akkor, ha az előrehaladó szöveg linearitásában megvalósuló szemantikai kontinuum a relációknak nem hierarchiáját, hanem láncolatát adja (vö. a 114. oldal 65. lábjegyzetével).
- Bár tapasztaltuk, hogy „normális” körülmények között a jelentésszerkezetek és a szintaxis szerinti tagolódás között valamilyen párhuzam látszik kíváncsnak, most ez még sincs így: a szintaktikai és a jelentésszerkezeti zárójelezés is keresztezi egymást, mert a *malgré cela* konnektor volta-képpen két külön mondathoz tartozó tagmondatot kapcsol össze.

Az első problémával már (111) esetében is találkoztunk, de most még élesebben vetődik fel, mert tudatosan szerkesztett írott szövegben jelentkezik, halmozottan, és nem olyan bizonytalan instrukciókat jelző konnektorhoz kapcsolódóan, mint amilyen a *quand même* volt. Több választásunk is van: mondhatjuk továbbra is azt, hogy olyan elemző apparátus kidolgozása a célunk, mely minden tekintetben „jólformált” szövegekre alkalmazható, és ahol alkalmazása nehézségbe ütközik, ott a kutatásnak egy másik, sajátos területe kezdő-

dik. Ez kényelmes megoldás; ekkor csak arra kell gondolnunk, hogy a szegmentálás és a címkézés során legyen lehetőségünk a „nem elemezhető” szövegtömbök megjelölésére. Ha viszont vállaljuk a kényelmetlenségeket, megkísérelhetjük az elemző apparátus átalakítását oly módon, hogy a „rosszul formált” jelentésszerkezetek kezdettől fogva pontos ismérveik szerint legyenek visszakereshetők, osztályozhatók. Ez alkalmasint többféleképpen is kivitelezhető. A kutatási cél függvényében kell eldönteni, hogy melyik választás a kívánatosabb. Ha a nyelvhasználati regiszter szerepéről is számot akarunk adni a szöveg strukturálásában, ez a feladat nem kerülhető meg.

A második probléma az, amivel eredetileg foglalkozni akartunk. Ami a konkrét példát illeti: észrevesszük, hogy (113)-ban a konnektornak tekintett szintagma egy prepozícióból és egy mutató névmásból álló csoport, azaz analitikusan jeleníti meg a konnektorok korábban tárgyalt kettős (fakultatív konnexiós és kötelező interpretációs-instrukcionális) természetét. Ez egyszerű megoldással kecsegtet: tekintsük csupán a *malgré*-t konnektornak, a prepozíciós csoport egészét pedig a jelentésszerkezet első pólusának:

{**MALGRÉ** cela,} {elles étaient souvent meilleures que les hommes}}

Így szabályosan tagolt jelentésszerkezetet kapunk, és a reláció nehezebben kezelhető (mondathatáron túl mutató) részével külön, a korreferenciaviszonyok elemzésének keretében⁷⁹ kell csak megbirkózni:

qu'ils déclarèrent frivoles^acariâtres^têtues_i. ({**MALGRÉ** cela_i,} ...)

Igen ám, de így a jelentésszerkezeti elemzés a voltaképpeni célját: a szövegbeli szemantiko-pragmatikai viszonyok verbális vetületének feltárását nem éri el, arról nem is beszélve, hogy a (113)-hoz hasonló esetekben a „rosszul formált” szerkezeteknek lényeges jelentéskonstituáló szerepe van. Mivel ez legalábbis nyugtalanító, nézzük meg: van-e olyan eset, amikor a konnexiós és a szemantiko-pragmatikai komponens elválasztásán alapuló megoldás nem is lehetséges, ez ugyanis gyakorlatilag döntheti el a kérdést.

Tudjuk, hogy nincs éles lexiko-grammatikai különbség az alkalmilag konnektorként szolgáló konstrukciók és azon nyelvi entitások között, melyeknek ez a fő funkciója: az utóbbiak között is akad némileg vagy teljesen transzparens szerkezetű/jelentésű is. A következő példáinkban a konnektorfunkciót alapvetően e célra szolgáló lexikai egységek töltik be. Az egyik — *malgré tout* — kételemű, szemantikailag is transzparens (különválasztható a szemantiko-pragmatikai instrukciót hordozó *malgré* és a konnexív funkciót ellátó anaforikus *tout* határozatlan névmás). A másik — *néanmoins* — (a mai nyelvállapot sze-

⁷⁹ A korreferenciarelációk, illetve az egyéb szövegszervező elemek és a konnektorral jelzett jelentésszerkezetek viszonyával a 4.1.1.3 szakaszban (139. o.) foglalkozunk.

rint) mind szerkezetét, mind jelentését tekintve egységes, szintetikus konnektor. Míg tehát az első elvben megengedheti a fentebb felvetett elemzési megoldást, a másik már nem. Márpedig mindkettőre találunk olyan példát, melyben az általuk létesített jelentésszerkezet szintaktikailag heterogén.

- (114) Cependant, si l'on se place dans le cadre du Régime d'aide du Canada, cela veut dire qu'il s'agit d'argent consacré au bien-être. Dans ce cas, la question continuera de se poser de savoir si ce sont les gens qui ont des salaires moyens ou de petits salaires qui peuvent en bénéficier. J'aimerais voir fonctionner des services de garde qui ne soient pas placés sous la rubrique de bien-être, de façon à ce que ceux d'entre nous qui n'ont pas le droit de bénéficier ou ne veulent pas passer le test permettant de les faire bénéficier de ce service puissent **MALGRÉ TOUT** y accéder. (Hansard)
- (Ugyanakkor, ha Kanada Segélyezési Rendszerének kereteibe helyezkedünk, ez azt jelenti, hogy jóléti kiadásról van szó. Ebben az esetben továbbra is fel fog vetődni a kérdés, hogy az átlagos vagy a kifizetésű emberek részesülhetnek-e benne. Szeretném azt látni, hogy a gyermekőrző szolgálatok ne a jóléti rovatban legyenek feltüntetve, hogy mindazok számára, akik közülünk nem jogosultak vagy nem akarják kitölteni a jogosultsági tesztet, **MINDENK ELLENÉRE** hozzáférhetők legyenek.)*

A konnektor instrukciói által érintett szövegösszetevőket könnyű azonosítani, a jelentésszerkezet síkján nem találkozunk az iméntihez hasonló komplikációval:

```
{[ceux d'entre nous] n'ont pas le droit de
bénéficier ou ne veulent pas passer le test
permettant de les faire bénéficier de ce ser-
vice}
MALGRÉ TOUT
{[ceux d'entre nous] puissent accéder [aux
services de garde ]})
```

A jelentés és a szintaxis szerkezeteinek viszonya szempontjából azonban a helyzet, ha lehet, még rosszabb, mint amelyet korábban elemeztünk: a *malgré tout* az alany vonatkozó mellékmondati bővítményének állítmányát, azaz egy mélyen beágyazott összetevőjét kapcsolja össze (megengedő ellentétes viszonyban) az állítmánnyal. (114) esetében ráadásul nem megyünk semmire azzal sem, ha pusztán a *malgré tout*-t tekintjük a pólusok egyikének, mert ez a szerkezet teljes egészében a másik pólusba van beágyazva, tehát az elemző apparátusunkat akkor is át kellene alakítanunk, ha a *malgré cela* kapcsán felvetett megoldást elfogadjuk. Ennek az elemzési módnak a konzekvens alkalmazása emellett azt a

következményt is maga után vonná, hogy egy sor konnektort (azaz e funkcióban használatos lexikai entitást) a tényleges lexikai egysége ellenére alkotóelemeire kellene bontanunk, s a „voltaképpen” konnektornak minősülő alkotóelemet potenciálisan vagy kizárólagosan balpólusbeliként kellene osztályoznunk, annak ellenére, hogy a legtöbb konnektor jobbpólusbeli (az ellenkező eset a kivétel), és ezeket (a *malgré tout*-félüket) is egyszerűbb egyébként mint jobbpólusbelieket elemezni. Észrevesszük ugyanis, hogy (114) „szabályos” jelentésszerkezeti tagolása semmilyen nehézségbe nem ütközik (a *malgré tout* pontosan az adverbális konnektor mozgatásának szabálya értelmében áll azon a helyen, ahol):

... ceux d'entre nous qui ({n'ont pas le droit de bénéficier ou ne veulent pas passer le test permettant de les faire bénéficier de ce service} {puissent **MALGRÉ TOUT** y accéder})

Ez a példa arról győz meg, hogy a jelentésszerkezeti elemzésben a fő gondot a jelentésviszonyok kereszteződése jelenti, nem pedig a szintaktikai és a szemantiko-pragmatikai struktúrák kereszteződése; a kérdés csak az, hogy akarjuk-e egyszerre elemezni a nyelvtant és a jelentésszerkezeteket.

(115) elemzése (114)-éhez hasonló eredményre vezet:

- (115) Tous ceux qui ont consulté leurs commettants se sont rendu compte qu'un nombre important, et parfois une majorité écrasante, d'entre eux, s'opposent à l'avortement sur demande. C'est une pratique illégale que nous sanctionnons **NÉANMOINS** parce que, selon mes renseignements, les comités des avortements soi-disant thérapeutiques et les hôpitaux approuvent toutes les demandes qu'ils reçoivent. (*Hansard*)
(Mindazok, akik megkérdezték a megbízóikat, rájöttek, hogy jelentős számuk, sőt néha a túlnyomó többség ellenzi a kérésre történő abortuszt. Ez egy törvénytelen gyakorlat, melyet **MÉGIS** szentesítünk, mert értesüléseim szerint az úgynevezett terápiás abortuszbizottságok és a kórházak jóváhagynak minden hozzájuk érkező kérést.)

A konnektor instrukciói által érintett szövegösszetevőket itt is könnyű azonosítani, a jelentésszerkezet síkján itt sem találkozunk komplikációval:

(({C'est une pratique illégale}
NÉANMOINS
{nous sanctionnons [cette pratique]}))

Nyelvtani szempontból itt sem egyenrangú összetevőket kapcsol össze a konnektor: az első pólust szolgáltató tagmondat egyik névszói bővítményének van alárendelve a második pólust szolgáltató vonatkozó névmási mellékmondat.

Amint mondtuk, itt nem is volna lehetséges a *malgré cela*-val kapcsolatban felvetett elemzési mód, de nincs is rá szükség: kereszteződő jelentésszerkezetek nem lévén, könnyű „szabályosan” elvégezni a zárójelezést.

... {un nombre important, et parfois une majorité écrasante, d’entre eux,
s’opposent à l’avortement sur demande} {que nous sanctionnons
NÉANMOINS}).

A K. 2.3. kérdés tehát voltaképpen arra irányul, hogy az elektronikus korpusz jelentésszerkezeti tagolásával és címkézésével együtt végezzünk-e szintaktikai tagolást és címkézést is, és ha igen, hogyan, illetve hogy az előzetesen nyelvtanilag már annotált elektronikus korpusz annotációját milyen módon egészíthetjük ki jelentésszerkezeti annotációval.

Felvetődhet persze mindjárt az a kérdés is, hogy kell-e egyáltalán a kettő összekapcsolására gondolni. Ha azonban a szöveg (és jelentésszerkezetei) nyelvi felépítéséről teljes és pontos képet akarunk kapni, erre az összekapcsolásra előbb-utóbb sor kell kerülni. A kétfajta annotáció összekapcsolásának kérdése így a *mikor?* és a *hogyan?* kérdése.

V. (2.3.) Ami a *mikort* illeti, aligha van olyan döntés, mely elvi okokból eredően volna helyes. A gyakorlat: a célok és a körülmények határozzák meg, hogy az első lépéstől fogva összekötjük-e a grammatikai és a jelentésszerkezeti elemzést, vagy a kettőt külön végezzük el, s a két eredményt igyekszünk valahogyan összekapcsolni. Mindenképpen célszerűnek látszik lehetővé tenni a kétfajta elemzés külön-külön, egymástól függetlenül történő elvégzését, mert így nemcsak megkönnyítjük a korpuszt annotálókat (nem kell egyszerre túl sok mindenre koncentrálniuk), hanem fenntartjuk a szintaktikailag már annotált (kétszen kapott vagy bizonyos nyelvekre már rendelkezésre álló automatikus mondatelemző programokkal saját magunk által előkészített) korpusz felhasználásának a lehetőségét is. (Ha pedig erre, azaz az automatikus mondatrészelemzés lehetőségére gondolunk, akkor már nemcsak amellet foglalkozhatunk állással, hogy a kétfajta elemzést külön-külön, de egymással összhangba hozható módon érdemes elvégezni, hanem amellet is, hogy sorrendiségben a szintaktikai elemzés elsőbbséget élvezhet.)

Ebben a nézetünkben megerősít GIACHIN & MCGLASHAN (1997) (akik egyébként tanulmányukban a számítógépes nyelvfeldolgozás egy másik területével: az ember–gép dialógusban alkalmazható számítógépes rendszerek kérdésével foglalkoznak). Arra a kérdésre, hogy ebben a keretben hogyan célszerű reprezentálni a szintaxist és a szemantikát, kifejtik, hogy mind az együttes, mind a különválasztott reprezentációjuk mellett lehet érveket felhozni, és azt a választ adják, hogy a kettőt lehet külön deklarálni, majd a két eredményt egy külön programmal egyesíteni. Ehhez persze a szintaxisra és a szemantikára alkalmazott

formalizmusnak valamiféle párhuzamban kell állnia, és szükség van külön ismeretekre a szintaxis és a szemantika viszonyáról is (id.: 81).⁸⁰

Ami mármost a *hogyan* illeti, tekintsük át először is, hogy milyen jelentésszerkezeti elemtípusokra van szükségünk, s hogy ezeknek milyen szintaktikai státuszú szöveg- vagy mondatösszetevők felelhetnek meg.

1. Konnektor. A konnektorok nyelvtani szerkezetük, illetve státuszuk szerint az esetek nagy részében kötőszók, kötőszói szószerkezetek, határozószók vagy határozószói szószerkezetek, előjárószók vagy névutók, illetve ezekkel alkotott szintagmák; alkalmanként azonban nyelvtanilag igen változatos mondat- vagy szövegösszetevők is állhatnak a konnektor szerepében (ahogyan erre a konnektorok morfo-lexikai, grammatikai tulajdonságairól szóló fejezetrészben rámutattunk). A kutatásnak éppen az lenne az egyik feladata, hogy a lehetséges konnektorstruktúrákról átfogó képet alkosson. Annyi viszont bizonyos, hogy a konnektorként szegmentált szövegösszetevő nyelvtanilag is releváns szegmentum. A kétféle elemzés eredményének az összekapcsolása ezen a ponton nem ütközhet akadályba.
2. Pólus. Pólus bármilyen nyelvtani minőségű szövegszegmentum lehet, de a szintaktikai és a szemantikai tagolás (eddiggi kutatási eredményeink szerint) itt sem keresztezi egymást. Ha azonban a (bal oldali) pólusnak egész mondatömböt kell tekintenünk, megoldást kell találnunk arra a problémára, hogy ilyen egységgel a szintaktikai elemzés már nem számol.
3. Jelentésszerkezet. A jelentésszerkezetek szintaktikai heterogenitása nem zárható ki, ezért az így elhatárolt szövegszegmentum nyelvtanilag irreleváns lehet. A kétféle elemzés eredményének lehetséges kereszteződése miatt összekapcsolásuk ezen a ponton akadályba ütközhet.

⁸⁰

There are various reasons why these two components should be represented separately. Among these, a higher ease of representation (the choice of the most appropriate formalism can be done separately) and of change, updating and adaptation to perhaps a different domain or a different language. Conversely, syntax and semantics should be kept united during parsing, because the simultaneous use of many constraints can improve the efficiency of the linguistic processing.

A solution to this dilemma is to declare syntax and semantics separately off-line, and translating them into a single run-time representation through a compiler. To make this possible, the formalisms used for syntax and semantics must have a certain degree of similarity and some additional knowledge about the relationships between syntax and semantics is necessary.

Érdemesnek látszik többféle felhasználásra is gondolni jelentésszerkezeti elemző apparátusunk véglegesítésekor. Hasznos lehet először is egy olyan „könnyített” verzió, mely csupán nyers (szintaktikailag előzetesen nem elemzett) szövegfájlok jelentésszerkezeti elemzésére alkalmas, ha a segítségével szegmentált-címkézett végeredményt nem szánjuk további (gépi) elemzési műveletek bemenetének. Ezzel az eszközzel kevésbé tapasztalt elemzők is könnyebben bánhatnak, illetve korlátozottabb kutatási célok esetén elégséges lehet. Ennél csak arra kell ügyelnünk, hogy a problematikus eseteket (a jelentésszerkezetek kereszteződését) valamilyen módon kezelni tudja, egyébként az eredetileg bevezetett elemtípusainkat és eddig meghatározott attribútumaikat megtarthatjuk.

A teljesebb korpuszannotációt valamivel több tapasztalatot és türelmet igénylő eszköz használata szolgálhatja. Miután a jelentésszerkezet mint elemtípus használata a szintaktikai szegmentálással együtt bajosan látszik használhatónak, célszerű erről lemondanunk, és csak a pólusok (valamint a konnektorok) attribútumaként jelölnünk, hogy egymáshoz tartoznak. Avégett, hogy egy kezdetben csupán szemantikai elemzés során könnyebb legyen kiemelni a jelentésszerkezetek egészét, éppen meg is tarthatjuk ezt az elemtípust, de annak tudatában, hogy a szemantikai és a szintaktikai elemzés egyesítésekor a jelentésszerkezet-címkéket törölni kell. A pólus- és konnektorattribútumokban történő relációjelölésről tehát nem mondhatunk le.⁸¹ Lehetővé tehetjük a pólusként és a konnektorként szegmentált szövegösszetevők grammatikai státusának jelölését is, a kérdéses elemtípusok attribútumaiként; a szemantikai és a szintaktikai elemzés egyesítésekor viszont ez alkalmasint fölösleges információ lesz, mert a szemantikai szegmentálásban azonosított konnektor-, illetve pólusfunkció ott már a homomorf szintaktikai szegmentum attribútumává transzformálva jeleníthető meg legcélszerűbben. Ez azt jelenti, hogy a jelentésszerkezeti elemtípusok önállóságát megszüntetve más (szintaktikai) elemtípusok attribútumaivá alakítjuk őket, abból kiindulva, hogy materiális egybeesés van a grammatikai és a jelentésszerkezeti egységek között. Ugyanígy célszerű megteremteni annak a lehetőségét is, hogy a konnektor-elemtípusnak legyen a szintaktikai pozíció megadására alkalmas attribútuma, ugyanis, amint láttuk, ez a szövegszerkezet és a mondat szintű grammatika viszonya tekintetében lényeges (és a további kutatás számára érdekes) tényező. Természetesen erre az attribútumra sem lesz szükségünk a jelentésszerkezeti és a szintaktikai elemzés egyesítése után, hiszen a szintaktikai szegmentálás és címkézés önmagában lehetővé teszi a konnektor funkcióval felruházott összetevő strukturális helyének azonosítását.

A grammatikai szempontok tekintetbe vételével a következőképpen véglegesíthetjük azoknak az XML-dokumentumoknak a struktúráját leíró DTD-t, me-

⁸¹ Ezzel a módszerrel egyébként megteremtjük a korábban (123. o.) említett BATEMAN által helyesnek látott többszintű szövegszerkezet-reprezentáció lehetőségét.

A konnektorok a szövegben

lyek a konnektorral jelzett jelentésszerkezetek szerint elemzett és annotált korpuszt tartalmazzák:

```
<!DOCTYPE textdata [  
<!ELEMENT textdata ANY>  
<!ATTLIST textdata  
  source CDATA "filename"  
>  
<!ELEMENT connector (#PCDATA)>  
<!ATTLIST connector  
  anaph_id IDREFS #IMPLIED  
  conn_seq IDREF #IMPLIED  
  grcat (conj|loc_conj|adv|loc_adv|else)  
  "adv"  
  id ID #REQUIRED  
  poll (vac|deict|anaph) "anaph"  
  synt_pos (initiale|GV|finale) "initiale"  
>  
<!ELEMENT constr_sem (pol)+>  
<!ATTLIST constr_sem  
  id ID #REQUIRED  
>  
<!ELEMENT pol (#PCDATA|constr_sem|connector)*>  
<!ATTLIST pol  
  grcat  
  (constituent|proposition|princ|subord|phrase|m  
  acroprop) "proposition"  
  id ID #REQUIRED  
  loc (monologue|dialogue) "monologue"  
  pos (1|2) "2"  
>  
>
```

A korábbiakhoz képest annyi változott, hogy a konnektor *<connector>* és a pólus *<pol>* grammatikai kategóriáját a megfelelő címkében attribútumként jelölni engedték, és mindkettőjük beszerkesztettségének meghatározását is lehetővé tettük külön attribútummal. A konnektor nyelvtani jellemzéséhez egyelőre csak a kötőszó (*conj*), kötőszói szószerkezet (*loc_conj*), határozószó (*adv*), határozószói szószerkezet (*loc_adv*) s az egyéb lehetőségekre utaló *else* értékeket vettük fel, az első négyet mint a leggyakoribb esetekre jellemzőket, az utolsót pedig azért, hogy módunkban álljon korlátozás nélkül „gyűjteni” a különféle konnektortípusokat, s aztán bővebb ismeretanyag birtokában tenni további kijelentéseket grammatikai minőségükről. Ami a pólusét illeti: mondatösszetevő (*constituent*), tagmondat (*proposition*), főmondat (*princ*), mellékmondat (*subord*), mondat (*phrase*), mondatömb (*macroprop*) értékeket adtunk meg. Az alapértelmezett értékeket az egyik, illetve a másik elemtípus esetében az eddigi

tapasztalataink szerint leggyakoribb *adv*, illetve *proposition* adja. A konnektor szintaktikai pozícióját (*synt_pos*) leíró attribútum a mondat (vagy szintagma) eleji (*initiale*), igei csoportbeli (*GV*), illetve mondat (vagy szintagma) végi (*finale*) értékeket veheti fel, melyek közül az elsőt tekintjük alapértelmezettnek. A pólus szövegbe szerkesztettsége tekintetében fontosnak láttuk vizsgálni azt is, hogy milyen/melyik beszélőnek tulajdonítható megnyilatkozás része: egy dialógus megszólalásai alkotnak-e pólust egymáshoz képest, vagy egyazon beszélő monológális megnyilatkozásán belül vannak a pólusok összekapcsolva. A *loc* attribútum *monologue* és *dialogue* értékei szolgálnak ennek a megkülönböztetésére (az alapérték a *monologue*).

Ezek a kiegészítések azonban még nem adnak választ a korábban leírt problémák elemzésbeli kezelésének kérdésére. A megoldás — mely egyszerű — az annotációs eszköz használati módjában rejlik. Az attribútumok segítségével ugyanis egyértelműen jelölhetők a szövegösszetevők közötti kapcsolódások anélkül, hogy a kereszteződési problémák miatt nem alkalmazható zárójelezésre szükség volna. Az *anaph_id* megmutatja, hogy a konnektor melyik szövegszegmentumhoz köti azt, amely őt magát tartalmazza. Minthogy pólust (*pol*) nemcsak jelentésszerkezet (*constr_sem*) részeként, hanem önállóan, közvetlenül a *textdata* elemen belül is elhatárolhatunk, semmi akadálya sincs annak, hogy kereszteződő, láncolatjellegű relációkat is leírjunk. Ilyenkor a *constr_sem* elemet (mint afféle zárójelezési eszközt) mellőzzük, és egyedül a konnektor *anaph_id* attribútumára bízunk a pólusok összetartozásának jelölését. (Ez a módszer távoli, közbeékelte elemekkel elválasztott pólusok összetartozásának jelölésére is alkalmas.) A pólusok relatív sorrendiségét jelző *pos* attribútum pedig önmagában is árulkodó lehet, ha az egymást követő pólusokban az „1” és „2” érték nem váltakozik, hanem egymás után „2” értéket mutató pólusok következnek (láncolatjellegű reláció).

4.1.1.3. A konnektorral jelzett jelentésszerkezetek és az egyéb szövegszervező elemek

Mivel a konnektorral jelzett viszonyok végső soron nemcsak a szintaktikai, hanem a szövegszerkezeti relációk egészével összefüggésben is elemzendők, helyes az egyéb szövegszervező elemek kezelésének kérdését is felvetnünk, még ha elmélyültebb tárgyalására módunk nincs is itt.

A konnektorokéval rokon funkció a lineáris tömbösödést jelölő/konstituáló funktoroké (LTF), hisz együtt alkotják a teljes komplex szövegösszetevőt jelölő/konstituáló funktorok osztályát. Miután azt várjuk, hogy a szöveg makrostruktúrájának felépítésében konvergens módon vesznek részt, arra számítunk, hogy az elemzésnek adott esetben számot kell vetnie a konnektorok és a LTF-ek kapcsolódásával is. Ha például az *előbb ... aztán* elemek mint LTF-ek az idő dimenziója szerint jelölik a szövegbéli tartalmak lineáris integrációját, elő-

fordulhat, hogy a *viszont* konnektorral kiegészülve egy jelentésszerkezet pólu-saiba vannak ágyazva, s ezt nem célszerű figyelmen kívül hagyni. Még inkább áll ez azokra az esetekre, melyekben a LTF-ek jelezte primer viszony konnektor jelenléte nélkül is sajátos szemantiko-pragmatikai relációt idéz fel, ahogyan azt (113) kapcsán megfigyelhettük (129. o.), s ahogyan arra a későbbiekben (116)-ban is találunk példát (148. o.).

Markáns szövegstrukturáló szerepe lehet egyes — a konnektorral jelzett jelentésszerkezetekkel konkurrens — anaforáknak is, melyek eligazítanak a konnektorpólusok azonosításában. Erre legközelebbi példaként ugyancsak a Sartre-szöveg elemzésére utalhatunk.

Korpuszannotációs eszközünket ezért érdemes alkalmassá tennünk a LTF-ek és a korreferenciaviszonyok szükség szerinti jelölésére. Ebből a célból létrehozhatunk újabb elemtípusokat, tudván, hogy a szövegszerkezeti és a szintaktikai annotáció egyesítése esetén ezekre a funkciókra a szintaktikai címkézésen belüli attribútumok utalhatnak majd.

A következő két elemtípussal egészítjük tehát ki az eddigiekben definiált DTD-t: *<marker>*, *<coref>*. Íme a végeredmény (lásd a következő oldalon):

```

<!DOCTYPE textdata [
<!ELEMENT textdata ANY>
<!ATTLIST textdata
    source CDATA "filename"
>
<!ELEMENT connector (#PCDATA)>
<!ATTLIST connector
    anaph_id IDREFS #IMPLIED
    conn_seq IDREF #IMPLIED
    grcat (conj|loc_conj|adv|loc_adv|else)
    "adv"
    id ID #REQUIRED
    poll (vac|deict|anaph) "anaph"
    synt_pos (initiale|GV|finale) "initiale"
>
<!ELEMENT constr_sem (pol)+>
<!ATTLIST constr_sem
    id ID #REQUIRED
>
<!ELEMENT coref #PCDATA>
<!ATTLIST coref
    different (0|1) "0"
    id ID #REQUIRED
    idref IDREF #REQUIRED
>
<!ELEMENT marker #PCDATA>
<!ATTLIST marker
    id ID #REQUIRED
    idref IDREF #REQUIRED
    type (univ_disc|temp|spac|concept|synth)
    "temp"
>
<!ELEMENT pol
    (#PCDATA|constr_sem|connector|coref|marker)*>
<!ATTLIST pol
    grcat
    (constituent|proposition|princ|subord|phrase|m
    acroprop) "proposition"
    id ID #REQUIRED
    loc (monologue|dialogue) "monologue"
    pos (1|2) "2"
>
]>

```

A szempontunkból releváns korreferens szövegelemeket a *<coref>* címkével látjuk el; ez az elemtípus csak tovább nem elemzett karaktersort tartalmazhat, csakúgy, mint a LTF-ek jelölésére szolgáló *<marker>*. Mindkettő jelenlétét

külön meg kell engedni a póluselemen belül, és mindkettőt el kell látni egyedi azonosító attribútummal (*id*) és az antecedensük⁸² egyedi azonosítójára utaló attribútummal (*idref*). Az antecedensek *idref* attribútumának értéke azonos saját *id* attribútumuk értékével:

```
<marker id="m1" idref="m1">előbb</marker> ... <marker id="m2"
idref="m1">aztán</marker> ... <marker id="m3"
idref="m1">végül</marker> ...
```

Ennek a két elemtípusnak az alaposabb vizsgálatával és attribútum-készletének kialakításával nem foglalkozunk, csak annak jelzését tesszük lehetővé, hogy — egyrészt — a korreferáló elem antecedense módosulatlanul vagy megváltozott tartalommal jelenik-e meg a szöveg egyes pontjain (ha a tartalom módosulatlan, a *<different>* attribútum értéke 0, s ez az alapértelmezett érték is), és azét — másrészt —, hogy a LTF milyen típusú: szövegvilág-jelölő/alkotó (*univ_disc*), időbeli (*temp*), térbeli (*spac*) vagy konceptuális (*concept*) lineáris integrációt jelölő, avagy újrafogalmazást/konklúziót (*synth*) jelölő. Hogy ezen a téren további pontosítások szükségesek, jól mutatja alább a Sartre-szöveg annotált változatához fűzött megjegyzés is. A szövegegész szintjén tekintett korreferenciarelációk szövevényes hálózata máris olyan bonyolult DTD létrehozását kívánná, mely (nehézkes alkalmazhatósága mellett) a jelenlegi célunk elérését: a konnektorok jelentésszerkezet-szervező működésének kutatását szükségtelenül megnehezítené. Ezért annak a korreferencia-jelölés- és elemzés-módnak a használatáról, melyet PETŐFI (1998) vázol fel, s amelyet más munkáinkban magunk is alkalmazunk, ehelyütt kénytelen vagyunk lemondani.

4.1.1.4. *Manifesztált vs kiegészített organizációtípus és jelentésszerkezeti elemzés*

A szemiotikai textológiai elemzésben fontos szerep jut a nem manifesztált szövegkomponensek explicit feltüntetésének az elemzés során. Tudnunk kell tehát, hogy az általunk vizsgált elemzésmodul sorrendiség tekintetében hogyan viszonyul a kiegészített szövegorganizáció előállításához.

Ami a konnektorokat és a jelentésszerkezeteket illeti, kétfajta kiegészítést szokás tenni az elemzett szövegek manifesztált realizációjához: egyrészt explicitté tehetjük a hiányzó vagy implicit (bal oldali) pólust, illetve a szövegösszetevők interpretációja alapján hiányzónak/lehetségesnek ítélt konnektort, másrészt megkísérelhetjük azoknak a mögöttes konceptuális tartalmaknak az explicit jelzését, melyek valamely szemantikai-pragmatikai reláció „mélyszerkezetét” adják, amint arra a konnektorok jelentéséről szóló fejezet nem egy példával szolgál.

⁸² A LTF-ek esetében — egyszerűsítő terminológiával — a LTF-sorozat első tagját nevezzük „antecedensnek”.

Ez a két kiegészítéstípus más-más megítélés alá esik. Az általunk vizsgált elemzésmodul elsődleges feladata a nyelvi kommunikáció természetes folyamatában rendelkezésre álló adatok (azaz szövegösszetevők, mondatok, mondatösszetevők) azonosítása, annál is inkább, mert a kiegészítés is csak ezután végezhető el; ez a fajta szegmentálás az interpretáció előfeltétele. Először körül kell határolnunk a konnektor jelezte reláció terminusaiként működő verbális anyagot (ami pedig feltételezi, hogy a konnektort is azonosítottuk), és csak azután állapíthatjuk meg az e síkon — a konnektorok anaforikus természetéből eredően — létrejövő relációkat. A következő esetek lehetségesek:

- Explicit szövegösszetevőket egy jelentésszerkezet tagjaiként interpretálunk, de viszonyukat konnektor nem jelzi. Az üres konnektorhely kitöltése (a kiegészített szövegorganizáció alakítása) az elemzéssel egy időben történik, a szegmentálást és címkézést megelőzi. (Az elemző eszköz megváltoztatását ez nem kívánja; elegendő a betoldott nyelvi elemek megkülönböztetését valamely egyszerű egyezményes módon megoldani. Mi erre a célra a kérdéses elemek elé és után, valamint a belsejükben esetleg előforduló szóközök helyére írt + karaktereket használunk.) Mivel számolnunk kell az egyértelműség hiányával is, ez a kiegészítés eltérhet a szokványostól (így például két egyaránt lehetséges konnektorral történő kiegészítés történhet *+konnektor1+OR+konnektor2+* formában).
- Explicit konnektorhoz nem tartozik az elvárható mennyiségű explicit pólus. A pólus(ok) explicitté tétele az (első) elemzést követően történik, a szegmentálás és címkézés (első fázisa) után.

Felfogásunk szerint tehát a kiegészített szövegorganizáció létrehozása **nem egylépcsős** elemzési művelet, főleg, ha tekintetbe vesszük a korreferencia-viszonyokat explicitté tévő kiegészítéseket, melyeknek elvben meg kell előzniük a jelentésszerkezeti elemzés egészét.

A mögöttes konceptuális tartalmak és a nem manifestált másodlagos jelentésszerkezet-konstituensek explicitté tétele viszont már **nem része** a szöveg jelentésszerkezeti tagolásának és címkézésének.

Hangsúlyozandó, hogy ezek az állításaink a nyelvészeti vizsgálat, nem pedig a spontán kommunikációban lezajló interpretáció műveleteinek sorrendjére vonatkoznak.

4.1.2. Szegmentálás és címkézés: tartalmi kérdések

4.1.2.1. Bevezetés

Miután eldöntöttük, hogyan szegmentáljuk és címkézzük a konnektorral jelzett jelentésszerkezeteket a szövegelemzés során, foglalkoznunk kell az eljárás tartalmi részével is. Mert igaz ugyan, hogy az elemző apparátusunkat nem befolyásolják azok a szempontok, melyek alapján valamelyik szövegösszetevő kon-

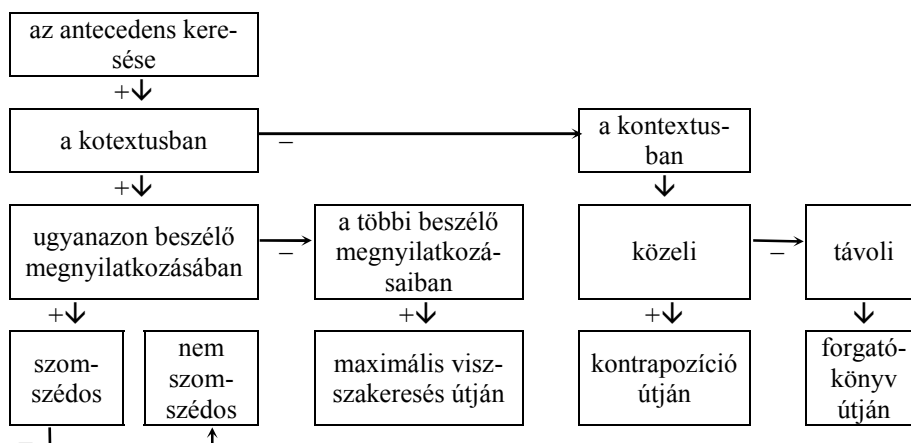
nektorpólusnak minősül, és a korpuszannotáció során az intuitív ítéletalkotás kielégítő eredményt ad, viszont ha szövegösszetevőkről lehetséges ilyen — a beszélők közötti konszenzus tárgyát képező — ítéleteket hozni, akkor annak alapjáról a tudományos elemzésnek számot kell adnia.

Az interpretáció során, melyet a konnektor irányítani hivatott, a szövegösszetevők először is észlelésük sorrendjében válnak a feldolgozás tárgyává, azaz élőbeszéd esetén az időbeli, írott szöveg esetén pedig a (végeredményben ugyancsak időviszonyként jelentkező) térbeli egymásutániségük meghatározó tényező. E tekintetben példászerű (bár ritkább) eset az olyan konnektorszekvenciáké, melyek első („előrejelző”) eleme az első pólusban jelenik meg, s ezáltal a hallás/olvasás folyamatában az interpretátor az első pillanattól fogva értesül arról, hogy a soron következő beszédszakasz egy — meghatározott fajtájú — jelentésszerkezet. Így a *még ha ... akkor is/sem* vagy az *ugyan ... de* szekvenciák esetében magától értetődőnek látszik a jelentésszerkezet behatárolása.

Ilyen — formailag is jelzett — jelentésszerkezetekkel azonban aránylag ritkábban van dolgunk. Többnyire a konnektorhoz érve „jövünk rá”, hogy a szövegelőzmény egy szakaszát a konnektort tartalmazó szövegösszetevővel valamilyen sajátos viszonyban kell értelmeznünk. Tudjuk, hogy a konnektor anaforikus természetű szövegelem, de az anafora szokásos formáitól jelentősen eltér a konnektor utalása a szövegelőzményre, mert az esetek döntő többségében sem morfológiai, sem szemantikai jegyek (mint amilyenek az egyeztetés vagy a hiperonímia) nem segítik az utalás „céljának” az azonosítását. Ennek a „célznak” a jelölésére a konnektor esetében is használjuk mindazáltal az *antecedens* terminust, és kíséreljük meg annak az algoritmusnak a felvázolását, mely alkalmas a konnektor antecedensének az azonosítására.

4.1.2.2. Az *antecedens* felkutatásának mechanizmusa

Célunk az, hogy lehetőleg minden konnektor és minden konnektort tartalmazó ko(n)textus értelmezésének menetéről számot tudjunk adni, ezért a kon-textustól szorosan függő beszélgetést ugyanúgy tekintetbe kell vennünk, mint a gondosan szerkesztett írásművet. Az *antecedens* felkutatásának általános mechanizmusát MOESCHLER (1989: 243) nyomán ábrázoljuk.

28. ábra

A + jelek a pozitív („if”) választásnak, a – jelek a negatív („else”) választásnak felelnek meg. MOESCHLER elképzelése intuitíve jól követhető, csak a *maximális visszakeresés*hez fűzünk annyit, hogy a dialógusban ezt az eljárást azokban az esetekben alkalmazzuk, melyekben a megszólalást (fordulót) a benne lévő konnektor nem a megelőző megszólaláshoz (fordulóhoz, mármint a beszédpartneréhez) kapcsolja, hanem egy két- vagy többfordulós komplex (azaz önmagában is dialogikus) szövegrészhez.

Megjegyzendő, hogy ez a séma (az ábrázolás egyszerűsége kedvéért) nem egészen pontosan reprezentálja a kérdéses algoritmust, amely egyébként megfelel a „gazdaságosság elvének” (a konnektort tartalmazó nyilatkozatok értelmezését ugyanis MOESCHLER szerint ez az elv vezérli). A pontatlanság csupán annyiban áll, hogy a negatív útvonalakat jelölő nyilaknak mind letről, azaz a terminális csomópontokból kellene kiindulniuk: mint ahogyan a *szomszédos*-ból a *nem szomszédos*-hoz vezetnek, ugyanúgy kellene a *nem szomszédos*-ból a *többi beszélő megnyilatkozásaiban*-hoz, a *maximális visszakeresés útján*-ból a *kotextusban*-hoz, és a *kontrapozíció útján*-ból a *távoli*-hoz vezetniük.

Ez az algoritmus azonban arról még mindig nem ad számot, hogy mi alapján dönthetjük el egy-egy kotextuális elemről, hogy antecedensként számításba vehető-e. Ehhez valamilyen nyelvi-szemantikai kritériumot kellene találnunk. Azt ugyan megjegyezhetjük, hogy (a konnexió primátusa elvének megfelelően) a mondat vagy tagmondat élén álló konnektor az őt közvetlenül megelőző szövegösszetevővel létesít kapcsolatot, de még ekkor sem tudhatjuk biztosan, hogy milyen nagyságrendű szövegösszetevőt kell antecedensnek tekinteni: magát a közvetlen bal oldali szomszéd elemi szövegösszetevőt, vagy az azt magában foglaló, valamely magasabb architektonikus szinthez tartozó komplex szöveg-

összetevőt. És még ha a későbbi kutatás során sikerül is az ilyen konfigurációkra valamilyen szabályt vagy tendenciát megállapítani, a többi eset továbbra is megoldatlan maradna. A megoldás tehát másutt keresendő.

4.1.2.3. *Tematikus progresszió és konnektorkotextus*⁸³

Induljunk ezért ki a következő tényekből:

- (a) a konnektorok pólusait komplex szövegösszetevők is szolgáltatathatják, mint például egy (több) bekezdésnyi mondattömb;
- (b) a konnektorok nemcsak közvetlenül szomszédos szövegösszetevők kapcsolatát jelezhetik.

Tekintve, hogy nincs semmilyen nyilvánvaló formai ismerv, mely alapján eldönthető volna, hogy az interpretátornak mely szövegösszetevőből kiindulva és hogyan kellene eljutnia a konnektor jelezte ellentét szemantikai mélyszerkezetéhez, a tartalom (a jelentés) síkján kell megkeresni az ezt lehetővé tevő szerkezeti sajátosságokat. Más szóval: ha van a nyelvészeti kutatásnak olyan területe, ahol az úgynevezett tematikus struktúra (progresszió) tanulmányozása hasznos, sőt szükséges, akkor a konnektorok vizsgálata bizonyosan ilyen terület.

Elemzéseinkből a következő szabályt szűrtük le:

a konnektor antecedensének, azaz az ellentétviszony bal oldali pólusát szolgáltató szövegösszetevőnek a felkutatása a közvetlen környezetétől a szélesebb felé, a kotextustól a kontextus felé haladó algoritmust követ. A kotextusban történő keresés során a konnektort tartalmazó szövegösszetevőtől visszafelé számított első és második tematikus váltás által behatárolt szövegösszetevőt kell a konnektor antecedensét szolgáltató szövegösszetevőnek tekinteni.

(Ez azonban általános szabály, melynek érvényesülését az egyes — konnektorként használatos — lexikai elemek esetében ellenőrizni kell, ugyanis van például olyan konnektorlexéma a franciában: a *n'importe/qu'importe*, amely megelőzi az általa jelzett viszonyban álló szövegösszetevők mindegyikét.)

A szabály egyszerűnek látszik, de — mielőtt példákkal szemléltetnénk alkalmazását — meg kell határoznunk azt is, egyrészt, hogy mit értünk tematikus váltás alatt, másrészt pedig azt, hogy milyen lehet a tematikus váltások közötti szövegösszetevők belső szerkezete.

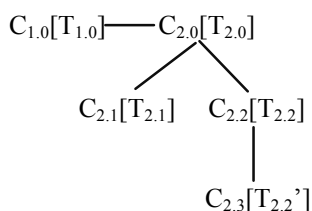
Amennyiben két egymást követő szövegegység⁸⁴ két különböző tematikus egységnek felel meg, közöttük tematikus váltás van.

⁸³ Jegyezzük meg, hogy az itt következő elemzések — praktikus megfontolásból — nem terjednek ki a dialógusban (a beszélgetésben) megfigyelhető sajátosságokra, és nem lépik túl az ellentétviszonyt jelző konnektorok körét. Az előbbi okból nem tárgyaljuk a konnektor deiktikus használatát sem itt.

Ez a meghatározás, belátjuk, adós marad az egzakt módon megragadható nyelvészeti kritériumokkal. De ki kell emelnünk, hogy a *szövegegység* és a *tematikus egység* belső struktúrája és valamely magasabb strukturális szintű egységbe való beszerkesztettsége is változatos lehet, összhangban a konnektorhasználat változatos lehetőségeivel. Az általánosításnak ezen a szintjén tehát ennél explicitebb fogalmazásra nem látunk lehetőséget. Másfelől viszont azt sugalljuk ezzel az utóbbi meghatározásunkkal, hogy az egymást követő szövegegységek nem föltétlenül különböző tematikus egységek megtestesítői. Belátható ugyanis, hogy mindennapi szövegeink tematikus felépítése nem elemi témaegységek mellérendelő összeláncolásából, hanem egyszerűbb és bonyolultabb tartalmak hierarchikus, mellé- és alá-fölé rendeltséget egyaránt tartalmazó rendszeréből áll. Márpedig, ha a dolog így áll, komolyan kell vennünk a kérdést: mikor felelnek meg két különböző tematikus egységnek az egymást követő szövegegységek?

A válasz első része egy viszonylag egyszerű általános szabály, melyet ábrával is szemléltetünk:

ha az egymást követő szövegegységek — mellérendeltségi viszony esetén — nem egyazon konstans témát fejtenek ki, továbbá nincsen közöttük olyan hierarchikus viszony, hogy a második szövegegység az elsőnek a kifejtése, megokolása volna, akkor különböző tematikus egységeknek felelnek meg. Ez a helyzet akkor is, ha az első egy magasabb fokú szövegegység, amelynek globális témájából származó különböző résztémák vannak kifejtve több, neki alárendelt (alacsonyabb fokú) szövegegységben.

29. ábra

⁸⁴ A *szövegegység* és *szövegösszetevő* terminológiai kettőssége — mivelhogy jelöltjük azonosnak tekinthető — szemléletbeli kettősségnek felel meg: míg az előbbi esetében valamilyen szempont szerint zárt egészként, az utóbbi esetében viszont egy magasabb szerveződési szint önmagában „hiányos” részeként fogjuk fel a szöveg valamely elemét. Ezen a ponton a tematikus homogeneitás az „egységesítő” szempont.

Az ábrán a C-vel jelölt egységek a szövegösszetevők, a T-vel jelöltek pedig a bennük megjelenő tematikus egységek. Nincs tematikus váltás a $C_{2.2}$ és a $C_{2.3}$ között (az utóbbi az előbbinek a kifejtése, megokolása), de van mindenütt más-hol ($C_{1.0}$ és $C_{2.0}$ lineáris tematikus progressziós sémát jelenít meg, $C_{2.1}$ és $C_{2.2}$ pedig $C_{2.0}$ -ból származtatott témákat fejt ki).

A válasz második része viszont egy olyan megszorítás, amely a konnektor antecedensének felkutatására felállított szabályaink általános és egyszerű gyakorlati alkalmazását megnehezíti:

a tematikus egységek strukturálódása rekurzív jellegű, és nincsen szükségképpen kölcsönösen egyértelmű megfelelés szövegegységek és tematikus egységek között.

Más szóval: a tematikus szerkezetnek még a kisebb terjedelmű szövegekben is többszintű hierarchiáját találhatjuk, ugyanazon alá- és mellérendeltségi viszonyok ismétlődésével valamennyi szinten; arra pedig, hogy egy-egy tematikus egység milyen nyelvi formában jelenik meg (ha explicite egyáltalán megjelenik), semmilyen szabály nincsen. A befogadónak így egymást keresztező, egymással átszövődő tematikus hálókkal lehet dolga (amint azt már a korábbiakban is megállapíthattuk).

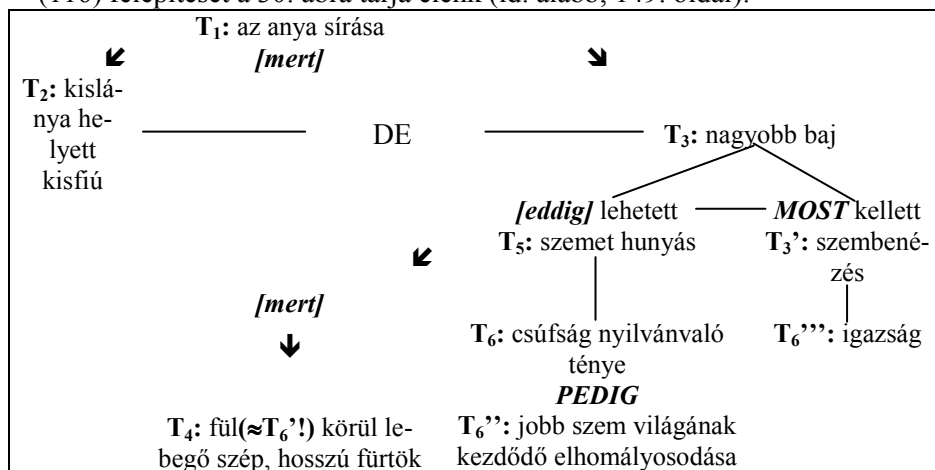
A konnektor antecedensének felkutatása tehát nem egyszerűen annak a lineáris elvnek a mechanikus alkalmazásával történik, melyet fentebb leírtunk, hanem a jelentésviszonyok hierarchiájának feltárásával párhuzamban. Feltételezzük, hogy a spontán élőbeszéd és a tervszerűen megalkotott szöveg között jelentős eltérés mutatható ki ennek a hierarchiának a komplexitásában (ami ráadásul még további paraméterektől is függhet); ezzel foglalkozni külön kutatási feladat. A konnektorok vizsgálata ebben a tekintetben is nagyon tanulságosnak ígérkezik.

Elsőként egy áttekinthetőbb szerkezetű példát mutatunk be; ebből is kiderül, hogy a szövegmondatok élén álló konnektorok nem a (tipográfiai vagy szintaktikai) mondathatárok szerint működnek, hanem jelentéstartalmuk, tematikus szerepük alapján kapcsolják össze a szövegösszetevőket. (P_{index} -szel az elemzés tárgyává tett mondategységeket jelöltük.)

- (116) [Az elbeszélő családtagjai imádják egymást meglepni, s e meglepetések nem nélkülözik a teatralitást. Ilyen meglepetésként viszi el a kisgyerek elbeszélőt a nagyapja titokban, hogy lányos haját levágassa.] Felkiáltások voltak, hanem az ölelések elmaradtak, P_1 s anyám bezárkózott szobájába, sírni: P_2 kislánya helyett egy kisfiút hoztak neki. P_3 DE ennél nagyobb baj is volt: P_4 amíg szép, hosszú fürtök lebegtek fülem körül, P_5 szemet lehetett hunyni csúfságom nyilvánvaló ténye előtt. P_6 PEDIG jobb szemem világa már kezdett elhomályo-

sodni. P_7 Most szembe kellett néznie az igazsággal. (*A szavak*, 65⁸⁵)

(116) felépítését a 30. ábra tárja elénk (ld. alább, 149. oldal).

30. ábra

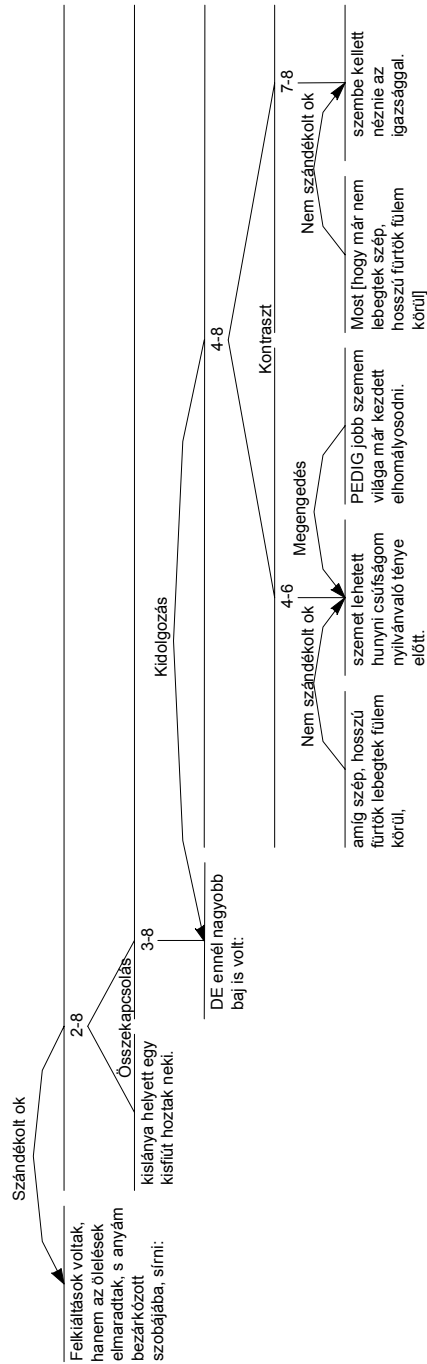
Az indexekkel kiegészített T szimbólumok a szövegrész tematikus elemeit jelölik⁸⁶ előfordulásuk sorrendjében, a térbeli elrendezés pedig a nemlineáris viszonyaikról igyekszik számot adni, bár megjelenítésünkben a linearitás dominál. (Az ábrában csak sematizálásra törekedtünk, tisztán formális reprezentációra nem). A *de* konnektor — a főtebb megadott szabálynak megfelelően a P_3 -at a P_2 -höz, nem pedig a P_1 -hez (vagy az azt megelőző mondat egységgel kezdődő mondat egységhez) köti, a *pedig* pedig a P_6 -ot a P_5 -höz. Noha „ránézésre”, mélyebb elemzés nélkül is ez lehetett a benyomásunk, hasznos az egzakt kritériumok megállapítása, hiszen — ismételjük — a konnektorok nemcsak szomszédos, hanem egymástól távoli szövegösszetevők közötti viszonyt is jelölhetnek, amint egyébként (117)-ben ezt látni is fogjuk. Tegyük hozzá: azokból a felvetésekből, melyekkel a szövegtani irodalom többnyire beéri a szövegmon-

⁸⁵ A magyar fordítás itt jól adja vissza a francia eredeti felépítését, ezért annak közlésétől eltekintettünk.

⁸⁶ Külön ki kell tértünk a T_6 -tal jelölt, s az annak tematikusan alárendelt, vesszőkkel jelzett tematikus elemekre, hogy eloszlassuk az eljárásunkkal mint önkényessé szembeni kételyeket. A szöveg interpretációja során, mint tudvalévő, a ko(n)textuális információkon kívül a befogadó a világra vonatkozó ismereteinek tágabb köréből is merít. Márpedig a magát könyvének egyes szám első személyű narrátorává megtevő Sartre-ról tudjuk, hogy fülei elállóak voltak, és szembaja is ismeretes. Ez pedig feljogosít arra, hogy a vizsgált szövegrészben a *fül*- és a *szem*-témát eleve a *csúfság* főtéma résztémáinak tekintsük.

A konnektorok a szövegben

datok kapcsolódásának és a konnektorok működésének leírásakor, példánkra nézve éppenséggel helytelen interpretáció következne amiatt, hogy a mondat elején álló konnektorokhoz automatikusan szövegmondategészlet kellene kötnünk. Nem tekinthetjük ellenérvnek azt, hogy a központosítás (116)-ban egyszerűen megváltoztatható úgy, hogy az elemzésben feltárt viszonyokat jobban tükrözze: egyrészt, mert e mellett a (nem kifogásolható) központosítás mellett is számot kell tudnunk adni a konnektorral jelzett jelentésszerkezetek felépítéséről, másrészt pedig azért, mert — ahogyan arra fogunk még példát látni — ezeknek a viszonyoknak a kérdése nem egyszerűsíthető le minden esetben pontok, kettőspontok, vesszők, pontosvesszők (s a tagmondatsorrend) kérdésére.

31. ábra

A kép világosabb, ha nem az elemi tematikus összetevőket, hanem a szöveg-egységek „retorikai funkcióját”⁸⁷ vizsgáljuk: így nem kell számot vetnünk az elemibb és komplexebb *tematikus* egységek bonyolult viszonyaival és változatos nyelvi megjelenésével. Az első RST-ágrajzból (151. oldal) rögtön kiviláglik, milyen kapcsolatokat is jeleznek a konnektorok.

(117) a „kevésbé szerencsés” esetekre példa (ahol nem lehetséges a konnektor antecedensének felkutatása a fentebb leírt lineáris elvnek a mechanikus alkalmazásával). Ezt a szövegrészt ráadásul nem a direkt és egyértelmű kifejezőmód jellemzi (bizonyára szándékoltan), úgyhogy nehéz benne a tematikus szerkezet elemeit azonosítani. Ha viszont sikerül, akkor szövevényes viszonyrendszert látunk, az implicit tartalmak jelentős hányadával, s mindennek az explicit kifejezése (és vizuális megjelenítése), ezáltal pedig a konnektor-interpretáció levezetése roppant nehézkes. (117)-nek ezért mindjárt a „retorikai szerkezetét” vizsgáltuk (lásd a 32. ábra a 154. oldalon), s egyúttal tipográfiai eszközökkel jelöltük a meghatározó korreferenciahálókat: ez jól érzékelteti a szakasz tematikus összetettségét és a témák összefonódását.

- (117) Pour permettre à l'agriculture européenne de profiter de l'évolution a priori positive du marché mondial, une nouvelle réforme de la PAC doit améliorer LA COMPÉTITIVITÉ de l'agriculture européenne sur les marchés tant intérieurs qu'extérieurs. L'ABAISSMENT DES PRIX profitera aux consommateurs et laissera une plus grande marge pour une différenciation des prix en faveur des produits de qualité supérieure. Une orientation accrue des activités en fonction des impératifs du marché facilitera l'intégration progressive des nouveaux États membres et contribuera à la préparation de l'Union aux prochaines NÉGOCIATIONS dans le cadre de l'OMC. Elle aidera aussi l'Union à CONSOLIDER sa position de grande puissance exportatrice mondiale. Les prix ne représentent TOUTEFOIS qu'un aspect de LA COMPÉTITIVITÉ. (EU-dok.)

(Hogy az európai mezőgazdaság profitálhasson a világpiac a priori pozitív alakulásából, a közös agrárpolitika (PAC) újabb reformjának javítania kell az európai mezőgazdaság mind belpiaci, mind külpiaci VERSENYKÉPESSÉGÉT. AZ ÁRAK CSÖKKEN(T)ÉSÉNEK a fogyasztók látják hasznát, s

⁸⁷ A terminust a MANN és THOMPSON-féle retorikastruktúra-elmélet (RST) szerint használjuk; az általuk használt funkcióneveket saját fordításunkban tüntetjük fel. (Ennek az elméletnek a kiterjedt alkalmazása nem célunk, segítségével csupán a munkánk e pontján szükséges makrostrukturális jelentésviszony-elemzést igyekszünk egyszerű és szemléletes formában elvégezni.)

ez tágabb teret nyújt az árak differenciálódásának is a legjobb minőségű termékek javára. A tevékenységeknek a piac követelményeinek megfelelően növelt orientációja meg fogja könnyíteni az új tagállamok fokozatos beilleszkedését, és hozzá fog járulni az Unió felkészüléséhez a Kereskedelmi Világszervezet (OMC) keretében soron következő **TÁRGYALÁSOKRA**. Segíteni fogja az Uniót a kiviteli világnagyhatalom-pozíciójának MEGERŐSÍTÉSÉBEN is. **Az árak [AZONBAN]** A VERSENYKÉPESSÉGNEK csak egyik aspektusát jelentik.)

Jelmagyarázat:

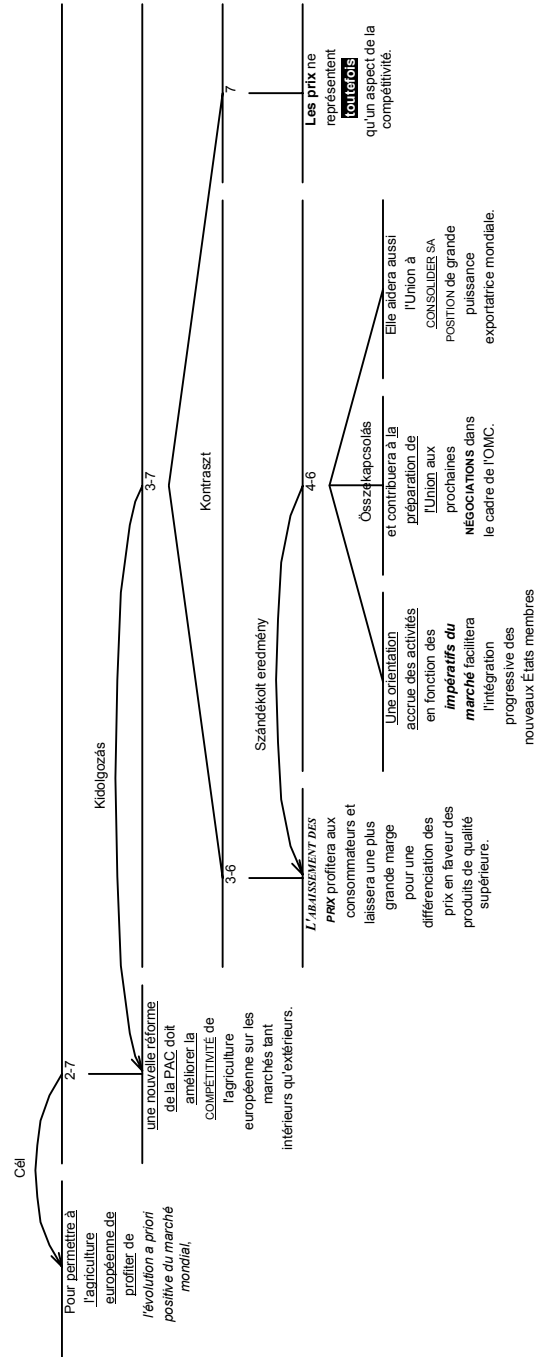
dőlt: a világpiac (külső, objektív) alakulása

aláhúzott: az EU belső intézkedései, lépései

KIS KAPITÁLIS: versenyképesség (*compétitivité*)

kövér: az árak csökken(t)ése (*l'abaissement des prix*)

EZEK KOMBINÁCIÓJA: az egyes izotópiák átfedése

32. ábra

A konnektor antecedensének a tematikus váltások segítségével történő felkutatásáról felállított szabályunk — a példa tanúsága szerint — csak a szöveg tartalmi-funkcionális tömbösödésének tekintetbe vételével alkalmazható, ezért célszerű kiegészíteni azzal, hogy

a konnektorok a szövegszerkezet azonos szintjéhez tartozó szövegösszetevők viszonyát jelzik.⁸⁸

A tematikus struktúra elemzését tehát csak a mondategységek és a szövegmondatok tömbösödésének vizsgálatával egységben végezhetjük el eredményesen, ellentétben azzal, amit a *téma-réma* fogalompár sugallni látszik. A példánkból ugyanakkor az is kitűnik, miként képes a konnektor a hozzá kapcsolódó interpretációs szabályok révén egy „ködösen” megfogalmazott szövegegységet retroaktív módon értelmezhetővé tenni: megmutatni, hogy miről is van benne szó, azaz mi a *témája*.

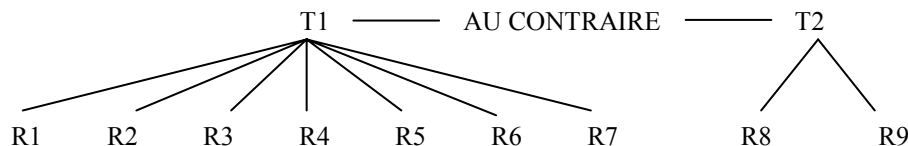
A következő példa, (118), nemcsak újabb bizonyíték a nagy konnektor-hatótávolság lehetőségére, hanem megmutatja, hogy — egyrészt — az elemzés során tekintetbe kell venni a szöveg polifonikus voltát, a szövegösszetevők különböző megnyilatkozóknak való tulajdoníthatóságát (példánkban ez explicite megjelenik, az idézett beszélők nevét aláhúzással jelöltük), másrészt pedig azt, hogy világos, szabatos fogalmazás esetén a szabályunk — a szintekre vonatkozó megszorítással — jól láthatóan működik, azaz anélkül, hogy a tematikus viszonyok feltárása külön interpretációs műveletsorozatot kívánna. (A szövegben máris jelöljük a témákat s a rémákat, minimális egyszerűsítéshez folyamodva csupán. Félkövérrrel a konnektor jelezte ellentétviszony pólusait emeltük ki, az „áthidalt” szövegrészt dőlttel szedtük.)

(118) Jacques Rival réclama T1{**un gouvernement militaire avec des concessions de terre accordées à tous les officiers après trente années de service colonial**}. « *De cette façon, disait-il, vous créerez T1' {une société} R1 {énergique}, R2 {ayant appris depuis longtemps à connaître et à aimer le pays}, R3 {sachant sa langue} et R4 {au courant de toutes ces graves questions locales auxquelles se heurtent infailliblement les nouveaux venus}*. » Norbert de Varenne l'interrompt : « *Oui ... T1'' {{ils} R2&R3&R4 {sauront tout}}, R5 {excepté l'agriculture}. T1'' {{Ils} R3 {parleront l'arabe}}, mais T1'' {ils} R6 {ignoreront comment on repique des betteraves et comment on sème du blé}. T1'' {{Ils} R1' {seront même forts en escrime}}, mais R7 {très faibles*

⁸⁸ Bár magától értetődhet, nem árt hangsúlyozni: a szintek azonossága elsősorban nem szintaktikai természetű.

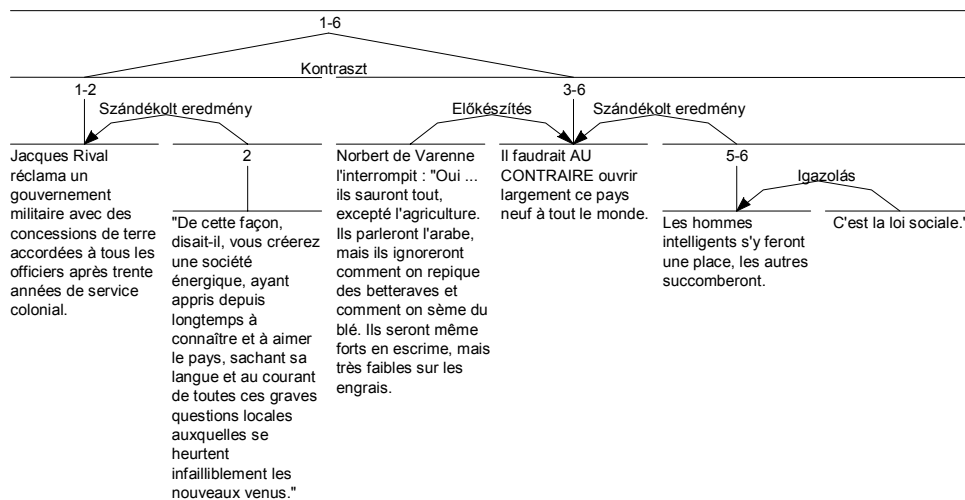
sur les engrais}. Il faudrait **AU CONTRAIRE** T2 {ouvrir largement ce pays neuf à tout le monde}. T2' {Les hommes intelligents} R8 {s'y feront une place}, T2'' {les autres} R9 {succomberont}. C'est la loi sociale. » (*Bel-Ami*)

(*JR* T1 {katonai kormányzatot követelt, földjáradékokkal a harmincéves gyarmati szolgálatot letöltött tiszteknek}. „Így R1 {energikus} T1' {társadalom} jön létre, amely R2 {már régóta megtanulta ismerni és szeretni ezt az országot}, amely R3 {beszéli annak nyelvét}, s amely R4 {ismeri mindazokat a súlyos helyi kérdéseket, melyekkel az újonnan jötteknek elkerülhetetlenül szembe kell nézniük}.” *NdV* közbevágott: „Igen..., T1'' {R2&R3&R4 {mindenhez érteni fognak}}, R5 {csak a mezőgazdasághoz nem}. T1'' {R3 {Beszélnek arabul}}, de R6 {nem tudják, hogyan kell cukorrépat palántázni és búzát vetni}. Sőt T1'' {R1' {erősségük lesz a vívás}}, de R7 {komoly gyengéjük a trágyázás}. Ezt az új országot **ÉPPEN ELLENKEZŐLEG** T2 {meg kellene nyitni mindenki előtt}. T2' {Az intelligens emberek} R8 {majd megtalálják benne a helyüket}, T2'' {a többiek} meg R9 {elbuknak}. Ez a társadalmi törvény.)

33. ábra

Az első ágrajz a fő tematikus viszonyokat ábrázolja, az (ettől némileg eltérő tagolódást megjelenítő) RST-ágrajz pedig a fő összetevők funkcionális viszonyait. Látjuk, hogy itt „elég” eddig a szintig eljutnunk, ha a konnektor antecedensét akarjuk megtalálni. Ha azonban csupán a tematikus struktúra érdekelne bennünket, az viszont teljes mélységében, akkor a konnektorhoz kapcsolódó pragmatikai interpretációs instrukciók miatt (melyeket tükröz az RST-ágrajz) el kellene gondolkodnunk azon, hogy az R1...R4 tematikus egységek mennyiben azonosak önmagukkal, amikor más-más beszélő szövegében fordulnak elő, s hogy az R5...R7 különálló, az előbbiekkal egyenrangú tematikus egységek-e.

34. ábra

4.1.2.4. Kutatás formális kritériumok után

Mindezek után felvetődik a kérdés: nem volna-e mégis lehetséges formális kritériumokat találni a konnektorpólusok kijelöléséhez? Hiszen hiába játszanak kulcsszerepet a konnektorral jelzett jelentésszerkezetek interpretációjában a többnyire igen nehezen kiszámítható kimondatlan tartalmak, a bemutatott elemzéseink (és azok is, természetesen, melyeket itt nincs hely reprodukálni, és az

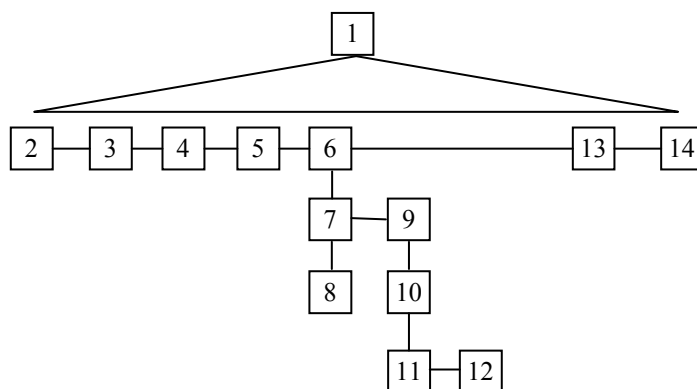
ismétlődések miatt nem is volna érdemes) rendre összefüggést mutatnak az ezen tartalmak kiszámításához alapul veendő szövegegységek és az azokat tartalmazó kotextus tematikus viszonyai között. Márpedig az utóbbiaknak formai vetülete is van (mondatszerkezet, anafora, a korreferencia jegyei).

Ha jól megfigyeljük, ebben a tekintetben az elemzett példák két csoportra oszthatók: egy részükben a grammatikai jellemzők is segítik a konnektorpólusok azonosítását, a másokban csak komplex értelmezési műveletek révén juthatunk el hozzájuk. (118) az előbbi, (117) az utóbbi esetet testesíti meg, (116) pedig, mely ugyan korántsem olyan transzparens, mint (118), de amelyet szintén az első csoportba sorolnánk, arról tanúskodik, hogy a formai azonosíthatóságban fokozatok lehetnek. Hogy még egyértelműbbé tegyük, hogy mit is értünk ez alatt a formai azonosíthatóság alatt, lássunk még egy példát. (119) esetében is viszonylag hosszabb és összetettebb jelentésszerkezetről van szó, viszont nem kell a beszélők/megnyilatkozók többségéből eredő komplikációkkal számolnunk, és a mondandó kifejtésében az egyenesen előre haladó kronológiai rend a fő szervező elv, ami szintén megkönnyíti az elemzést. (A szöveget eleve a tematikus egységeknek megfelelően szegmentálva és a szegmentumokat megszámozva adjuk.)

- (119) [...] [1] nous avons organisé une garderie communautaire [...] [2] Lorsqu'il s'est agi de recruter du personnel, [3] nous avons eu la bonne fortune de trouver des employés exceptionnels. [4] Nous nous sommes efforcés de trouver un effectif représentatif d'un milieu multiculturel. [5] Nous voulions également qu'il y ait des hommes, [6] mais cela a été impossible — [7] *toujours parce que les hommes ne s'intéressent pas à ce domaine* [8] *en raison de la mauvaise rémunération.* [9] *Ce problème me préoccupe également,* [10] *étant donné la nature des programmes de puériculture du collège.* [11] *Je crois que nous devrions pouvoir attirer une clientèle plus diversifiée dans nos programmes de puériculture,* [12] *mais le problème de la faiblesse des salaires demeure.* [13] **DE TOUTE FAÇON**, nous avons ouvert notre garderie en septembre dernier [14] et toutes les places ont été prises immédiatement. (*Hansard*)
- ([...] [1] szerveztünk egy közösségi bölcsődét [...] [2] Amikor a személyzet toborzására került sor, [3] nagy szerencsénkre kivételes alkalmazottakat találtunk. [4] Azon voltunk, hogy a multikulturális közeget képviselő állományra tegyünk szert. [5] Azt is szerettük volna, hogy férfiak is legyenek közöttük, [6] de ez lehetetlennek bizonyult — [7] mindig azért, mert a férfiakat nem érdekli ez a terület [8] a rossz fizetség

miatt. [9] Engem ez a probléma is foglalkoztat, [10] az iskola csecsemő-kisgyermek gondozási programjainak jellegéből adódóan. [11] Úgy gondolom, hogy a csecsemő-kisgyermek gondozási programjainknak változatosabb körből kellene jelentkezőket vonzania, [12] de mindig ott van az alacsony fizetések problémája. [13] **MINDENESETRE** a múlt szeptemberben megnyitottuk a bölcsődénket, [14] és az összes helyet nyomban be is töltötték.)

A dőlttel szedett szakaszt, mely a *de toute façon* bal pólusát szolgáltató szöveg egységnek: a [6]-tal jelölt tagmondatnak van tematikusan (is) alárendelve, a nagy hatótávolságú konnektor, illetve az általa jelzett viszony áthidalja. A tematikus egységek viszonyait vázlatosan így ábrázolhatjuk:

35. ábra

Mivel a szövegünk lejegyzett előbeszéd, ebből eredő sajátosság egyebek mellett az is, hogy a [9-12] alkotta tömb a fő témához lazán, ahogyan alább szemléletessé is tesszük: afféle „tematikus hurokként” kapcsolódó kommentár. A konnektor a [13]-mal jelölt egységben van; ezen a szinten a megelőző két tematikus váltás közé [6] esik, azaz a jelentésszerkezet a „lecsupaszított” pólusokkal így fest:

cela a été impossible — **DE TOUTE FAÇON**, nous avons ouvert notre garderie en
septembre dernier

Ez alapján könnyen értelmezhető az ellentétviszony (valahogy így: 'nehézségek adódtak, de ezek ellenére megnyitottuk a bölcsődét'). A következő morfollexikai (és szintaktikai) elemek igazítanak el⁸⁹: lásd a 36. ábra a 161. oldalon.

A szintaktikai és a lexiko-szemantikai relációk olyan szoros hálóját látjuk (119)-ben kibontakozni, hogy lehetségesnek és kíváncsnak találhatjuk a kissé képlékenynek látszó tematikus struktúra helyett inkább ezekre mint jobban megragadható kritériumokra alapozni a konnektorpólusok azonosítását szolgáló eljárást. Tegyük azt is hozzá, hogy a szövegegységek tartalmi viszonyainak az e fejezetben alkalmazott elemzés- és ábrázolásmódja természetesen nagy mértékben gazdagítható, és a formális kritériumok keresését is segíti, ha a szövegbeli relációkról az itteninél sokkal aprólékosabban adunk számot, mindenekelőtt a korreferenciaviszonyok tekintetbe vételével. Ehelyütt csak utalni tudunk a 35. ábra rokonságára BODA sokkal részletgazdagabb sémáival (lásd például: BODA & PORKOLÁB (2002), (2003)). Az olyan példák azonban, mint (117), azt mutatják, hogy ehhez még további kutatásra van szükség, s az elemzők addig is megfelelő támpontot találnak a tematikus viszonyokban.

⁸⁹ Elemzésünk itt is csak vázlatos, nem törekedtünk teljességre. Nem adjuk meg külön a *de toute façon* sajátos interpretációvezérlő (konkluzív-reevaluatív) instrukcióinak a leírását sem.

[2] - [3]-nak időhatározói- alárendelt mellék- mondata - igeidő: múlt (<i>passé composé</i>) - cselekvést/törté- nést jelentő ige	[3] - alany (<i>nous</i>) - igeidő: múlt (<i>passé composé</i>) - cselekvést/törté- nést jelentő ige	[4] - alany (<i>nous</i>) - igeidő: múlt (<i>passé composé</i>) - cselekvést/törté- nést jelentő ige	[5] - alany (<i>nous</i>) - igeidő: múlt (<i>imparfait</i>)	[6] - [5]-tel melléren- delő összetett mondatot alkot - igeidő: múlt (<i>passé composé</i>) - cselekvést/törté- nést jelentő ige		[13] - alany (<i>nous</i>) - igeidő: múlt (<i>passé composé</i>) - cselekvést/törté- nést jelentő ige	[14] - igeidő: múlt (<i>passé composé</i>) - cselekvést/törté- nést jelentő ige
			[7] - [6]-nak okhatározói alárendelt mellékmondata - igeidő: jelen - <i>les hommes ne s'intéressent pas à ce domaine</i>	[9] - anafora (<i>Ce problème</i>) - igeidő: jelen - kognitív fo- lyamatot/állá- potot jelentő ige			
			[8] - [7] okhatározója - <i>en raison de la mauvaise rému- nération</i>	[10] - [9] okhatáro- zója - <i>programmes de puériculture</i>	[11] - alany (<i>je</i>) - igeidő: jelen - kognitív fo- lyamatot/állá- potot jelentő ige - <i>programmes de puériculture</i>	[12] - [11]-gyel mellérendelő összetett mondatot alkot - igeidő: jelen - állapotot jelentő ige - <i>la faiblesse des salaires demeure</i>	

36. ábra

4.1.2.5. A kotextustagolási potenciál mint lexikai jegy

Az ellentétet jelző konnektorok jelentését is tárgyaló fejezetünkben megállapítottuk, hogy a meghatározott jelentésszerkezeti sémákon osztozó, azonos szemantiko-pragmatikai osztályba tartozó konnektorok (pontosabban: az e szereppel felruházott nyelvi elemek) kétféle lexikai sajátossággal rendelkez(het)nek: az adott osztályra jellemző általános interpretációs instrukció(ka)t hordoznak, ezekhez pedig sajátos szemantikai jegyek adódhatnak. Az ellentétviszony részletesebb tárgyalásakor láttuk, hogy vannak sajátos szereppel bíró konnektorlexémák, melyek az ellentétnek csak bizonyos megvalósulási módját jelezhetik; mutatkozhat közöttük különbség abban, hogy antecedenssükkel lehetnek-e deiktikus viszonyban, vagy csak anaforikusban, működhetnek-e explicit bal oldali terminus nélkül vagy sem. Bizonyos konnektorok pedig a kotextusuk jelentésszerkezetére vonatkozó speciális instrukciókat közvetítenek, mint a konklúziót és átértékelést bevezető (tartalmi-tematikus szempontból összetett antecedenst jelző) konnektorok (a franciában például *a de toute façon*, az *en tout cas*, az *en tout état de cause* és a *malgré tout*), vagy bizonyos — tematikus tömbök határán álló és/vagy diszkurzív síkváltás eszközéül szolgáló — lexémák (a franciában például a *n'en * pas moins*, a *quoi qu'il en soit* és a *toujours est-il que*). Ezek a nagyobb tematikus tömbök kialakításában közreműködő, a szöveg makroszintjének tematikus tagolását jelző konnektorok gazdag útbaigazítással szolgálnak a szemantikai relációk és a tematikus szerkezet, ezáltal pedig a szegmentálás, a konnektorterminusok lokalizációjának vonatkozásában is.

A fejezetünk korábbi szakaszaiban szereplő példák is tartalmazzanak ilyen konnektorokat: a 127. oldal (113) szövegében a *bref*, a 133. oldal (114) szövegében a *malgré tout*. Az előbbi a bevezetett konklúziót érvként alátámasztó koorientált állítások többségére, komplexitására utal egyértelműen, az utóbbi pedig — hasonló módon — az antiorientált állításokra utal vissza összefoglalóan. Megfigyelhetjük, hogy az utóbbiak választó mellérendelő viszonyban álló mellékmondatok, s ez egy újabb formális jegy, mely a konnektor antecedenseinek azonosításában eligazít.

A konnektorként funkcionáló lexikai egységek jelentős részének vannak tehát olyan jegyei, melyek a kotextus sajátos tagolására teszik őket alkalmassá, a szövegkörnyezetnek pedig ezzel összhangban olyan tulajdonságai lehetnek (párhuzamos szintaktikai szerkezetek, idő, modalitás...), melyek formális ismérvekként jönnek számításba a konnektorterminusok azonosítása során. Ezek alapján automatikus eljárások is elképzelhetők, s a konnektorokkal kapcsolatos kutatásnak egyik célja kell, hogy legyen az ilyen lexikai elemek jellemző lexiko-grammatikai környezetstruktúráinak föltérképezése.

4.1.3. Az elemzett példák XML-ben annotálva

A szegmentálás és címkézés tárgyában kifejtetteket illusztrálандó az alábbiakban megadjuk a fejezet példáit abban a formában, melyet a bemutatott elemzési eszköz alkalmazásával kapunk. Az XML-dokumentumoknak csak a konnektorral jelzett jelentésszerkezetek elemzése tekintetében releváns szakaszt reprodukáljuk, és nyílazással jelezzük a hosszabb példákban az összetettebb jelentésszerkezetek relációit, még ha azok egyébként az egyedi azonosítók és az azokra történő hivatkozások révén azonosíthatók is.

(111) elemzése terjedelmes, a 164. oldalig tart.

```
<textdata source="C:\...\exemple_1.txt">
  <constr_sem id="cs1">
    <pol pos="1" id="p1">
      Nous avons trouvé une gardienne,
    </pol>
    <pol grcat="macroprop" id="p2">
      <connector grcat="conj" anaph_id="p1" id="c1">
        mais
      </connector>
      elle s'occupait très mal de notre fils. Elle ne le lavait pas, ne l'habillait pas et lui donnait
      beaucoup de bonbons. Elle ne l'amenait jamais à l'extérieur et ne s'occupait pas du
      tout de son développement.
    </pol>
  </constr_sem>
  <constr_sem id="cs2">
    <pol pos="1" grcat="macroprop" id="p3">
      Nous l'avons sorti de là.
    <constr_sem id="cs3">
      <pol pos="1" id="p4">
        Depuis, il va au North-West Communicare,
      </pol>
      <pol id="p5">
        <connector grcat="conj" id="c2"
          anaph_id="p4">
          et
        </connector>
      <constr_sem id="cs4">
        <pol pos="1" id="p6">
          je suis vraiment très heureuse que cette
          garderie existe,
        </pol>
        <pol id="p7">
          <connector
            grcat="loc_conj"
            id="c3"
            anaph_id="p6">
            parce que
          </connector>
          , sans elle, je ne sais pas ce que nous
          aurions fait.
        </pol>
      </constr_sem>
    </constr_sem>
  </constr_sem>
</textdata>
```

A konnektorok a szövegben

```

                                </pol>
                                </constr_sem>
                                </pol>
                                </constr_sem>
</pol>
<pol id="p8">
  <connector grcat="conj" id="c4" anaph_id="p3">
    mais
  </connector>
  il y a beaucoup de problèmes.
</pol>
</constr_sem>
<constr_sem id="cs5">
  <pol pos="1" grcat="phrase" id="p9">
    <constr_sem id="cs6">
      <pol pos="1" id="p10">
        La garderie même est fantastique,
      </pol>
      <pol id="p11">
        <connector grcat="conj" id="c5"
          anaph_id="p10">
          et
        </connector>
        on s'occupe très bien de mon enfant.
      </pol>
    </constr_sem>
  </pol>
  <pol grcat="phrase" id="p12">
    <connector id="c6" anaph_id="p9">
      Cependant,
    </connector>
    <constr_sem id="cs7">
      <pol pos="1" id="p13">
        à l'époque où je travaillais, je travaillais à des heures irrégulières
      </pol>
      <pol id="p14">
        <connector grcat="conj" id="c7"
          anaph_id="p13" conn_seq="c8">
          et
        </connector>
        je devais
        <connector pol1="vac"
          grcat="loc_adv" synt_pos="GV"
          id="c8" conn_seq="c7">
          quand même
        </connector>
        déboursier de l'argent pour payer une gardienne la fin de semaine
        et quand je travaillais le soir et tôt le matin.
      </pol>
    </constr_sem>
  </pol>
</constr_sem>
</textdata>
```

(113) elemzése:

```
<textdata source="C:\...\exemple_2.txt">
Un bruit de ferrailles sonna sur le pavé, dans un tourbillon de poussière. C'étaient trois calèches de remise
qui s'en allaient vers Bercy, promenant une mariée avec son bouquet, des bourgeois en cravate blanche,
des dames enfouies jusqu'aux aisselles dans leur jupon, deux ou trois petites filles, un collégien. La vue de
cette noce amena Bouvard et Pécuchet à parler des femmes, -- qu'ils déclarèrent
  <pol pos="1" grcat="constituent" id="p1">
    frivoles, acariâtres, têtues.
  </pol>
  <pol id="p2">
    <connector grcat="loc_conj" anaph_id="p1" id="c1">
      Malgré cela,
    </connector>
    elles étaient
      <marker id="m1" idref="m1">
        souvent
      </marker>
    meilleures que les hommes ;
  </pol>
  <pol id="p5" pos="1">
    <marker id="m2" idref="m1">
      d'autres fois
    </marker>
    elles étaient pires.
  </pol>
  <pol id="p3">
    <connector id="c2" anaph_id="p1 p5">
      Bref,
    </connector>
    il valait mieux vivre sans elles ;
  </pol>
  <pol id="p4">
    <connector id="c3" anaph_id="p3">
      aussi
    </connector>
    Pécuchet était resté célibataire.
  </pol>
</textdata>
```

A konnektorok a szövegben

(114) elemzése:

```
<textdata source="C:\...\exemple_3.txt">
Cependant, si l'on se place dans le cadre du Régime d'aide du Canada, cela veut dire qu'il s'agit d'argent
consacré au bien-être. Dans ce cas, la question continuera de se poser de savoir si ce sont les gens qui ont
des salaires moyens ou de petits salaires qui peuvent en bénéficier. J'aimerais voir fonctionner des services
de garde qui ne soient pas placés sous la rubrique de bien-être, de façon à ce que
  <coref id="k1" idref="k1">
    ceux d'entre nous
  </coref>
  <constr_sem id="cs1">
    <pol grcat="subord" pos="1" id="p1">
      <coref id="k2" idref="k1">
        qui
      </coref>
      n'ont pas le droit de bénéficier ou ne veulent pas passer le test permettant de les faire
      bénéficier de ce service
    </pol>
    <pol grcat="princ" id="p2">
      <coref id="k3" idref="k1">
        puissent
      </coref>
      <connector grcat="loc_adv" synt_pos="GV"
        id="c1" anaph_id="p1">
        malgré tout
      </connector>
      y accéder.
    </pol>
  </constr_sem>
</textdata>
```

(115) elemzése:

```
<textdata source="C:\...\exemple_4.txt">
  <pol grcat="princ" pos="1" id="p1">
    Tous ceux qui ont consulté leurs commettants se sont rendu compte qu'un nombre important, et
    parfois une majorité écrasante, d'entre eux, s'opposent à l'avortement sur demande
  </pol>

  <pol grcat="subord" id="p2">
    que nous sanctionnons
    <connector synt_pos="finale" id="c1" anaph_id="p1">
      néanmoins
    </connector>
  </pol>
  parce que , selon mes renseignements, les comités des avortements soi-disant thérapeutiques et les hôpi-
  taux approuvent toutes les demandes qu'ils reçoivent.
</textdata>
```

(116) elemzése terjedelmes, a 168. oldalig tart.

<textdata source="C:\...\exemple_5.txt">

[Az elbeszélő családtagjai imádják egymást meglepni, s e meglepetések nem nélkülözik a teatralitást. Ilyen meglepetésként viszi el a kisgyerek elbeszélőt a nagyapja titokban, hogy lányos haját levágassa.]

```

<constr_sem id="cs1">
  <pol pos="1" id="p1">
    Felkiáltások voltak,
  </pol>
  <pol id="p2">
    <connector> grcat="conj" anaph_id="p1" id="c1">
      hanem
    </connector>
    az ölelések elmaradtak,
  </pol>
</constr_sem>

<constr_sem id="cs2">
  <pol pos="1" id="p3">
    <connector> grcat="conj" anaph_id="cs1"
    id="c2">
      s
    </connector>
    anyám bezárkózott szobájába, sírni:
  </pol>

  <pol id="p4">
    <connector> grcat="conj" anaph_id="p3" id="c3">
      +mert+
    </connector>
    <constr_sem id="cs3">
      <pol id="p5">
        <coref id="k1" idref="k1">
          kislánya helyett egy kisiút hoztak neki.
        </coref>
      </pol>
      <pol grcat="macroprop" id="p6">
        <connector> grcat="conj"
        anaph_id="p5" id="c4">
          De
        </connector>

        <coref id="k2" idref="k1">
          ennél +a+bajnál+
        </coref>

        nagyobb baj is volt:

        <!-- Ez egy katafora, és a
        korreferenciaindexálással gond
        van, mert jelölni kellene, hogy
        az utolsó constr_sem + az utána
  
```

A konnektorok a szövegben

levő szöveg is a hatókörébe tartozik.-->

```
<constr_sem id="cs4">
  <pol pos="1"
    id="p7">
    <marker
      id="m1"
      idref="m1">
      amíg
    </marker>
    szép, hosszú fűtők lebegtek fü-
    lem körül, szemet lehetett hunyni
    csúfságom nyilvánvaló ténye
    előtt.
  </pol>

  <pol grcat="phrase"
    id="p8">
    <connector
      grcat="conj"
      id="c5"
      anaph_id="p7"
    >
    Pedig
    </connector>
    jobb szemem világa már kezdett
    elhomályosodni.
  </pol>
</constr_sem>

<marker id="m2" idref="m1">
Most
</marker>

szembe kellett néznie az igazsággal.
  </pol>
</constr_sem>
</pol>
</constr_sem>
</textdata>
```

(117) elemzése:

```
<textdata source="C:\...\exemple_6.txt">
```

Pour permettre a l'agriculture européenne de profiter de l'évolution a priori positive du marché mondial, une nouvelle réforme de la PAC doit améliorer la compétitivité de l'agriculture européenne sur les marchés tant intérieurs qu'extérieurs.

```
<constr_sem id="cs1">
```

```
<pol grcat="macroprop" pos="1" id="p1">
```

L'abaissement des prix profitera aux consommateurs et laissera une plus grande marge pour une différenciation des prix en faveur des produits de qualité supérieure. Une orientation accrue des activités en fonction des impératifs du marché facilitera l'intégration progressive des nouveaux États membres et contribuera a la préparation de l'Union aux prochaines NÉGOCIATIONS dans le cadre de l'OMC. Elle aidera aussi l'Union a consolider sa position de grande puissance exporta-
trice mondiale.

```
</pol>
```

```
<pol grcat="phrase" id="p2">
```

Les prix ne représentent

```
<connector synt_pos="finale" id="c1" anaph_id="p1">
```

toutefois

```
</connector>
```

qu'un aspect de la compétitivité.

```
</pol>
```

```
</constr_sem>
```

```
</textdata>
```

(118) elemzése terjedelmes, a 171. oldalig tart.

```
<textdata source="C:\...\exemple_7.txt">
```

```
<pol grcat="macroprop" loc="dialogue" pos="1" id="p1">
```

```
<constr_sem id="cs1">
```

```
<pol grcat="phrase" pos="1" id="p1.1">
```

Jacques Rival réclama un gouvernement militaire avec des concessions de terre accordées à tous les officiers après trente années de service colonial.

```
</pol>
```

```
<pol grcat="phrase" id="p1.2a">
```

```
<connector grcat="else" id="c1"
```

```
anaph_id="p1.1">
```

De cette façon

```
</connector>
```

, disait-il, vous créez une société énergétique, ayant appris depuis longtemps à connaître et à aimer le pays, sachant sa langue et au courant de toutes ces graves questions locales auxquelles se heurtent infailliblement les nouveaux venus. „

```
</pol>
```

```
<pol grcat="macroprop" loc="dialogue" id="p1.2b">
```

Norbert de Varenne l'interrompt : „ Oui ...

```
<constr_sem id="cs1.1">
```

```
<pol pos="1" id="p1.2b.1.1">
```

ils sauront tout,

```
</pol>
```

```
<pol grcat="constituent"
```

```
id="p1.2b.1.2">
```

A konnektorok a szövegben

```
<connector grcat="else" id="c2"
anaph_id="p1.2b.1.1">
excepté
</connector>
l'agriculture.
</pol>
</constr_sem>
<constr_sem id="cs1.2">
<pol pos="1" id="p1.2b.2.1">
Ils parleront l'arabe,
</pol>
<pol id="p1.2b.2.2">
<connector grcat="conj" id="c3"
anaph_id="p1.2b.2.1">
mais
</connector>
ils ignoreront comment on repique des betteraves et comment on
sème du blé.
</pol>
</constr_sem>
<constr_sem id="cs1.3">
<pol pos="1" id="p1.2b.3.1">
Ils seront même forts en escrime,
</pol>
<pol id="p1.2b.3.2">
<connector grcat="conj" id="c4"
anaph_id="p1.2b.3.1">
mais
</connector>
très faibles sur les engrais.
</pol>
</constr_sem>
</pol>
</constr_sem>
<!--A narrátori és szereplői szöveg összekapcsolt előfordulása
ellenére az au contraire használata szempontjából a pólusok
dialogálisaknak tekinthetők.-->
</pol>
<pol grcat="macroprop" loc="dialogue" id="p2">
<constr_sem id="cs2">
<pol grcat="phrase" loc="dialogue" pos="1" id="p2.1">
Il faudrait
<connector grcat="loc_adv" synt_pos="GV"
anaph_id="p1" id="c5">
au contraire
</connector>
ouvrir largement ce pays neuf à tout le monde.
</pol>
<pol grcat="macroprop" id="p2.2">
<constr_sem id="cs2.2">
<pol grcat="phrase" pos="1"
id="p2.2.1">
```

```

Les hommes intelligents s'y feront une place, les autres succom-
beront.
</pol>

<pol grcat="phrase" id="p2.2.2">
C'est la loi sociale.
</pol>
</constr_sem>
</pol>
</constr_sem>
</pol>
</textdata>

```

(119) elemzése terjedelmes, a 173. oldalig tart.

```
<textdata source="C:\...\exemple_8.txt">
```

Nous avons organisé une garderie communautaire [...] Lorsqu'il s'est agi de recruter du personnel, nous avons eu la bonne fortune de trouver des employés exceptionnels. Nous nous sommes efforcés de trouver un effectif représentatif d'un milieu multiculturel.

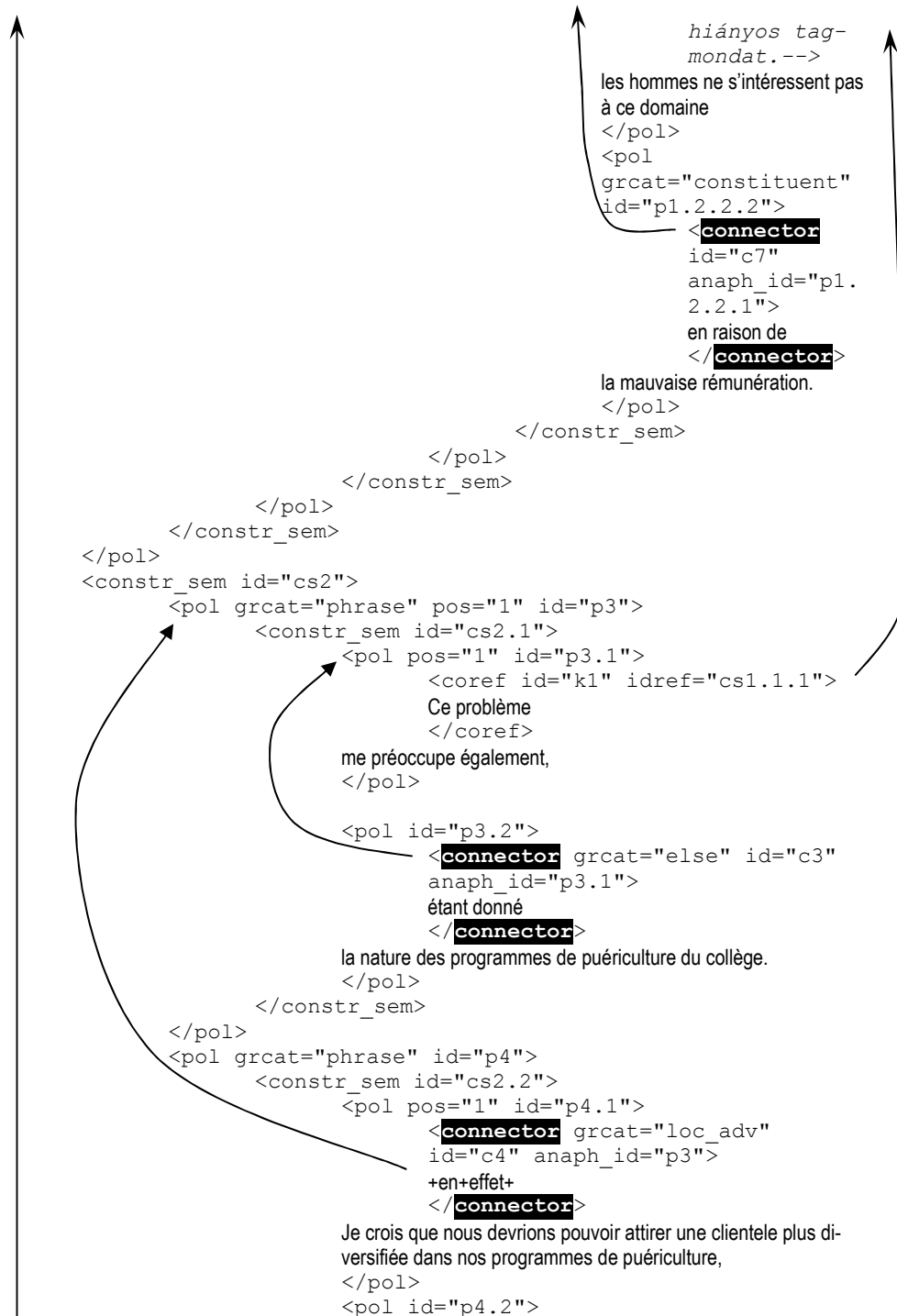
```

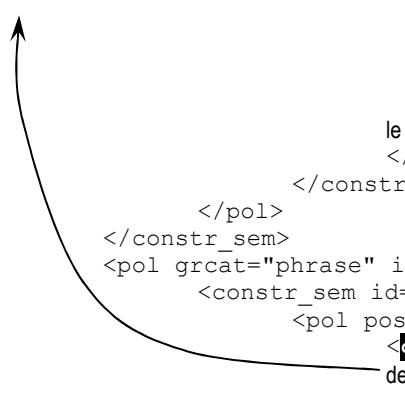
<pol grcat="phrase" pos="1" id="p1">
  <constr_sem id="cs1">
    <pol pos="1" id="p1.1">
      Nous voulions également qu'il y ait des hommes,
    </pol>
    <pol id="p1.2">
      <constr_sem id="cs1.1">
        <pol pos="1" id="p1.2.1">
          <connector grcat="conj"
            id="c1" anaph_id="p1.1">
            mais
          </connector>
          cela a été impossible -
        </pol>
        <pol id="p1.2.2">
          <constr_sem id="cs1.1.1">
            <pol pos="1"
              id="p1.2.2.1">
              toujours
            <connector
              grcat="conj"
              id="c2"
              anaph_id="p1.
                2.1">
              parce que
            </connector>

            <!--A parce
            que tagmondat
            eleji, ameny-
            nyiben a tou-
            jours
            önmagában egy

```

A konnektorok a szövegben


```

<connector grcat="conj" id="c8"
  anaph_id="p4.1">
  mais
</connector>
  le probleme de la faiblesse des salaires demeure.
</pol>
</constr_sem>
</pol>
</constr_sem>
<pol grcat="phrase" id="p2">
  <constr_sem id="cs3">
    <pol pos="1" id="p2.1">
      <connector id="c5" anaph_id="p1">
        de toute façon
      </connector>
      , nous avons ouvert notre garderie en septembre dernier
    </pol>
    <pol id="p2.2">
      <connector id="c6" anaph_id="p2.1">
        et
      </connector>
      toutes les places ont été prises immédiatement.
    </pol>
  </constr_sem>
</pol>
(Procès-verbaux)
</textdata>
  
```

A bemutatott módon annotált korpusz eléggé részletes képet látszik adni a szöveg jelentésszerkezetéről, úgy, hogy a vizsgált relációkat a szövegösszetevők között explicit és pontosan azonosítható módon jeleníti meg. Az így preparált korpuszból könnyen lehet árnyalt keresési szempontok szerint információkat kinyerni, hisz a címkézés bármely elemét felhasználhatjuk a keresésben, miközben a szegmentumok hierarchikus és/vagy mellérendeltségi viszonyaival is számolhatunk (sőt számolnunk is kell velük). Erre az XML-dokumentumok elemeinek, csomópontjainak keresésére/kiválasztására szolgáló Xpath-nyelv (*XML Path Language*⁹⁰) és a rajtuk végzett transzformációkat lehetővé tevő XSLT (*XSL Transformations*⁹¹) kiváló eszköz.

Ha például arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen esetekben vannak kereszteződő, láncolatszerű viszonyok az egymást követő pólusok között, elegendő vagy a közvetlenül a <textdata> elembe ágyazott <pol> szegmentumokat kike-restetni, vagy pedig (ha arra számítunk, hogy mélyebben beágyazott láncolatok is előfordulhatnak) azokat az egymást követő <pol> szegmentumokat, melyek

⁹⁰ Bővebben lásd: XML Path Language (Xpath) version 1.0. W3C Recommendation. <http://www.w3.org/TR/xpath>

⁹¹ Bővebben lásd: XSL Transformations (XSLT) version 1.0. W3C Recommendation. <http://www.w3.org/TR/xslt>

A konnektorok a szövegben

pos attribútumának értéke 2. Hasonlóképpen egyszerű feladat, például, az igei csoportban vagy alárendelt mellékmondatban álló konnektorok kikeresetése, de érdeklődhetünk a komplex jelentésszerkezetek belső struktúratípusai iránt is. Példaként álljon itt az imént bemutatott korpuszrészletben végzett, az igei csoportban álló konnektorokra irányuló egyszerű konkordanciakeresés eredményeként kapott XML-dokumentum részlete. A *<L>* (*line*) címkék a konkordanciasorokat, az *<I>* (*item*) címkék a keresett elemeket (konnektorokat), a *<LC>* és *<RC>* (*left context*, ill. *right context*) címkék pedig a keresett elem bal- és jobb oldali szöveggörnyezetének tekintett pólusokat jelzik (ezek az elemtípusok nem képezik részét a jelentésszerkezet-elemző XML-eszközünknek, a program használta őket a konkordancia elkészítésekor). A minta terjedelmes, a 176. oldalon ér véget.

```
<Concordance>
  <L source="exemple_1_coded.txt" number="1">
    <LC>
      <pol pos="1" id="p1">
        Nous avons trouvé une gardienne,
      </pol>
    </LC>

    <I>
      <connector pol1="vac" grcat="loc_adv"
        synt_pos="GV" id="c8" conn_seq="c7">
        QUAND MÊME
      </connector>
    </I>

    <RC>
      <pol id="p14">
        <connector grcat="conj" id="c7" anaph_id="p13"
          conn_seq="c8">
          ET
        </connector>
        je devais
        <connector pol1="vac" grcat="loc_adv"
          synt_pos="GV" id="c8" conn_seq="c7">
          QUAND MÊME
        </connector>
        déboursier de l'argent pour payer une gardienne la fin de semaine et quand
        je travaillais le soir et tôt le matin.
      </pol>
    </RC>
  </L>
```

```

<L source="exemple_3.txt" number="2">
  <LC>
    <pol grcat="subord" pos="1" id="p1">
      <coref id="k2" idref="k1">
        qui
      </coref>
      n'ont pas le droit de bénéficier ou ne veulent pas passer le test permettant
      de les faire bénéficier de ce service
    </pol>
  </LC>

  <I>
    <connector grcat="loc_adv" synt_pos="GV"
      id="c1" anaph_id="p1">
      MALGRÉ TOUT
    </connector>
  </I>

  <RC>
    <pol grcat="princ" id="p2">
      <coref id="k3" idref="k1">
        puissent
      </coref>
      <connector grcat="loc_adv" synt_pos="GV"
        id="c1" anaph_id="p1">
        MALGRÉ TOUT
      </connector>
      y accéder
    </pol>
  </RC>
</L>

<L source="exemple_7.txt" number="3">
  <LC>
    <pol grcat="macroprop" loc="dialogue" pos="1"
      id="p1">
      <constr_sem id="cs1">
        <pol grcat="phrase" pos="1" id="p1.1">
          Jacques Rival réclama un gouvernement militaire avec des concessions de
          terre accordées à tous les officiers après trente années de service colonial.
          [...]
        </pol>
      </constr_sem>
    </pol>
  </LC>

  <I>
    <connector grcat="loc_adv" synt_pos="GV"
      anaph_id="p1" id="c5">
      AU CONTRAIRE
    </connector>
  </I>

```

A konnektorok a szövegben

```
<RC>
    <pol grcat="phrase" loc="dialogue" pos="1"
      id="p2.1">
      Il faudrait
      <connector grcat="loc_adv" synt_pos="GV"
        anaph_id="p1" id="c5">
      AU CONTRAIRE
      </connector>
      ouvrir largement ce pays neuf à tout le monde.
    </pol>
  </RC>
</L>
</Concordance>
```

4.1.3.1. A konnektorpólusok azonosításának kritériumai: összefoglalás

Az elemzések tanulságait összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy lehetséges a komplex jelentésszerkezetek esetében is formai ismérvekre (morfo-lexikai és szintaktikai jegyekre) visszavezetni a konnektorpólusok lokalizációját, s ezt célul is kell tűznünk. Mivel azonban — ahogyan azt (117) is megmutatta — lehetséges olyan fogalmazásmód, amelyben összetett szemantikai műveletek révén mutathatók csak ki a szövegösszetevők relációi, célszerű (jelenlegi ismereteink mellett) a tematikus szerkezetre vonatkozó szabályunknál és annak az emberi interpretációs eljáráson alapuló alkalmazásánál megmaradnunk. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az ilyen módon végzett kutatásnak éppen ezt az interpretációs eljárást kell formalizálhatóvá tennie.

4.2. Konklúzió: a konnektorok vizsgálata és a szöveg értelmi részstruktúráinak egymásba fonódása

E hosszú fejezet végére rövid konklúzió kívánczik, mert a benne elmondottak mindenekelőtt a további kutatások megalapozásához járulnak hozzá; a végkövetkeztetések tehát még távol vannak.

Fejezetünk két fő részre tagolódott. Az elsőben azt vizsgáltuk: miként határolhatók körül azok a szövegösszetevők, melyeknek viszonyát konnektor jelzi. Ezt a feladatot nemcsak az teszi nehezzé, hogy a kérdéses szövegösszetevők terjedelme, belső felépítése és beágyazottsága igen változatos lehet, hanem az is, hogy a konnektor szűkebb és tágabb kotextusa többnyire tele van tűzdelve további konnektorokkal és más szövegstruktúráló elemekkel, így a viszonyok összetett, sokszor szövevényes hálózatával kell számolnunk. Miután ezek a viszonyok nem mindig rendeződnek egyetlen szabályos alá-fölé rendeltségi viszonyrendszerbe, hanem átfedések vannak közöttük, nem könnyű a szövegek jelentésviszonyainak egészére alkalmazható elemzési-reprezentációs eszközt kialakítani. Mi egy ilyen eszköz létrehozását kíséreltük meg, mert meggyőződésünk, hogy a konnektorkutatás csak megfelelően annotált korpuszon végzett empirikus vizsgálatokra támaszkodva lehet eredményes. Kíváncos egyben az is,

hogy ez az annotáció, mely a szövegnek, azon belül is a szöveg jelentésének a szerkezetét képezi le, összekapcsolódjon a morfo-szintaktikai elemzéssel és annotációval; ez további feladat elé állítja a kutatást.

Ebben az első részben tehát látszólag csak a korpusz-annotáció technikai kérdéseivel foglalkoztunk, de valójában tanulságos megállapításokat tettünk a szövegstruktúra bizonyos aspektusairól, a konnektorral jelzett jelentésszerkezetek felépítéséről. Megfigyeléseink különösen annak fényében tűnnek érdekesnek, hogy a szövegtani irodalomban milyen szabályosan hierarchizált, egymásba fonódásoktól mentes, „jól zárójelezhető” kép él a szöveg összetevőinek tömbösödéséről (lásd például: PETŐFI [1996]).

A második részben már nem a körülhatárolás, hanem a viszonyelemként körülhatárolható szövegösszetevők azonosítása volt a fő kérdés. Itt először is azt kutattuk: hogyan képzelhető el általában a konnektorok „antecedensének” (bal oldali pólusának vagy, ha úgy tetszik, az általuk jelzett viszony előtagjának) felkutatását vezérlő mechanizmus. Ezt követően a szöveg tartalmi-tematikus felépítésének a konnektorhasználattal kimutatható összefüggéseivel foglalkoztunk, majd arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen formális kritériumok szolgálhatják a konnektorterminusok azonosítását. Ebből a szempontból is lényeges, hogy az egyes lexikai egységeknek, melyek szokásosan konnektorként szerepelnek a szövegben, milyen sajátos kotextustagolási potenciálja van.

A fejezetet — mintegy függelékként — az addig elemzett példákhoz a bemutatott XML annotációs eszközzel szegmentált és címkézett változatával egészítettük ki.

A konnektorok a szöveg mikro- és mezostruktúrájában egyaránt jelen vannak, de szövegtani sajátosságaikat mindenekelőtt a mezoszinten lehet megragadni. A vizsgálatukkor jelentkező nehézségekkel kapcsolatban TOLCSVAI NAGY (2001: 289) e megállapításait kell kiemelnünk:

1. A mezoszintű szövegegység szerkezete nem zárt (elméletileg sem zárt),
2. a mezoszintű szövegegység szerkezete több, párhuzamos feldolgozású, különböző fajtájú és több helyen érintkező értelemösszetevőből áll (ilyen például a mondat szerkezetekből és mondatjelentésekből adódó tematikus progresszió és mellérendelés, ill. a legfontosabb szövegfókuszok fogalmi sémáiból eredő értelmi összefüggések),
3. az egyes párhuzamos feldolgozású és különböző fajtájú értelemösszetevők nem feltétlenül a lineáris értelemben vett szövegtest (vehikulum) azonos pontján kezdődnek, és hasonlóképpen nem feltétlenül azonos pontján fejeződnek be [...].

5. Konklúzió helyett

A konnektorok parányi elemek a szövegben, de nagy figyelmet kívánnak: kulcsszerepük van a szövegjelentés felépülésében, a koherencia létrejöttében. Ehhez képest nem kevés tennivaló akad még a kutatásuk terén. Eleve nincs egységes és közismert felfogás a konnektorfogalom mibenlétéről, azokon a területeken pedig, ahol a konnektorokkal kapcsolatos jelenségek intenzív kutatás tárgyává váltak, többnyire parciális megközelítésmóddal találkozunk. Sok a pontatlanság és kellően meg nem alapozott általánosítás mindazon megállapításokban, leírásokban, melyeket a konnektorok működéséről, illetve a szerepüket betöltő nyelvi egységekről a szakirodalomban fellelhetünk. Ez a dolgozat a meghatározások és a problémák terén való tisztánlátáshoz kívánt hozzájárulni, belehelyezve a konnektorokkal kapcsolatban felvethető valamennyi nyelvészeti kérdést tanulmányozásuk adekvát — szövegtani-szövegnyelvészeti — keretébe.

Munkánk első fejezetében a konnektor fogalmával és a konnektorműködés/konnektorhasználat sajátosságaival foglalkoztunk. Miután több felfogást is áttekintettünk, a konnektort — részben a relevanciaelmélet szellemében — az információ feldolgozását optimalizálni hivatott, procedurális jelentést hordozó egységek által betöltött szövegszerkezeti funkcióként definiáltuk, és a szövegstrukturaló elemek osztályán mint legágabb halmazon belül a teljes komplex szövegösszetevőt jelölő/konstituáló „funktorok” egyik részhalmazaként azonosítottuk. Bemutattuk a konnektorok anaforikus természetét, és a kapcsolás (a „konjunktok” relációja) többszintű reprezentációja mellett érveltünk.

A második fejezetben azt vizsgáltuk, milyen hely illeti meg a konnektorokat a nyelv rendszerében. Itt szóhasználatunk elkerülhetetlenül kétértelművé vált, amennyiben konnektor címen nem csupán magát a funkciót, hanem az azt szó-kásosan betöltő nyelvi egységek osztályait is jellemezni igyekeztünk. Így tárgyalhattuk a konnektorok jelentését (a relációtípusok kérdését és a különböző lexikai egységek interpretációvezérlő sajátosságait). Példa gyanánt hosszabban kitértünk az egyik alapvető — konnektorral jelzett — jelentésviszony: az ellentét meghatározására, mögöttes relációinak és felszíni megvalósulásainak bemutatására. Az ellentétet negáción alapuló bináris fogalmi viszonyként láttuk egzakt módon megragadhatónak, és bemutattuk, hogy az ellentétet jelző konnektorok miként mozgósítanak mögöttes (implicit, illetve elvárt) tartalmakat. Minthogy ezekhez az explicit formában nem jelentkező tartalmakhoz gyakran nehéz hozzáférni, több elmélet is kialakult az ellentétviszony interpretációjáról. Az

argumentativista és a szillogisztikus megközelítés kritikája mellett a fogalmi sémák szerepének jelentőségét hangsúlyoztuk.

A harmadik fejezetben figyelmünk teljes egészében a szöveg szerkezete felé fordult. Annak vizsgálata és demonstrálása alapján, hogy miként fonódnak egymásba a szöveg értelmi részstruktúrái, a konnektorpólusok lokalizációjának, körülhatárolásának nehézségeit és lehetőségeit vettük számba. Leírtunk egy olyan XML-alapú annotációs eszközt, amelynek használatával lehetőség van a további konnektorkutatások empirikus megalapozására, a szükséges vizsgálati anyag megfelelő preparálására. A konnektorterminusok következetesen egyértelmű azonosításához szükséges szövegjelentés-szerkezeti ismérvek és formai kritériumok kutatása mellett visszatértünk a konnektorszerepben álló egységek lexikológiai jellemzőihez is, hogy sajátos kotextustagolási potenciáljukra rávilágítsunk.

Az elvégzett munka áttekintéséből is kiderül, hogy sok kutatási feladat pontos kijelölése és elvégzése szükséges a konnektorjelenségek körében, empirikus és elméleti síkon egyaránt. Konklúzió helyett hadd mutassunk rá ezek néhány területére.

A nem explicit tartalmak jelentősége alapvető a nyelvi működésben, ám ezek egzakt megragadása a legnehezebb. A pragmatikai irodalomban nem ritka kétségbe vonható, erősen spekulatív ad hoc megoldások a nem explicit tartalmak feltárására rámutatnak arra, hogy mennyire szükség van a konnektorokhoz kapcsolódó (általuk aktivált) látens tartalmak, illetve az ezekhez való hozzáférés vizsgálatára. Ennek a pontosan leírható nyelvi tényekkel való összefüggésekre kell irányulnia, és az interpretációban a pusztán intuíción alapuló, formálisan nem igazolható elemek kizárására kell törekednie. Az egyik fő feladat formális (lexikai, szintaktikai és szemantikai) támpontok további és rendszeres keresése a konnektor úgynevezett bal oldali pólusának azonosításához. E feladat megoldását a szerkezeti sajátosságok elemzése mellett a fogalmi sémák és a lexikonbeli hipertextuális kapcsolódások vizsgálata viheti előre. Feladat annak további kutatása is, hogy az egyes konnektorok hogyan irányítják az interpretációs folyamatot. Ebben lényegesek a többnyelvű kontrasztív kutatások, és megkerülhetetlen a lexikalizáció/grammatikalizáció vizsgálata is.

A mélyrehatóbb konnektorkutatások vizsgálati anyaga eddig túlnyomórészt igényesen megformált írott szöveg, s ez sok mindent elfed a feltárandó jelenségekből. Éppen ezért kitüntetett figyelem illeti az élőnyelvi (orális) megnyilatkozásokat, szövegműveket. Külön foglalkozni kell a beszélt és az írott nyelv, illetve a monológális és dialogális formák összevetésével, ugyanis ezek jelentős eltérést látszanak mutatni a konnektorhasználat tekintetében. A beszélő által konstruált és a befogadó által értelmezett jelentésszerkezetek viszonyának vizsgálata a pszicholingvisztika, a kognitív tudomány és a szociolingvisztika körébe tartozó problémák kutatásához vezet. A befogadói várakozások (elvárások) és a

fogalmi sémák szerepének vizsgálata a valószínűség-számítás módszereinek alkalmazását is indokolttá teszi. Ezen a téren alapvető a releváns adatmennyiség felhalmozása és a kérdések pontos megfogalmazása.

Több nyelv és az ezekre irányuló kutatások is egyértelművé tették, hogy mennyire központi jelentősége van az ellentétviszonynak és sajátos megvalósulási formáinak a szövegekben, a jelentés szerveződésében. Mivel a magyar nyelvről e tárgyban rendszeres és átfogó munka nincsen, mihamarabb szükség volna a magyar ellentétjelző konnektorok kutatásának és leírásának elindítására. Kíváncsú, hogy mindehhez kontrasztív kutatások is kapcsolódjanak.

A fent említett kutatási teendők kiterjedt empirikus vizsgálatokat feltételeznek. Ehhez pedig megfelelően annotált korpusz előállítása szükséges, ami önmagában is komoly feladat.

A jelen értekezésünket tehát nem zárhatjuk másként: dolgunkat elvégeztük, kezdődhet a munka.

6. Bibliográfia

6.1. Az elemzett szövegek forrásai

A *Canadian Hansard* korpuszt 1995-ben a BDTF Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén, illetve az Université Nancy 2-n volt alkalmunk tanulmányozni Francine ROUSSEL jóvoltából.

A. A. Milne: Micimackó. Fordította Karinthy Frigyes. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1969

Esterházy Péter: *Hrabal könyve*. Budapest, Magvető, 1990

EU-dokumentumok:

DOC/97/13 Bruxelles, 15 Juillet 1997 Agenda 2000 - Avis de la Commission sur la demande d'adhésion de la Hongrie a l'Union européenne

DOC/97/6 Strasbourg/Bruxelles, le 15 juillet 1997 Agenda 2000 - Volume I - Communication : POUR UNE UNION PLUS FORTE ET PLUS LARGE
Agenda 2000 - Volume II - Communication : Les effets de l'élargissement aux pays d'Europe Centrale et Orientale candidats a l'adhésion sur les politiques de l'Union Européenne

Volume II - Communication Agenda 2000 LE RENFORCEMENT DE LA STRATEGIE PRE-ADHESION

DOC/97/8 Strasbourg/Bruxelles, le 15 juillet 1997 Agenda 2000 - volume III - Sommaires et conclusions des Avis de la Commission concernant la demande d'adhésion a l'Union européenne présentée par les pays candidats

Politiques de l'Union européenne - Politique économique et monétaire

Les droits fondamentaux

Politiques de l'Union européenne - Éducation, formation professionnelle et jeunesse

Flaubert, Gustave: *Bouvard és Pécuchet*, fordította Tóth Árpád, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989

Flaubert, Gustave: Bouvard et Pécuchet. Copyright Association de Bibliophiles Universels (<http://abu.cnam.fr/>), 1997

Flaubert, Gustave: Bovaryné. Fordította Gyergyai Albert. Európa, Magyar Helikon, Budapest, 1963, ill. 1984

Bibliográfia

- Gustave Flaubert: Madame Bovary. Association des Bibliophiles Universels (<http://abu.cnam.fr>), 1997
- Eugène Ionesco: A kopasz énekesnő, fordította Gera György, in A kopasz énekesnő. Hat modern dráma, Európa, Budapest, 2000
- Guy de Maupassant: Bel Ami. Association des Bibliophiles Universels (<http://abu.cnam.fr>), 1997
- Le Nouvel Observateur : Ursula Gauthier: „Comment un collègue s'enfonce. Jours troubles à Clichy”, Christine Mital — Dominique Nora: „Stock-options. L'argent des patrons restera secret”, in Le Nouvel Observateur N° 1784, 1999
- Maupassant, Guy de: Bel Ami. Association de Bibliophiles Universels (<http://abu.cnam.fr/>), 1997
- Sartre, Jean-Paul : Les mots. Paris, Folio, Gallimard, 1964
- Sartre, Jean-Paul: A szavak. Fordította Justus Pál. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1967

6.2. A hivatkozások forrásai

Megjegyzés: nemcsak a szövegszerű idézetek forrásait közöljük, hanem mindazon munkák bibliográfiai adatait is, melyek az általunk tárgyalt kérdésekben, illetve részterületeiken az alaposabb tájékozódást szolgálhatják, s amelyek (közvetlenül vagy indirekt módon) a saját felfogásunk kialakulásához hozzájárultak. Különösen érvényes ez a francia konnektorokról szóló irodalomra, hisz ezek példájára lépten-nyomon utalunk.

Néhány gyakran használt kézikönyvet a szövegben közkeletű rövidítésükkel jelöltünk (MÉKSz, ÚMNy...).

- ACHARD-BAYLE, Guy (2002) Entre langue, discours (texte) et narration : sur le choix de l'anaphore dans un exemple de style/discours indirect libre, in SANTACROCE, Michel (ed.), *Faits de langue — faits de discours. Données, processus, modèles. Qu'est-ce qu'un fait linguistique ?* Paris–Budapest–Torino: L'Harmattan, Vol. 1, 57–94
- ADAM, Jean-Michel (1984) „Des mots au discours : l'exemple des principaux connecteurs” in *Pratiques* N°43, 107–122
- ADAM, Jean-Michel (1990) *Éléments de linguistique textuelle*, Liège: Mardaga
- ALLWOOD, J., ANDERSSON, L. G., DAHL, Ö. (1977) *Logic in Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press
- ANSCOMBRE, Jean-Claude (1973) „Même le roi de France est sage” in *Communications* 20, 40–82
- ANSCOMBRE, Jean-Claude (1983) „POUR AUTANT, POURTANT (et COMMENT) : à petites causes, grands effets” in *Cahiers de linguistique française* 5, 37–84

- ANSCOMBRE, Jean-Claude (1985) „Grammaire traditionnelle et grammaire argumentative de la concession” in *Revue internationale de philosophie* 155, 333–349
- ANSCOMBRE, Jean-Claude (1990) „Les syllogismes en langue naturelle. Dédution logique ou inférence discursive ?” in *Cahiers de linguistique française* 11, 215–240
- ANSCOMBRE, Jean-Claude (1991) „Dynamique du sens et scalarité” in LEMPEREUR, ALAIN (ed.) : *Colloque de Cerisy. L’argumentation*. Bruxelles: Mardaga
- ANSCOMBRE, Jean-Claude, DUCROT, Oswald (1977) „Deux *mais* en français ?” in *Lingua* 43, 23–40
- ANSCOMBRE, Jean-Claude, DUCROT, Oswald (1978/79) „Lois logiques et lois argumentatives” in *Le Français moderne* 46, 347–357 ; 47, 37–52
- ANSCOMBRE, Jean-Claude, DUCROT, Oswald (1983) *L’argumentation dans la langue*. Liège: Mardaga
- AUCLIN, Antoine (1986) „Complémentarité des structures thématiques et fonctionnelles pour l’accès aux interprétations dans le discours” in *Cahiers de linguistique française* 7, 169–188
- BALÁZS János (1985) *A szöveg*. Budapest: Gondolat
- BÁNRETI Zoltán (1983) *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról = Nyelvtudományi Értekezések 117. sz.*, Budapest: Akadémiai Kiadó
- BÁNRETI Zoltán (1991) *A mellérendelés*. Budapest–Pécs: JPTE Tanárképző Kar — MTA Nyelvtudományi Intézet
- BÁNRETI Zoltán (1992) A mellérendelés, in Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 715–796.
- BATEMAN, John A. (2001) Between the leaves of rhetorical structure: static and dynamic aspects of discourse organisation, in *Verbum XXIII, I*, 31–58
- BEAULIEU-MASSON, Anne (2005) Entre anaphores et connecteurs : *de ce point de vue et à cet égard. Journées d’études sur l’argumentation*, Paris, EHESS, 26–27.01.2005
- BÉKÉSI Imre (1986) *A gondolkodás grammatikája*. Budapest: Tankönyvkiadó
- BÉKÉSI Imre (1993) *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. Szeged: JGYTF Kiadó
- BENCÉDY József, FÁBIÁN Pál, RÁCZ Endre, VELCSOV Mártonné (1988)⁷ *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó
- BERRENDONNER, Alain (1983) „«Connecteurs pragmatiques» et anaphore” in *Cahiers de linguistique française* 5, 215–246
- BLAIR, Anthony (1991) „Qu’est-ce que la logique non formelle ?” in LEMPEREUR, Alain (ed.) : *Colloque de Cerisy. L’argumentation*. Bruxelles: Mardaga

Bibliográfia

- BLASS, Regina (1993) „Are there logical relations in a text ?” in *Lingua* 90, 91–110
- BLUMENTHAL, Peter (1973) Zur Logik der Konzessivsatzes am Beispiel des Französischen, in *Vox Romanica* 32, 272–280
- BODA I. Károly, PORKOLÁB Judit (2002) „Téma-réma kapcsolatok vizsgálata egy kiválasztott versszövegben korreferenciaelemzés segítségével” in PETŐFI S. János, SZIKSZAINÉ NAGY Irma (szerk.): *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció: téma-réma szerkezet = Officina Textologica* 7, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 93–112
- BODA I. Károly, PORKOLÁB Judit (2003) „A tematikus progresszió vizsgálata kiválasztott szövegekben korreferenciaelemzés segítségével” in PETŐFI S. János, SZIKSZAINÉ NAGY Irma (szerk.): *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció: tematikus progresszió = Officina Textologica* 9, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 45–58
- BOREL, Maire-Jeanne (1984) „Dimensions du raisonnement non formel et logique-calcul” in GRIZE, JEAN-BLAISE (ed.): *Sémiologie du raisonnement*. Berne, Francfort/M, New York: P. Lang
- BOREL, Maire-Jeanne (1989) „Norms and Natural Logic” in MAIER, Robert (ed.): *Norms in Argumentation. Proceedings of the Conference on Norms 1988*. Dordrecht, Providence: Foris, 33–48
- CAREL, Marion (1999) „Sémantique discursive et sémantique logique : le cas de *mais*”, in *Modèles linguistiques* 39, XX, 1, 133–144
- CAREL, Marion (2002) „« Occupe-toi d’Amélie » : Emploi contrastif de *mais* et illustration”, in *Nouveaux regards sur les mots du discours = CLF* 24, , Genève: Université de Genève, 169–205
- CENTRE NATIONAL DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE (1971-94) *Trésor de la langue française*. 16 volumes. Paris: CNRS et Klincksieck/Gallimard
- DE COLA-SEKALI, Martine (1992) „Intersubjectivité et implicite par connexion inter-énoncés : une étude du connecteur anglais BUT” in GROUPE TELOS : *Approches énonciatives de l’énoncé complexe*. sous la dir. de PERRIN, ISABELLE. Louvain, Paris: Peeters
- COMBETTES, Bernard (1994) „Une approche diachronique des connecteurs et des modalisateurs” in *Pratiques* N° 84, 55–67
- CORBLIN, Francis (1987) „Sur la notion de connexion” in *Le Français moderne* 55, N°3/4, 149–157
- COYAUD, Maurice (1972) *Linguistique et documentation. Les articulations logiques du discours*. Paris: Larousse
- CRUSE, D. Alan (1986) *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press

- CSÜRY Andrea (2004) „Tudáskeretek, referencia, névmások” in *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai = Officina Textologica 10*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 23–30.
- CSÜRY Andrea, CSÜRY István (1999) Pragmatika a lexikológiában és a lexikográfiában (Csüry Andreával), in *A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke I. — A VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásainak gyűjteményes kiadása*, Szombathely: BDTF, 59–64
- CSÜRY Andrea, CSÜRY István (2002) A szemantikailag nem autonóm szókészleti elemek szövegtani szempontú leírása/explikálása: kérdések és válaszok (Csüry Andreával), In Andor, J.–Benkes, Zs.–Bókay, A. éd.: *Szöveg az egész világ*, Budapest: Tinta, 134–152
- CSÜRY István (1996) „Quelques éléments pour une grammaire textuelle comparée : l'étude des paradigmes des connecteurs argumentatifs oppositifs” in *Revue d'Études Françaises* 1, 346–347
- CSÜRY István (1998) „Les Français savent-ils mieux argumenter que les Hongrois ?” in *Certes I (= Colloquia Contrastiva IV)*. Szombathely: BDTF, 177–192
- CSÜRY István (1998) Connecteurs argumentatifs en français et en hongrois, in *Fiatal bölcsészek tudományos műhelye*. Szombathely: BDTF, 51–57
- CSÜRY István (2001a) Du statut linguistique des expressions d'opposition (ou de l'étendue de l'autonomie des études syntaxique et textologique) in *Studia Romanica de Debrecen*, series Linguistica VI, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 101–118
- CSÜRY István (2001b) Le champ lexical de *mais*. *Studia Romanica de Debrecen*, Series Linguistica VII, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó — 341 p.
- CSÜRY István (2001c) Hogyan osztályozzuk a szöveggrammatika kötőelemeit? (A konnektorok mibenlétéről és hovatartozásáról), in *Officina Textologica 5*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 27–33
- CSÜRY István (2002) A tematikus struktúra és a konnektorok szintaxisa a franciában és a magyarban, in *Officina Textologica 7*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 75–92.
- CSÜRY István (2003) Az ellentét mélyszerkezetei, in *Világosság XLIV* 11–12, 179–184
- CSÜRY István (2003) Konnektorok és tematikus progresszió, in *Officina Textologica 9*, Debrecen : Kossuth Egyetemi Kiadó, 65–80.
- CSÜRY István (2004) A kérdés: (hogyan) készítsünk furcsa szótárakat? in *Officina Textologica 10*, Debrecen : Kossuth Egyetemi Kiadó, 93–106
- DANJOU-FLAUX, Nelly (1979) „Propositions pour une définition de « au contraire ». Réflexion sur un opérateur d'antonymie discursive” in *Modèles linguistiques* 1/2, 61–93

Bibliográfia

- DANJOU-FLAUX, Nelly (1980) „AU CONTRAIRE, PAR CONTRE, EN REVANCHE. Une évaluation de la synonymie” in *Bulletin du Centre d'Analyse du Discours* N°4, 123–147
- DANJOU-FLAUX, Nelly (1983) „AU CONTRAIRE, connecteur adversatif” in *Cahiers de linguistique française* 5, 275–303
- DANLOS, Laurence (2003) Discourse dependency structures as DAGs, in *Proceedings of the First International Conference on MTT*, Paris
- DEME László (1965) A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben, in *Magyar Nyelvőr*, 292–302
- VAN DIJK, Teun A. (1977) Connectives in Text Grammar and Text Logic, in VAN DIJK, Teun A., PETŐFI, J. S. (eds.): *Grammars and Descriptions*. Berlin: Walter de Gruyter, 11–63
- VAN DIJK, Teun A. (1982) Pragmatikai kötőelemek, in Thomka B. (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete*, 83–90
- VAN DIJK, Teun A. (1985) „Semantic Discourse Analysis” in VAN DIJK, Teun A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis* : volume 2. London, Orlando, San Diego, etc.: Academic Press, 103–136
- DORFMÜLLER-KARPUSA, Káthi (1984) Text-constitutive connective relations and their manifestation, in KRENN, H., NIEMEYER, J., EBERHARDT, U. (Hg.): *Sprache und Text*. Tübingen: Niemeyer, 141–151
- DUCROT, Oswald (1980) „Analyses pragmatiques” in *Communications* 32, 11–60
- DUCROT, Oswald (1983) „Opérateurs argumentatifs et visée argumentative” in *Cahiers de linguistique française* 5, 7–36
- DUCROT, Oswald et al. (1980) *Les mots du discours*. Paris: Minuit
- DUCROT, Oswald, VOGT, Carlos (1979) „De MAGIS à MAIS : une hypothèse sémantique” in *Revue de linguistique romane* 43, 317–341
- É. KISS Katalin — KIEFER Ferenc — SIPTÁR Péter (1998) *Új magyar nyelvtan* (= ÚMNy). Budapest: Osiris
- FAUCONNIER, G. (1984) *Espaces mentaux. Aspects de la construction du sens dans les langues naturelles*, Paris: Minuit
- FRADIN, Bernard (1977) *Les concessives extensionnelles en français moderne*. Thèse de 3e cycle, Paris: Université de Paris VIII–Vincennes
- FRADIN, Bernard (1986) „Pragmatique et constitution de la signification lexicale” in *Cahiers de linguistique française* 7, 115–134
- GARCIA-NEGRONI, Maria-Marta (1995) *Réinterprétation et scalarité : les instructions de relecture dans la langue*. Thèse pour le doctorat de l'E.H.E.S.S. Paris

- GIACHIN Egidio & MCGLASHAN Scott (1997) Spoken language dialogue systems in YOUNG, Steve, BLOOTHOF, Gerrit (eds.), *Corpus-based methods in language and speech processing*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 69–117
- GREVISSE, Maurice (1991) *Le Bon usage*. Paris, Louvain-la-Neuve: Duculot
- GRICE, H. Paul (1975) Logic and Conversation, in COLE, Peter, MORGAN, Jerry L. (eds.): *Syntax and Semantics. Speech Acts*. New York, San Francisco, London: Academic Press, 41–58
- GRIZE, Jean-Blaise (1989) „The Objects of Discourse : Connexity and Opposition” in CONTE, Maria-Elisabeth, PETŐFI, S. János, SÖZER, Emel (ed.): *Text and discourse connectedness. Studies in language comparison, series 16*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 405–412
- GRIZE, Jean-Blaise (1990) *Logique et langage*. Paris: Ophrys
- GRIZE, Jean-Blaise (1992) „Argumenter, Prouver et Calculer” in RACCAH, PIERRE-YVES (ed.): *L'argumentation dans le langage*. Gent: Communication & cognition
- GROSS, Gaston, PIOT, Mireille (1988) *Syntaxe des connecteurs = Langue française 77*. Paris: Larousse
- HALLIDAY, Michael Alexander Kirkwood (1985) „Dimensions of Discourse Analysis : Grammar ; in VAN DIJK, Teun A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis : volume 2*. London, Orlando, San Diego, etc.: Academic Press, 29–56
- HALLIDAY, Michael Alexander Kirkwood, HASAN, Ruquaya (1976) *Cohesion in English*, London: Longman
- HARRIS, Zellig S. (1970) *Papers in Structural and Transformational Linguistics*, Dordrecht: Reidel
- JAYEZ, Jacques (1982) „Quand bien même POURTANT, pourtant QUAND MÊME” in *Cahiers de linguistique française* 4, 189–217
- JAYEZ, Jacques (1985) „«Trop» : l'excès par défaut” in *Le Français moderne* 53, 22–48
- JAYEZ, Jacques (1988) *L'inférence en langue naturelle : le problème des connecteurs : représentation et calcul*. Paris: Hermès
- KÁROLY Sándor (1970) *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KÁROLY Sándor (1995) Szöveggrammatika, in BENKŐ L. (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 759–834
- KEENAN, E. L., FALTZ, L. (1985) *Boolean Semantics for Natural Language*, Dordrecht: Reidel
- KIEFER Ferenc (1983) *Az előfeltevések elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KLEIBER, Georges (1994) *Anaphores et pronoms*. Louvain-la-Neuve: Duculot

Bibliográfia

- LAKOFF, Robin (1971) If's, and's and but's about conjunction, in Fillmore, C. J., Langendoen, D. J. (eds.), *Studies in linguistic semantics*. New York: Holt, 114–149
- LANDRE, Agnès (1994) „Opérateurs argumentaires et opérateurs interlocutoires” in *Verbum* N°2/1994, 159–174
- LANG, Ewald (1977) *Semantik der koordinativen Verknüpfung*. Berlin: Akademie-Verlag
- LANG, Ewald (1991) Koordinierende Konjunktionen, in von Stechow, A., Wunderlich, D. (Hg.): *Semantik/Semantics. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 597–623
- LÉARD, Jean-Marcel (1987) „La syntaxe et la classification des conditionnelles et des concessives” in *Le Français moderne* 55, N°3/4, 158–173
- LETOUBLON, Françoise (1983) „POURTANT, CEPENDANT, QUOIQUE, BIEN QUE : Dérivation des expressions de l'opposition et de la concession” in *Cahiers de linguistique française* 5, 85–110
- LUNDQUIST, Lita (1980) *La cohérence textuelle. Syntaxe, sémantique, pragmatique*. København: A. Busck
- LUSCHER, Jean-Marc (1989a) „Signification par l'opérateur sémantique et inférence par le connecteur pragmatique, l'exemple de MAIS” in *Sigma* N°12–13, 233–253
- LUSCHER, Jean-Marc (1989b) „Connecteurs et marques de pertinence. L'exemple de d'ailleurs” in *Cahiers de linguistique française* 10, 101–145
- LUSCHER, Jean-Marc (1989c) „Connecteurs et guidage inférentiel, propositions pour une perspective interlingue” in *Bulletin CILA* 50, 47–58
- LUSCHER, Jean-Marc (1993) „La marque de connexion complexe” in *Cahiers de linguistique française* 14, 173–185
- LUSCHER, Jean-Marc (1994) „Les marques de connexion: des guides pour l'interprétation” in Moeschler, Jacques, Reboul, Anne, Luscher, Jean-Marc, Jayez, Jacques, *Langage et pertinence*, Nancy: Presses universitaires de Nancy, 175–228
- Magyar értelmző kéziszótár (MÉKSz)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982
- MANN, William C., THOMPSON, Sandra A. 2001. Deux perspectives sur la structure rhétorique (RST). *Verbum*, tome XXIII, N° 1. Nancy: Presses Universitaires de Nancy. 9-29.
- MARTEL, Guylaine (1991) „Les connecteurs : problèmes particuliers à l'analyse différentielle de discours” in *Langues et Linguistique* N°17, 159–167

- MARTEL, Guylaine (1993) „Les connecteurs contre-argumentatifs en français, en anglais et en espagnol : une question d’usage” in *Langues et Linguistique*, N°19, 151–165
- MARTIN, Robert (1983) *Pour une logique du sens*. Paris: Presses Universitaires de France
- MARTIN, Robert (1985) „Argumentation et sémantique des mondes possibles” in *Revue internationale de philosophie* 155, 302–321
- MELCSUK (MEL’ČUK), Igor A., CLAS, André, POLGUÈRE, Alain (1995): *Introduction à la lexicologie explicative et combinatoire*. Louvain-la-Neuve: Duculot
- MOESCHLER, Jacques (1985) *Argumentation et conversation. Éléments pour une analyse pragmatique du discours*. Paris: Crédif, Hatier
- MOESCHLER, Jacques (1989) *Modélisation du dialogue : représentation de l’inférence argumentative*. Paris: Hermès
- MOESCHLER, Jacques (1989b) „«Marques linguistiques», interprétation pragmatique et conversation” in *Cahiers de linguistique française* 10, 43–76
- MOESCHLER, Jacques (1992) „Topoi et inférences” in RACCAH, PIERRE-YVES (ed.) : *L’argumentation dans le langage*. Gent: Communication & cognition
- MOESCHLER, Jacques (1993) „Lexique et pragmatique. Les données du problème” in *Cahiers de linguistique française* 14, 7–35
- MOESCHLER, Jacques (1994) „Structure et interprétabilité des textes argumentatifs” in *Pratiques* N°84, 93–111
- MOESCHLER, Jacques, DE SPENGLER, Nina (1981) „Quand même : de la concession à la réfutation” in *Cahiers de linguistique française* 2, 93–112
- MOESCHLER, Jacques, DE SPENGLER, Nina (1982) „La concession ou la réfutation interdite. Approches argumentative et conversationnelle” in *Cahiers de linguistique française* 4, 7–36
- MOESCHLER, Jacques, REBOUL, Anne (1994): *Dictionnaire encyclopédique de pragmatique*. Paris: Éditions du Seuil.
- MOREL, Mary-Annick (1980) *Étude sur les moyens grammaticaux et lexicaux propres à exprimer une concession en français contemporain*. Thèse de 3e cycle. Paris: Université Paris III
- NAGY Ferenc (1981) *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Budapest: Tankönyvkiadó
- PASCH, Renate, BRAUBE, Ursula, BREINDL, Eva et al. (2003) *Handbuch der deutschen Konnektoren. Schriften des Instituts für deutsche Sprache Bd.9*. Berlin, New York: de Gruyter

Bibliográfia

- PETŐFI, Sándor János (1985) „Lexicon” in VAN DIJK, Teun A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis : volume 2*. London, Orlando, San Diego, etc.: Academic Press, 87–101
- PETŐFI, Sándor János (1996) *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában = Linguistica series C Relationes*, 8. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet
- PETŐFI, Sándor János (1997) *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram = Officina Textologica 1*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
- PETŐFI, Sándor János (1998) „Koreferenciális kifejezések és koreferenciarelációk. Példaszöveg: Mt. 9,9-13. Máté meghívása”, in *Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése = Officina Textologica 2*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 15–31
- PETŐFI, Sándor János (2004) *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PETŐFI, Sándor János, BENKES, Zsuzsa (1998) *A szöveg megközelítései*. Budapest: Iskolakultúra
- PETŐFI, Sándor János, DOBI, Edit (2000) „Tezaurisztikus explikációk alkalmazása a szemiotikai-textológiai koreferenciaelemzésben” in *Officina Textologica 4*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 24–49.
- PIOT, Mireille (1993) „Les connecteurs du français” in *Linguisticae Investigationes* XVII : 1, 141–160
- PÖTTERS, Wilhelm (1992) *Negierte Implikation im Italienischen. Theorie und Beschreibung des sprachlichen Ausdrucks der Konzessivität auf der Grundlage der Prosasprache der Dekameron*. Tübingen: Niemeyer
- RICHARD, Élisabeth (1999) « Félix est beau, mais beau ! » : du dit au dire, in *Revue de Sémantique et Pragmatique* N° 5, 75–88
- RIEGEL, Martin, PELLAT, Jean-Cristophe, RIOUL, René (1994) *Grammaire méthodique du français*. Paris: Presses Universitaires de France
- RIVARA, René (1981) „Mais, le but anglais et les subordonnées de concession” in *Sigma* N°6, 45–56
- ROBERT, Paul (1992) *Le Grand Robert de la langue française. Dictionnaire Alphabétique et Analogique de la Langue Française de Paul Robert* (deuxième édition entièrement revue et enrichie par Alain REY). vol. 1–9, Paris: Éditions Le Robert
- ROSSARI, Corinne (1990) „Projet pour une typologie des opérations de reformulation” in *Cahiers de linguistique française* 11, 345–359
- ROSSARI, Corinne (1996) „Identification d’unités discursives : les actes et les connecteurs” in *Cahiers de linguistique française* 18, 157–177

- ROSSARI, Corinne (2000) *Connecteurs et relations de discours : des liens entre cognition et signification*. Nancy: Presses universitaires de Nancy
- ROULET, Eddy (1987a) „Approche pragmatique de quelques locutions adverbiales données comme synonymes par les dictionnaires du français contemporain” in *Cahiers Ferdinand de Saussure N° 41. Cahier dédié à Georges Redard*. 177–184
- ROULET, Eddy (1987b) „Complétude interactive et connecteurs argumentatifs” in *Cahiers de linguistique française* 8, 111–140
- ROULET, Eddy (1990) „Et si, *après tout*, ce connecteur pragmatique n’était pas un marqueur d’argument ou de prémisses impliquées ?” in *Cahiers de linguistique française* 11, 329–343
- ROULET, Eddy ET AL. (1985) *L’articulation du discours en français contemporain*. Berne, Francfort s/Main: Peter Lang
- RUBATTEL, Christian (1982) „De la syntaxe des connecteurs pragmatiques”, in *Cahiers de linguistique française* 4, 1982, 37–61
- RUBATTEL, Christian (1990) „Polyphonie et modularité” in *Cahiers de linguistique française* 11, 297–310
- RUDOLPH, Elisabeth (1989) „The Role of Conjunctions and Particles for Text Connexity” in CONTE, Maria-Elisabeth, PETŐFI, S. János, SÖZER, Emel (ed.): *Text and discourse connectedness. Studies in language comparison, series 16*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 175–190
- RUDOLPH, Elisabeth (1996) *Contrast. Adversative and Concessive Relations and their Expression in English, German, Spanish, Portuguese on Sentence and Text Level*. Berlin, New York: De Gruyter
- SARFATI, Georges-Elia (1995) *Dire, agir, définir. Dictionnaires et langage ordinaire*. Paris: L’Harmattan
- SCHELLING, Marianne (1982) „Quelques modalités de clôture : les conclusifs : FINALEMENT, EN SOMME, AU FOND, DE TOUTE FAÇON” in *Cahiers de linguistique française* 4, 63–106
- SCHIFFRIN, Deborah (1985) „Everyday Argument : The Organization of Diversity in Talk” in VAN DIJK, Teun A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis : 3. Discourse and Dialogue*. London, Orlando, San Diego, etc.: Academic Press
- SKUTTA, Franciska (1998) „Points de vue pour le classement des conjonctions de coordination en français” in *Atti del XXI Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza. Vol. II : Morfologia e sintassi delle lingue romanze*. Tübingen: Niemeyer

Bibliográfia

- DE SPENGLER, Nina (1980) „Première approche des marqueurs d’interactivité” in *Cahiers de linguistique française* 1, 128–148
- STATI, Sorin (1990) *Le Transphrastique*. Paris: Presses Universitaires de France
- SZIKSZAINÉ NAGY Irma (1999) *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2001) *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- VASS László (1993) „Terminológiai szótár”, *Szemiotikai szövegtan I.*, 85–114
- VIGNAUX, Georges (1976) *L’argumentation : essai d’une logique discursive*. Genève: Droz
- VLEMINGS, Joeri (1996) „Il y a un *mais*, mais il n’y en a qu’un seul” in *Revue Romane* 31/1, 51–64
- WEINRICH Harald (1989) *Grammaire textuelle du français*. Paris: Alliance française — Didier/Hatier

7. Abstract

Small book on connectives

Although connectives are small elements of discourse, their study is of greatest importance owing to their key role in text meaning and coherence relations. However, there is still plenty of work to do in their research. First, there is no universally acknowledged definition of what should be meant by *connective*, and one can find mostly partial approaches whenever phenomena related to this category become the subject of any research. Findings and descriptions of the function of connectives and lexical elements in this role contain many inaccuracies and unfounded generalisations. The present study is intended to be a contribution to working out definitions and problems concerning connectives by placing all linguistic issues to be raised in the adequate, i. e. textological, framework of investigation.

Chapter 1 deals with the notion of connectives and with the peculiarities of their function and use. After a survey of several approaches connectives are defined (partly according to relevance theory) as a function in the text structure fulfilled by units with a procedural meaning and used for optimizing information treatment. This category is identified as one of the subsets of complete text constituent marking functors and to be considered in the largest category of text structuring elements. We point out the anaphoric nature of connectives and argue for a multi-level representation of the relation of conjuncts.

In chapter 2 we examine the place of connectives in the linguistic system. A certain ambiguity will be unavoidable here inasmuch as we intend to characterise not only the function of connectives themselves but also the classes of linguistic items usually appearing in this function. In this sense we have to deal with the semantics of connectives, i. e. the problem of relation types and the interpretation instructions conveyed by different lexical items. As an example, one of the basic semantic relation marked by connectives, namely, contrast, is defined and described at some length, in order to present its underlying relationships as well as its surface realisations. Contrast can be defined in an exact way as a binary relation of concepts founded on negation. It is demonstrated how contrast-marking connectives mobilize underlying contents (implications or expectations). Since it is often difficult to access these explicitly non-manifest contents, there are several approaches to the interpretation of contrast. Apart

Abstract

from criticizing the argumentativist and the syllogistic ones we emphasize the role of conceptual schemata.

In chapter 3 we focus on text structure. After an analysis and demonstration of how partial semantic structures of discourse may be muddled up, we take into account the difficulties and possibilities of localizing and delimiting the poles of connectives. We describe an XML-based annotation tool the use of which permits to put further research on connectives on an empirical basis by the use of appropriately tagged corpora. We look for semantic and formal criteria in the text structure which are necessary to identify discourse constituents connected by connectives in a consistent and unambiguous way. We also reconsider the lexical characteristics of items in the role of connectives in order to highlight their specific potential for the articulation of a given context.